
Д.П. Фіолевський

**Судова влада
і правоохоронна система
України**

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ

КОНДОР



2005

ББК 67.7

Ф 61

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист МОНУ № 14/18. 2-2021 від 01.11.02)**

Рекомендовано Вченою радою Донецького інституту економіки і господарського права (протокол № 36 від 24 вересня 2002 р.)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

О. О. Чувпило, доктор юридичних наук, професор Донецького національного університету;

І. Є. Замойський, доктор юридичних наук, професор Донецького інституту економіки та господарського права

Фіолевський Д. П. Судова влада і правоохоронна система України:
Навч. посібн., 2005. — 316 с. — Бібліогр.: с. 251 — 253.

ISBN 966-8251-79-2

У навчальному посібнику поряд із програмою з навчальної дисципліни «Судові та правоохоронні органи України» обґрунтовується необхідність приведення цієї дисципліни за формою і змістом у відповідність із вимогами, судово-правової реформи, яка відбувається в країні. Йдеться про концептуально новий підхід до інтерпретації діяльності судів, які остаточно позбулися найменування «судові органи» та безповоротно посіли відведене їм Конституцією України місце судової влади з принципово оновленими функціями і значно розширеними процесуальними повноваженнями. Настав час, коли застаріла навчальна дисципліна «Судові та правоохоронні органи України» має поступитися місцем новій — «Судова влада і правоохоронна система України». Запропоновані також визначення і структура правоохоронної системи, де правоохоронні органи є лише одним з елементів системи. Досить вчасним, на думку автора, є відхід від терміна «правоохоронні органи», якщо йдеться про МВС, Державну службу безпеки та інші силові структури, що виконують конкретні конституційні завдання.

Для студентів юридичних навчальних закладів, викладачів, юристів-практиків і широкого кола читачів.

ББК 67.7

ISBN 966-8251-79-2

© Фіолевський Д. П., 2004
© «Кондор», 2004

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ	
Глава 1. Судоустрій в Україні: історичний аспект.....	9
§ 1. Судоустрій в Україні XV–XIX століть: стислий огляд..	9
§ 2. Судоустрій в Україні радянського періоду.....	13
Глава 2. Становлення судової влади в незалежній Україні.....	19
§ 1. Історичні передумови становлення судової влади в Україні.....	19
§ 2. Основи правосуддя в незалежній Україні.....	24
Глава 3. Суди загальної юрисдикції	36
§ 1. Система судів загальної юрисдикції.....	36
§ 2. Місцеві суди.....	39
§ 3. Апеляційні суди.....	42
§ 4. Касаційний суд України.....	46
§ 5. Спеціалізовані суди України.....	47
§ 6. Верховний Суд України.....	54
Глава 4. Професійні судді, засідателі, присяжні.....	64
§ 1. Професійні судді.....	64
§ 2. Народні засідателі, присяжні.....	67
§ 3. Кадрове забезпечення суддів	72
§ 4. Суддівське самоврядування в Україні.....	87
Глава 5. Конституційний Суд України.....	90
§ 1. Конституційний Суд України – орган правосуддя	90
§ 2. Повноваження Конституційного Суду України.....	93
§ 3. Організація роботи Конституційного Суду України.....	98
§ 4. Формування Конституційного Суду України.....	101
§ 5. Регламент Конституційного Суду України.....	103
Розділ 2. ПРАВООХОРОННА СИСТЕМА УКРАЇНИ	
Глава 6. Поняття і складові правоохоронної системи України.	107
Глава 7. Прокуратура України.....	114
§ 1. Історичні корені прокуратури.....	114
§ 2. Принципи організації і діяльності прокуратури незалежної України	123

§3. Функції прокуратури.....	127
§ 4. Система органів прокуратури	150
§ 5. Структура апарату Генеральної прокуратури України..	153
Глава 8. Міністерство внутрішніх справ України.....	161
§ 1. Місце і роль МВС у правоохоронній системі України.	161
§ 2. Міліція: функції, повноваження, обов'язки і права..	165
§ 3. Права міліції.....	169
Глава 9. Служба безпеки України.....	179
§ 1. Статус, завдання і принципи діяльності Служби безпеки України.....	179
§ 2. Повноваження Служби безпеки України.....	182
§ 3. Організація роботи Служби безпеки України.....	185
Розділ 3. КООРДИНУЮЧІ І ВИКОНАВЧІ ДЕРЖАВНІ ПРАВОВІ ВІДОМСТВА УКРАЇНИ	
Глава 10. Міністерство юстиції України.....	190
§ 1. Правокоординуюча функція Міністерства юстиції України.....	190
§ 2. Державна служба виконання покарань.....	211
Розділ 4. ЦИВІЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ НАД ДІЯЛЬНІСТЮ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВИ	
Глава 11. Правові засади і форми цивільного контролю за діяльністю правоохоронних органів.....	221
§1. Правові засади цивільного контролю над правоохоронними органами держави.....	221
§ 2. Інститут народних засідателів і присяжних.....	228
Глава 12. Адвокатура України.....	234
Глава 13. ЗМІ: оприлюднення достовірної інформації про діяльність правоохоронних органів як форма громадського контролю.....	262
Глава 14. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.....	265
Висновок.....	273
Список літератури.....	274
Додатки.....	278
Термінологічний словник.....	309

*Батькові моєму, Фіолевському
Петру Миколайовичу, рядовому
солдату, що загинув під
Кенігсбергом 27 квітня 1945 р.
за 12 днів до Дня Перемоги,
присвячую*

ВСТУП

Радикальні зміни і нововведення в законодавстві України, здійснювані у руслі судово-правової реформи, остаточно закріпили за судовою системою встановлений для неї Конституцією статус судової влади, а також внесли серйозні корективи в діяльність правоохоронних органів. Виникла нагальна потреба в переробці багатьох підручників та посібників і, насамперед, з навчальної дисципліни «Судові та правоохоронні органи України».

Правоохоронна функція української держави визначена конституційними принципами, викладеними в ст. 1 Основного Закону, де Україна проголошується соціальною, правовою державою.

Статус правової держави зобов'язує останню створити такі умови суспільного і державного життя, за яких Закон був би єдиним верховним правителем для всіх без винятку осіб, що проживають в Україні, а права і свободи громадян були б надійно захищені від будь-яких зазіхань як з боку фізичних і юридичних осіб, так і від самої держави.

Захист прав і свобод людини і громадянина, який проголосила Конституція України, зобов'язує державу до високої організації державної і громадянської систем, здатних виконати таку місію.

Згідно зі ст.8 Конституції її норми є нормами прямої дії. Звернення до суду за захистом прав і свобод людини гарантується безпосередньо на підставі Конституції України.

З огляду на це одним з найефективніших і дієвих правоохоронних інститутів в Україні Конституція визначає судову систему, проголошуючи її судовою владою. Після прийняття Верховною Радою України в 2001–2002 рр. низки законів і, насамперед, законів України «Про судоустрій» і «Про внесення змін

у Кримінально-процесуальний кодекс України» суди загальної юрисдикції усіх рівнів перестали бути «судовими органами» і де-факто обійняли статус судової влади в центрі і на місцях, що, на наш погляд, вимагає заміни звичного з радянських часів штампу «судові органи» більш відповідним визначенням «судова влада».

Надійна охорона та захист прав і свобод у правовій державі забезпечуються високорозвиненою правоохоронною системою, елементами якої є:

1) правова база — це положення Конституції України і закони, що встановлюють: а) права і свободи громадян і їх гарантії; б) коло правоохоронних органів, на які покладається обов'язок охороняти і захищати права і свободи громадян, а також законні інтереси фізичних і юридичних осіб, їх завдання, компетенцію, а також чіткі межі використання останніх державою лише в конституційних цілях; в) форми і засоби державного і громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів;

2) власне, сама система правоохоронних органів, на які покладається обов'язок охороняти і захищати права і свободи громадян, їх завдання та компетенція (права й обов'язки);

3) система організацій і механізмів громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів, правова основа і межі діяльності правозахисних організацій.

Навчальна дисципліна «Судові та правоохоронні органи України», яку створено ще за радянських часів, обмежує свій предмет функціями і повноваженнями лише самих правоохоронних органів, не торкаючись зазначених інших елементів правоохоронної системи. Це цілком природно, оскільки за тих часів навіть згадка про громадянський контроль за діяльністю правоохоронних органів була недоречною. В сьогоднішній Україні збереження закритості та непідконтрольності цих інститутів виконавчої влади не відповідає ані конституційним вимогам, ані станові громадського менталітету, ані обраному напряму правової реформи. Цілком своєчасним є прийняття 19 червня 2003 р. Верховною Радою Закону України «Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами держави».

Найважливішою складовою системи правоохоронних органів залишається прокуратура України. Як і раніше, основ-

ними державними структурами, покликаними охороняти і захищати права і свободи фізичних і юридичних осіб в Україні, залишаються органи МВС України, Державна служба безпеки України, Державна Податкова служба України, Мін'юст України. У нормативних документах, зокрема, в Указі Президента «Про заходи щодо подальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян» від 18.02.02 р. до правоохоронних органів зараховуються і такі відомства, як Державна служба митного контролю, Державний комітет зі справ охорони державних кордонів України, Державна податкова адміністрація України, Головне ревізійне управління України, які так чи інакше причетні до охорони і захисту прав і свобод людини і громадянина. Не виключено, що можуть з'являтися структури з аналогічними завданнями.

Останнім часом у руслі здійснення судово-правової реформи створено низку нових відомств і структур, які стикаються зі сферою прав і свобод особи, і до обов'язків яких входять забезпечення, охорона і захист цих прав і свобод. Вилучення з підпорядкування Міністерства внутрішніх справ системи виконання покарань і утворення Державного департаменту з виконання покарань, а потім і Державної служби виконання покарань, створення Державної виконавчої служби в складі Мін'юсту розширили коло органів, причетних до забезпечення, охорони і захисту прав і свобод особи.

Однак широта і розмаїтість цивільних прав і свобод, необхідність прискіпливого громадського контролю за їх здійсненням вимагають відповідно більш широкого набору засобів і методів їх захисту, наявності державних органів і громадських організацій, що глибоко спеціалізуються на цьому важливому державному завданні.

До таких, крім парламентського контролю, насамперед, слід віднести інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, нотаріат, адвокатуру, засоби масової інформації, конституційним правом і обов'язком яких є охорона та захист прав і свобод особи і громадянина.

Усе зазначене дозволяє дійти висновку щодо необхідності перетворення існуючої навчальної дисципліни «Судові та правоохоронні органи» на якісно нову – «Судова влада та правоохоронна система України» з виділенням на її висвітлення не

менше двох кредитів – 72 аудиторних годин: 48 – лекційних і 24 – практичних.

Пропонований навчальний посібник «Судова влада і правоохоронна система України» написано з урахуванням усіх змін у законодавстві, здійснених у процесі проведення судово-правової реформи за станом **на 1 січня 2004 р.** Широке використання в роботі «свіжого» законодавчого матеріалу і його коментоване подання з урахуванням аналітичних даних дозволяють критично оцінити деякі законодавчі акти і продиктовані прагненням максимально полегшити викладачам роботу, а студентам – засвоєння цієї навчальної дисципліни.

Курс орієнтовано на існуючу навчальну програму, розраховану на 24 години лекцій і 12 годин практичних занять. Однак посібник побудовано з перспективою збільшення програми мінімум до 36 годин лекційних і 18 годин практичних.

Робота складається з чотирьох розділів і дванадцяти наскрізних глав із додатком до кожної з них переліку питань для засвоєння викладеного в кожній главі матеріалу.

РОЗДІЛ 1

СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ

Глава 1. СУДОУСТРІЙ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

§1. Судуострій в Україні XV-XIX століть: стислий огляд

У період, що передував об'єднанню з Росією, в Україні діяло козацьке право, яке було, по суті, звичаєвим правом. Основною функцією козацького права стало регулювання сотенно-полкової системи, судочинства і порядку бойових дій. Перед тим в Україні відбувається повний відхід від магнатсько-польського порядку правління, зокрема, від шляхетського права: виключено зі складу злочинів замах на життя і здоров'я короля, змова проти королівської влади, виступ проти існуючого порядку управління, злочини проти католицької церкви.

Судочинство в цей період здійснюється в курінних, сотенних, полкових і генеральних судах за нормами звичаєвого права. Широко практикувався публічний розгляд справ. Допускалося оскарження рішень і вироків судів у вищих судових інстанціях. Вироки стосовно осіб, що вчинили злочини під час воєнних дій, оскарженню не підлягали. Як свідчать історичні документи, за вживання спиртного під час походів і деяких інших злочинів застосовувалася страта [1]. Після остаточної ліквідації польської судової системи в Україні було утворено власну — козацьку, що складалася із сільських, сотенних і полкових судів. Суди, що існували в містах, користувалися Магдебурзьким правом, яке згодом було запозичене у Малоросії Петром I [2].

Перебуваючи тривалий час у складі Російської імперії, Україна, природно, відчула на собі вплив усіх владних інститутів, що існували в Росії. Судова система не була винятком. Тому історію судуострою в Україні того періоду, як бачиться автору,

доцільно подавати шляхом короткого екскурсу в історію Російської імперії другої половини XVII – початку XX ст.

Судова система Росії дореформеного періоду (реформа почалася з обнародування 20 листопада 1864 р. Судових Статутів) становила неупорядковане накопичення судових установ (до двадцяти відомчих і станових судів), які керувалися у своїй діяльності позбавленими внутрішнього зв'язку «...самыми разнородными и разновременными постановлениями, сливавшимися воедино статьи Уложения царя Алексея Михайловича, Указы Петра и, как выразился в 1837 году Государственный Совет России, «виды правительства», обнародованные в различных распоряжениях.» Це, за словами сучасників, були суди «для немногих и за немногое», життя за яких, за словами відомого поета і слов'янофіла А.С. Хомякова (1804–1860 рр.), було «черна неправдой черной» [3, с.1] .

Термін «судова влада» зустрічається в Росії ще задовго до судової реформи. Наприкінці першої чверті XIX ст. Олександром I була підписана «Государственная уставная грамота Российской Империи», якій належало виконувати роль монархічної конституції, за якою «Государь есть единственный источник всех в империи властей гражданских, политических, законодательных и военных» [4, с. 500].

У главі V «Про судову владу» зазначена «грамата» (ст. 175) встановлювала: «Суды и лица, носящие звания судей, в отправлении обязанности, на них возложенной, действуют по законам и независимо ни от какой власти» [5, с. 524]. З огляду на це можна дійти висновку, що із середини XIX ст. в Росії, а отже, і на території України, була спроба вивести судову владу з-під контролю цивільних, політичних, законодавчих і військових влад, зокрема і влади імператора.

«Но поелику, действие судов, — говорится в ст. 176 «Граматы», — должно быть основанно на точной силе законов, то всякое отступление от слов закона и самопроизвольное толкование оных, равно как и каждое злоупотребление судейской власти и выступление из пределов, ей предписанных, подвергают ответственности и взысканиям» [6, с. 524].

Таким чином, з-поміж наближених до імператора, було присутнє розуміння потреби у незалежній судовій владі, од-

нак, відсутність скільки-небудь серйозної законодавчої бази перетворювала судову владу на систему безкарної сваволі.

20 листопада 1854 р. в Росії були обнародовані Судові Статути, що скасовували старий суд, «...не удовлетворявший ни потребностям общественной жизни, ни нравственному чувству». Автору цих слів, відомому судовому діячу і талановитому літератору, послідовному прихильнику суду присяжних, незалежності і незмінюваності суддів А.Ф. Коні довелося у 1867 р. брати участь у впровадженні післяреформеної судової системи в Харківській губернії на посаді товариша прокурора Харківського окружного суду (тоді так називалася посада помічника прокурора). Показово, що саме Харківський університет у 1890 р. присвоїв йому ступінь доктора карного права.

Судові Статути 1864 р. скасовували пошуковий (інквізиційний) процес, який діяв до того в Росії. Натомість новий становив змішаний тип процесу, де на стадії судового розгляду проголошувалися гласність, усність, безпосередність, змагальність, вільна судова оцінка доказів у разі збереження на стадії попереднього розслідування таємниці, писемності розшуку.

Згідно із Судовими Статутами, нижчі суди поділялися на дві організаційно не пов'язані між собою системи: мирових судів і загальних судів. Дрібні карні і цивільні справи розглядали дільничні та почесні мирові судді, а також повітові з'їзди мирових суддів. Система загальних судів складалася з окружних судів і судових палат. Окружні суди розглядали карні та цивільні справи, що перевищували підсудність мирових суддів, у складі трьох постійних суддів-чиновників. Найважливіші кримінальні справи окружний суд розглядав у складі трьох постійних суддів і дванадцяти присяжних засідателів. Було також створено єдиний касаційний суд – сенат. Окружні суди організовувалися по одному на кілька повітів. Судові палати цих судів розглядали апеляційні скарги на вироки і рішення окружних судів.

У своїй книзі «Отцы и дети судебной реформы» А.Ф. Коні з теплою і захопленням відгукується про видатних представників України, що витягли на собі важкий віз прогресивних перетворень у Росії того часу.

Одним із таких діячів Російської імперії, на чії плечі ліг тягар проведення царської судової реформи, був уродженець України Сергій Іванович Зарудний. Виходець з небагатої украї-

нської родини, яка мешкала в Куп'янському районі Харківської губернії, математик за професією, він зумів досягти високого державного визнання в царській Росії. Як згадував А.Ф. Коні, «...первый камень к возведению величественного здания Судебных Уставов был положен — и душою, страстною и неустанною, всего дела стал Зарудный» [7, с. 79]. Саме завдяки йому в Росії було засновано інститут присяжних повірених, що переріс в адвокатуру.

Важливу роль у здійсненні судової реформи в Росії А.Ф. Коні відводить представнику стародавнього українського роду, «...давшего русскому обществу несколько деятелей, выдающихся по уму и твердости, по нравственной цельности характера и глубокой любви к родине», Павлові Євграфовичу Ковалевському, який керувався у своїй діяльності «...человеколюбием, почтением к особе ближнего и отвращением от угнетения» [8].

Судова реформа, за переконанням А.Ф. Коні, покликана завдати удару схованому за маскою формальної справедливості гіршому з видів сваволі — сваволі судовій. За задумом її авторів і виконавців, судова реформа, яка почалася в 1864 році, мала створити сприятливі умови для здійснення правосуддя.

Введення принципів усності та змагальності в судовому процесі, створення суду присяжних, апеляційних судів, утвердження інституту незмінюваності суддів і утворення вільної, незалежної адвокатури — усе це було серйозним кроком уперед на шляху від казармено-кріпацької Російської імперії до світових демократичних перетворень і мало на меті хоч скільки-небудь наблизити її до цивілізованих держав Європи.

В умовах дореформеної судової системи Росії слово «правосуддя» неодмінно асоціювалося з гіршою несправедливістю і безоглядним хабарництвом. На жаль, сьогодні в Україні склалася подібна ситуація. За твердженням А.Ф. Коні, існування протягом тривалого часу такого «правосуддя» не сприяло розвитку в Росії юридичної науки. Саме нова судова система, заснована на принципі незмінюваності суддів, у сполученні із згаданими засадами й інститутами дозволяла судові, іноді навіть усупереч волі високих владних персон, приймати рішення і виносити вироки, продиктовані щирим суддівським сумлінням. І сьогодні, через 125 років, викликає глибоку повагу

мужність справжнього судді, яким виявився на той час А.Ф. Коні, під головуванням якого окружний петербурзький суд присяжних виправдав В.І. Засулич, котра здійснила замах на життя петербурзького градоначальника Трепова і поранила його з револьвера. Нагадаємо, що Трепов наказав прилюдно піддати екзекуції різками політичного ув'язненого лише за те, що той під час тюремної прогулянки не зняв перед градоначальником картуза.

У цьому самому зв'язку варто згадати і про справу Бейліса (м. Київ в 1912 р.) Незважаючи на запеклу антисемітську кампанію, розгорнуту в Росії проти підсудного, він був виправданий судом присяжних. Такі вироки стали можливі лише завдяки судовій реформі, що утворила суд присяжних.

Утвердження засад усності і змагальності в карному судочинстві, тобто необхідності публічного доведення вини підсудного, її обґрунтованості перед судом присяжних, сприяло потребі у більш серйозному підході до розслідування справ, а у такий спосіб – і появи на судовій арені Росії грамотних адвокатів та обвинувачів, які володіли мистецтвом мови. Необхідність усності та гласності, за висловлюванням А.Ф. Коні, «...розбурхали і розмели ту грудку паперів, доповідей, протоколів і резолюцій, під якими було поховано живу людину». Незабаром, на похмурому до того обрії імперсько-кріпосної Росії засяяли імена Ф.М. Плевако, П.О. Александрова, К.К. Арсеньева і багатьох інших, що склали прекрасну школу російського ораторського мистецтва. Серед них гідно лунали й імена наших земляків-українців: М.П. Карабчевського, О.Я. Пасовера, М.І. Холеви.

Слід зазначити, що у ті далекі часи, попри повну аполітичність, думки реформатора А.Ф. Коні та його прихильників мали могутніх супротивників. Через пряму протидію міністра юстиції Муравйова та міністра внутрішніх справ і шефа жандармів Плеве задуманий А.Ф. Коні курс лекцій з судової етики так і не був прочитаний у навчальних закладах того часу.

§ 2. Судоустрій в Україні радянського періоду

Жовтневі події 1917 р. призвели до повної ліквідації владних установ царської Росії та створення на її території «держав-

ви робітників і селян» на чолі з більшовиками, під керівництвом яких було, поряд з іншими інститутами, «до основи» зруйновано і «стару» судову систему.

Незважаючи на певну лояльність нових хазяїнів Росії до А.Ф. Коні, його погляди, зокрема «о нравственности в уголовном процессе», не знайшли, та і не могли знайти співчуття і підтримки.

Більшовики, які на чолі з колишнім помічником присяжного повіреного В.І. Ульяновим (Леніном) здобули владу, на 73 роки занурили народи створеної ними держави в добре організовану систему беззаконня і терору.

Саме В.І. Леніну належать слова: «...безусловной обязанностью пролетарской революции было не реформировать судебные учреждения, а совершенно уничтожить, смести до основания весь старый суд и его аппарат» [8, с. 191]. Виконуючи ленінську установку, революційні екстремісти реалізували її з буквальною точністю, потопивши усі демократичні досягнення, здійснені передовими представниками російської інтелігенції, у їхній же крові.

Судову систему Російської імперії було замінено системою різних «трійок» і трибуналів, що формувалися з безграмотних, розлютованих бездарною війною й убогістю «представників народу», які вершили швидкий, нещадний суд над усяким, хто не вписувався в образ революціонера. В цю революційну м'ясорубку неминуче потрапляли і вчорашні виконавці ленінської волі.

Нині суспільство одержало можливість ознайомитися зі страшною «судовою» статистикою ленінсько-сталінського періоду, коли розстріл визнавався звичайним, повсякденним явищем, а багаторічні терміни «соціальної ізоляції» стали чи не найголовнішим засобом «перевиховання», а насправді — розв'язання народногосподарських завдань.

Загальновідомо, що теоретики марксизму зовсім відкидали спроби моралізувати майбутню післяреволюційну систему правосуддя. Особливої уваги надано цьому питанню основоположниками марксизму К. Марксом і Ф. Енгельсом, що однозначно визнавали лише наявність *класової* моралі, маючи на увазі «мораль» пролетаріату та засновану на ній диктатуру [9, с. 19].

Інститут судової влади як символ справедливості був забутий та замінений наспіх збитими судами і неконституційними

судовими утвореннями, що цілком виконували замовлення пролетарської диктатури, яка озвучувалася більшовиками. Радянську судову систему, як і інші державні інститути, було про- низано духом подвійної моралі.

У Конституції СРСР і конституціях радянських республік наголошувалося, що суд незалежний і підкоряється тільки за- кону. Однак потрапити на посаду судді можна було лише за умо- ви вступу до лав комуністичної партії. Партійна ж дисципліна передбачала цілковите підпорядкування професійних і особи- стих інтересів комуністичній ідеології.

Цілком природно, що за умов аморальної політики, яка проводилася правлячою партією, що зконцентрувала усі зусил- ля на постійному пошуку внутрішнього ворога, найменша спроба виявити конституційну незалежність розглядалася, у кращому випадку, як непокора партійній дисципліні, а в гіршо- му – як контрреволюційний прояв.

Найвідвертішим і зятятим глашатаєм такої політики ви- явився Генеральний прокурор Союзу РСР А.Я. Вишинський. Виступаючи на зборах московської колегії захисників 21 грудня 1933 р., він висловився так: «Революционное наси- лие является в то же время и проявлением высокого акта че- ловеческой воли, направленной на то, чтобы построить но- вый, более высокий общественно-экономический уклад жизни. В этом оправдание революционного насилия, в этом оправдание наших репрессий, как бы они ни были порой резки и решительны. В этом оправдание тех ударов нашего закона в виде наших уголовных репрессий, которые мы бро- саем на головы и наших врагов и недисциплинированных, непокорных пролетарскому государству сынов самого рабо- чего класса» [10, с. 27].

Наведена цитата колишнього Генерального прокурора СРСР краще десятків найкрасномовніших документів говорить про характер репресій і настроїв юристів того часу. Однією з го- ловних функцій радянської держави був захист політичного устрою від внутрішніх ворогів, чим виправдовувалась спрямо- ваність вістря каральної політики усередину держави, тобто проти свого народу. Прокуратура була тим знаряддям у руках Комуністичної партії, якому належало надати форму законності сваволі, що чинилося каральними органами.

Цим пояснюється всесилля прокуратури, якого вона досягла в постсталінський період радянської держави. Необмежений загальний прокурорський нагляд, зокрема і за судовими органами, перетворював прокуратуру на «пильнуюче око» і слухняний інструмент КПРС.

Конституційного Суду в радянській державі не існувало. Діяльність арбітражу зводилася до «залагоджування» суперечок між соціалістичними підприємствами, що діяли в межах твердого державного планування.

Судова система складалася з мережі народних судів, що діяли в кожному районному центрі, і військових трибуналів, що забезпечували розгляд кримінальних справ, за вчиненими злочинами військовослужбовцями. Інституту апеляційних судів не існувало. Функцію касаційних судів виконували обласні суди стосовно народних судів і Верховний Суд республіки стосовно колегій обласних судів, що розглядали справи у першій інстанції.

Головне підступництво радянської судової системи полягало в тому, що ззовні судоустрій, так само як і судочинство, виглядали цілком пристойно. Закон УРСР «Про судоустрій» передбачав виборність суддів народом шляхом таємного голосування. Закон також передбачав участь народу в судочинстві шляхом обрання народних засідателів. Чим не демократія? У Конституції УРСР було записано, що судді незалежні, а у своїй діяльності підпорядковуються тільки закону. Чим не законність?

Посада судді де-юре дійсно була виборною. Але кандидат у судді не міг потрапити до виборчого бюлетеню інакше, як за рекомендацією районного комітету Комуністичної партії, для чого, кандидат обов'язково мав бути членом КПРС. У списках для голосування, як правило, значився єдиний претендент, і в такий спосіб створювалася ілюзія виборності суддів і однастайності їх обрання.

Народних засідателів рекомендували трудові колективи підприємств, а кандидатури добиралися за згодою секретаря партійної організації цього підприємства.

У іноземців, що відвідували СРСР, не виникало сумнівів щодо демократичності радянського судоустрою і законності судочинства. Тому навіть такі великі письменники, як Оскар

Уайльд, Бернард Шоу, Ромен Ролан і багато інших, що відвідували Радянський Союз за запрошенням письменника М. Горького та Й. Сталіна, не могли розібратися в лабіринті партійно-державних хитросплетінь.

Усе, що відбувалося в темній та загадковій країні, виявилось вищим за їхнє розуміння. Та й хто б міг припустити, що величезна держава, яка проголосила своєю метою створення справжнього народовладдя на шостій частині земної кулі, живе не за нею самою встановленими законами, а за тоталітарними канонами єдиної в державі політичної сили, яка називалася ВКП(б)?

Періодично в газеті «Правда» публікувалися постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів про боротьбу з тим чи іншим явищем. У цих командно-настановчих документах прокурорсько-судовим органам давалися провідні вказівки партії щодо посилення чи послаблення боротьби з тими або іншими видами злочинів.

Негайно за кожним таким партійним документом по всій країні проводилися наради прокурорів і суддів, на яких останні одержували конкретні настанови щодо подальшої роботи. Повсюдно проводилися збори трудящих, які вимагали «затаврувати ганьбою і суворо покарати». Після цього починала безжалісно діяти сліпа та глуха до істини судова машина.

Практично суди були зняряддям у руках партії, для розв'язання політичних і суто господарських питань. Грандіозні радянські будівництва в Сибіру, на Крайній Півночі та багатьох інших місцях з важкими кліматичними умовами проводилися силами ув'язнених, які мільйонами заповнювали різні гулаги, темлаги та інші «лаги» за допомогою жорстко керованої судової системи.

Слід зазначити, що навіть за умов того часу знаходилися вчені, які відстоювали ідеали правосуддя [11]. Але таке становище в Україні, а також і в інших соціалістичних республіках, що входили до складу радянської держави, існувало аж до середини сімдесятих років минулого століття.

З кінця шостого десятиріччя минулого століття втрачають колишнє становище і силу НКВС, НКДБ (пізніше – МДБ, МВС) – відомства, що були головними постачальниками «сировини» для судової машини, і настає відоме послаблення реп-

ресій, назване пізніше «хрущовською відлигою». У 1958 р. приймаються «Основи карного судочинства Союзу РСР і союзних республік», які установлюють, що нагляд за діяльністю усіх судів здійснюється Верховним Судом СРСР, а за дотриманням законності при розслідуванні кримінальних справ, законністю й обґрунтованістю вироків, визначень і постанов судових органів — Генеральним прокурором СРСР і підлеглими йому прокурорами. «Основами» установлювалися положення, що визначали діяльність органів попереднього слідства, суду і прокуратури. За цим документом суди підлягали прокурорському нагляду.

Поступово збільшується роль адвокатури у провадженні судочинства, а прийнятий Законом УРСР 28 грудня 1960 р. Кримінально-процесуальний кодекс України дозволяє допуск захисника на попереднє слідство з моменту його закінчення і пред'явлення обвинувачуваному матеріалів справи для ознайомлення.

5 червня 1981 р. набув чинності Закон «Про судоустрій СРСР», ст. 12 якого встановлює, що судді незалежні та підкоряються тільки закону, хоча прокурорський нагляд за законністю судових рішень, введений «Основами», залишається непорушним. Суд знаходився під пильним наглядом прокуратури, попри те, що Законом УРСР «Про судоустрій», окрім визнавання завдань суду, визначав його становище владного і самодостатнього органу в державі.

Діяльність суду при здійсненні правосуддя, — зазначається у ст. 3 Закону, — спрямована на усіякне зміцнення законності та правопорядку, запобігання злочинності й інших правопорушень і має своїм завданням охорону від усяких зазіхань, закріплених у Конституції України: суспільного ладу, його політичної й економічної систем; соціально-економічних, політичних і особистих прав і свобод громадян, проголошених і гарантованих Конституцією і законами України; прав і законних інтересів державних підприємств, установ, організацій, колгоспів, інших кооперативних організацій, їхніх об'єднань, інших цивільних організацій.

Усією своєю діяльністю суд виховує громадян у дусі відданості Вітчизні, у дусі точного і неухильного виконання Конституції і Законів України, дотримання дисципліни праці, чесного ставлення до державного і громадянського обов'язку, поваги до прав, честі і гідності громадян.

Хотілося б зазначити, що проти включення останнього абзацу до нині чинного Закону України «Про судоустрій» важко було б заперечувати і сьогодні. Однак у разі високого статусу судової системи чи потрібний був ще і нагляд за нею з боку прокуратури? Відповідь на це запитання єдина – Комуністичній партії не потрібний був орган, не підконтрольний владі. Саме прокурорський нагляд і дозволяв партійному апарату тримати під твердим контролем судові органи.

Таке співвідношення правових інституцій існувало в Україні де-юре до прийняття Конституції України 28 червня 1996 р., а де-факто – до закінчення періоду перехідних положень і прийняття 7 січня 2002 р. Закону України «Про судоустрій».

Запитання для засвоєння теми:

- 1. Судоустрій в Україні періоду Російської імперії.*
- 2. Ознайомте нас з Російською судовою реформою 1864 р.*
- 3. Назвіть спільні моменти Російської реформи 1864 р. і судово-правової реформи, яка відбувається в Україні в наш час.*
- 4. Назвіть відомих вам найвизначніших українських діячів судової реформи 1864 р.*
- 5. Ознайомте нас з судовим устроєм в Україні за радянських часів.*
- 6. Назвіть причини, що змушують Україну проводити судово-правову реформу.*
- 7. Які нововведення передбачає нинішня судово-правова реформа?*
- 8. Які Закони, що прийняті у зв'язку з впровадженням судово-правової реформи Вам відомі?*

Глава 2. СТАНОВЛЕННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

§ 1. Історичні передумови становлення судової влади в Україні

Проголошення Україною державної незалежності та вибір принципово нового шляху розвитку – від тоталітаризму до демократії, від абсолюту єдиної ідеології до ідеологічного і політичного плюралізму, від гіпертрофованої централізації гос-

подарського управління до ринкової децентралізації економіки — вимагали зміни акцентів, вироблення відповідної правової доктрини і, відповідно, конституціональної перебудови механізму управління державою.

Серед генеральних орієнтирів на шляху до демократизації суспільства одним із найважливіших є побудова правової держави, головною ознакою якої є втілення реальності народного суверенітету. Найважливішою ознакою правової держави є конституційне закріплення та реальне забезпечення прав і свобод особи. Побудова правової держави немислима без створення правової системи і юридичних технологій її реалізації, що гарантували б розв'язання грандіозних завдань сучасності.

Побудова правової держави є реальною лише за наявності серйозної законодавчої бази, яка забезпечує повну незалежність юристів під час виконання своїх професійних обов'язків.

Міжнародні «Стандарти незалежності юристів» закріплюють положення про те, що *«...справедлива система організації юстиції, яка гарантує незалежність юристів при виконанні ними професійного обов'язку без будь-яких необґрунтованих обмежень, прямого чи непрямого тиску і втручання, є абсолютно необхідною для побудови і функціонування правової держави»* [12].

Відсутність в Україні на час здобуття незалежності власної доктрини побудови правової держави призвела до багатьох перекосів і затягувань процесу реформування органів державної влади і управління. Майже шість років пішло на опрацювання і прийняття Конституції України, і ще п'ять — на прийняття конституціональних законів, які дозволяють констатувати, що *перші* кроки на шляху до реформування інститутів, які забезпечують статус правової держави, зроблені.

Однак безліч негативних тенденцій і явищ, що виникли за побудови принципово нового механізму державного управління, є серйозним гальмом у реформуванні економіки і соціальних інститутів країни. Такими тенденціями залишаються повільність і, водночас, невпорядкованість прийняття основних законів, їхня половинчатість і відсутність матеріальної бази їхньої реалізації.

До прийняття Конституції 28 червня 1996 р. правова система України відносилася до так званої «євразійської» групи романо-германської правової сім'ї та разом з іншими постра-

дянськими державами створювала «сім'ю соціалістичного права». З проголошенням України правовою державою, яка прагне до верховенства права, з визнанням ідеї реального суверенітету народу, конституційним закріпленням політичного, економічного і ідеологічного плюралізму, а також визнанням принципу поділу державної влади, українська правова система за сумою класичних ознак де-юре мігрувала з «сім'ї соціалістичного права» до романо-германської правової сім'ї.

Найважливішою ознакою цієї системи є підняття суду до рангу державної влади як одного з дієвих засобів забезпечення правової державності, головною метою якої є реальне забезпечення прав і свобод особи.

Так, Конституція ФРН (Основний Закон) 1949 р. після короткої преамбули і розділу про основні права громадян визначає систему органів влади, управління і правосуддя [13]. Конституція ФРН (ч. 2 ст. 94) визначає: «Федеральний закон установлює положення про Суд і порядок судочинства, а також правила, згідно з якими його рішення набирають силу законів».

Високе становище суду притаманне й англо-саксонській правовій системі. Верховний Суд США «...посідає винятково важливе становище в структурі вищих державних установ поряд з Конгресом і Президентом США» [14]. Конституція США відводить судовій владі III статтю після Конгресу і Президента. «Судова влада Сполучених Штатів, – проголошує Конституція, – здійснюється Верховним судом і тими нижчими судами, що будуть час від часу засновуватися Конгресом». Наведені тут свідчення підтверджують тезу: підняття судової влади до рангу державної, а в ряді ситуацій і над останньою – ознака правової держави.

До липня 2001 р., тобто до закінчення дії перехідних положень Конституції, приналежність України до романо-германської правової сім'ї була, скоріше, формальністю – де-факто діяли правові інститути соціалістичної правової системи. Прийняття в червні 2001 р. низки Законів України: «Про внесення змін у Закон України про судоустрій», «Про внесення змін у Закон України «Про статус суддів», «Про внесення змін у Кримінально-процесуальний кодекс», прийняття Кримінального кодексу України, а пізніше і Закону України «Про судоустрій» та інших започаткувало практичну реалізацію поло-

жень Конституції України, що стосуються правової реформи: утворенню третьої гілки державної влади – судової, практичній перебудові судової системи, перерозподілу функцій прокуратури й інших правоохоронних органів.

Покладання на судову владу повноважень, які довгий час залишалися непорушною прерогативою прокуратури, істотно розширило обсяг суддівських функцій і зміцнило правовий статус судів. Однак перерозподіл владних функцій і повноважень, що істотно змінив реальні можливості, державний і соціальний статус судових структур, вимагає величезних матеріальних витрат для продовження розпочатих перетворень і гігантських зусиль для подолання багаторічних психологічних установлень як працівників правоохоронних органів, так і населення країни.

Молоді, яка опановує нині професію юриста та котра мимоволі стала очевидцем й учасником реформи правової системи держави, слід не тільки досягнути і сумлінно засвоїти зміст реформістських законів, але й опанувати суть чинників і масштабність мети перетворень, що відбуваються.

Варто усвідомлювати, що зближення з романо-германською правовою системою є не самоціллю і навіть не кінцевою метою, а наслідком побудови такої державної правової моделі, яка автоматично зараховує державу до згаданої правової сім'ї. Такою моделлю є права держава з усіма атрибутами останньої і юридичним механізмом її реалізації.

21 листопада 2002 р. Верховна Рада прийняла Концепцію загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Концепція визначає передумови розробки Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, головні завдання, принципи формування, виконання і фінансування програми, а також її структуру. Прийняття Закону, на думку парламентарів, прискорить адаптацію законодавства України до вимог ЄС.

Які ж основні характеристики романо-германської правової системи? У чому їхня сила та привабливість для багатьох народів, які реципували деякі положення римського права і поклали їх в основу діючих правових моделей? Типологія правових систем визначає приналежність до однієї з них на підставі низки таких критеріїв, як наявність доктрини (наукового обґрунтування), структури, джерел права (закони, судова прак-

тика), які передбачають інститути і галузі, традиції (зокрема, і релігійні), де діє правопорядок, правова культура тощо. Групи правових систем, що характеризуються подібними ознаками, заховуються до «правової сім'ї».

Історія правових систем знає безліч різних комбінацій правових ознак, що створюють ці системи. Здається, що найбільш прийнятний перелік критеріїв для визначення приналежності до правової сім'ї запропонував французький учений Р. Давид [15]. Він вважав достатньою наявність двох критеріїв:

1) ідеології, яка включає релігію, філософію, економічні і соціальні структури;

2) юридичної техніки, основною складовою якої є джерела права.

На підставі цього він висунув ідею так званої трихотомії – об'єднання основних правових сімей у три: романо-германську, англосаксонську і соціалістичну. Інші юридичні системи світу об'єднав у «релігійні та традиційні системи». Існують інші погляди з цього питання. Автори підручника для юридичних ВНЗ «Загальна теорія права і держави» [16] приймають за основу чотири правові системи: романо-германська правова сім'я; англо-американська правова сім'я чи сім'я «загального права»; сім'я соціалістичного права; сім'я релігійно-традиційного права.

Історично і традиційно найближчою і прийнятною для України є саме романо-германська модель правової системи з її опорою на норми і принципи права, що розглядаються як правила поведінки, що відповідають вимогам моралі та справедливості. Починаючи з XIX ст., основним джерелом права в країнах, що належать до цієї правової сім'ї, є закон. Усі країни романо-германської сім'ї мають писані Конституції, норми яких наділено вищою юридичною чинністю. Цей принцип полягає в обов'язковій відповідності законів, інших нормативних і правових актів конституції за умови постійно діючого контролю їхньої конституційності.

Особливого значення в романо-германській системі надається доктрині, що є важливим джерелом права і має вплив як на законодавця, так і на правозастосовні інститути. Відсутність офіційної і загальноприйнятої доктрини значною мірою має пояснюватися занадто повільним законотворчим процесом в Україні.

Перші кроки на шляху здійснення правової реформи дозволяють зробити оптимістичний прогноз про неможливість надалі гальмувати цей процес. Відповідно до Закону України «Про судоустрій» почалося формування судової системи, призначення якої функціонувати як самостійна галузь державної влади, що дозволить Україні посісти гідне місце в сім'ї демократичних правових держав.

§ 2. Основи правосуддя в незалежній Україні

Конституція України від 28 червня 1996 р. рецепувала і закріпила принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6), відвівши судам якісно нову роль у системі державного управління – судової влади (див. рис. № 1 у додатках).

7 січня 2002 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про судоустрій», який визначає правові засади організації судової влади і здійснення правосуддя в Україні, систему судів загальної юрисдикції, основні вимоги щодо формування корпусу професійних суддів, систему і порядок забезпечення діяльності суддівського самоврядування, а також установлює загальний порядок забезпечення діяльності суддів і регулює інші питання судоустрою.

Відповідно до цього Закону органи судової влади здійснюють свої повноваження винятково на підставі, у межах і порядку, передбачених Конституцією України і законами.

Судова влада реалізується шляхом впровадження правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального судочинства, здійснюваного судами загальної юрисдикції, і конституційного – Конституційним Судом України. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають на території України (ст. 2 Закону). Таким чином, Закон України «Про судоустрій» включає Конституційний Суд України до системи правосуддя. Це слід зазначити в зв'язку з тим, що конституції низки держав (Польща, Болгарія) виводять Конституційний Суд за рамки правосуддя і судової системи.

Відповідно до Конституції України і Закону України «Про судоустрій» судова система передбачає паралельне функціонування двох інституціонально самостійних і не залежних одне

від одного судових відгалужень. Судова система України складається із судів загальної юрисдикції і Конституційного Суду України (див. рис. № 2 у додатках).

Згідно із Законом суд, здійснюючи правосуддя на принципах верховенства права, забезпечує захист гарантованих Конституцією України і законами прав і свобод людини і громадянина, інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Здійснення правосуддя винятково судами. Правосуддя в Україні здійснюється винятково судами. Делегування функцій судів, а також присвоєння цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Створення надзвичайних і особливих судів також не допускається.

Це положення має далеко не теоретичне значення для пострадянських держав, які майже 70 років потерпали від позасудового свавілля в період, що прийнято називати «культу особистості Сталіна». Особи, котрі незаконно взяли на себе функції суду, несуть передбачену законом відповідальність.

Реалізуючи конституційний принцип участі народу у відправленні правосуддя, Закон розвиває і деталізує його в ст. 3, визначаючи, що народ безпосередньо бере участь у його відправленні через народних засідателів і присяжних.

Не можна, однак, визнати бездоганною редакцію ст. 5 Закону України «Про судоустрій», яка встановлює, що «Участь народних засідателів і присяжних у здійсненні правосуддя є їхнім громадянським обов'язком». Моральний обов'язок — поняття моральне і не є юридичною категорією. Громадянин самостійно вирішує: прийняти запропонований йому тягар народного засідателя або присяжного чи відмовитися від нього. Відмова від участі в правосудді в цій ролі не може слугувати підставою для морального осуду особи суспільством.

З іншого боку, погодившись на обрання його в народні засідателі чи присяжні, громадянин добровільно бере на себе досить серйозну і відповідальну місію, що не є лише моральним обов'язком. Відповідно до п. 2 ст. 65 Закону України «Про судоустрій» при здійсненні правосуддя народні засідателі та присяжні користуються всіма правами судді, іншими словами, вони є судьями, тобто посадовими особами, до яких пред'являються цілком конкретні правові вимоги. Очевидно, що ст. 5 Зако-

ну України «Про судоустрій» має потребу в зміні редакції. На погляд автора, було б логічним замість слова «обов'язок» вживати слово «право», і згадана стаття мала бути викладеною в такий спосіб: *«Участь громадян у здійсненні правосуддя як народних засідателів і присяжних є їхнім громадянським правом і актом доброї волі»*.

Спираючись на конституційні принципи, Закон гарантує всім суб'єктам правовідносин захист їхніх прав і законних інтересів незалежним і неупередженим судом, створеним відповідно до закону.

Право на судовий захист. Зміст цього права полягає в тому, що всім суб'єктам правовідносин гарантується захист їхніх прав, свобод і законних інтересів незалежним і неупередженим судом.

Для забезпечення всебічного, повного й об'єктивного розгляду справ, законності судових рішень в Україні діють суди першої, апеляційної і касаційної інстанцій. Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи у суді, до підсудності якого воно віднесено процесуальним законом.

Судова практика доводить необхідність такого законодавчого положення. Угоди про відмову в зверненні за захистом до суду є недійсними. Це означає, що ніякі угоди про добровільну відмову особи від установленого Конституцією права на судовий захист не мають під собою правової основи.

Ніхто не може бути позбавлений права на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку в суді будь-якого рівня.

Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом. Правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від статі, раси, кольору шкіри, мови, політичних, релігійних і інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, роду і характеру занять, місця проживання й інших обставин.

Іноземці, особи без громадянства й іноземні юридичні особи користуються в Україні правом на судовий захист нарівні з громадянами і юридичними особами України.

Саме справжня, а не декларативна рівність учасників судового процесу максимально гарантує об'єктивність суддівського рішення і страхує суддю від помилки.

Право кожного користуватися правовою допомогою у разі розгляду його справи в суді. Одним із найважливіших досягнень є право користуватися правовою допомогою при вирішенні справи в суді. Воно закріплене Конституцією України і розкривається в ст. 6 Закону. Для надання правової допомоги при розгляді справ у судах, — проголошується в Конституції, — в Україні діє адвокатура. Конституційний Суд України роз'яснив, що правова допомога в питаннях захисту від обвинувачення може надаватися й іншими особами. Кого під «іншими особами» має на увазі Конституційний Суд України в своєму рішенні від 16 жовтня 2000 р. більш докладно висвітлено в главі 11 (§ 1), присвяченій адвокатурі.

Таким чином, із часу прийняття Конституційним Судом України цього рішення на місці адвоката може опинитися будь-яка особа, котра має право на виконання такого роду функцій, що, зокрема, відповідає вимогам зазначених міжнародних документів і практиці багатьох європейських судових систем.

Фраза «У випадках, передбачених законом...», використана законодавцем у п. 2 ст. 8 Закону України «Про судоустрій», вказує на необхідність прийняття спеціального закону про надання юридичної допомоги, оскільки в наш час практика будується на Рішенні Конституційного Суду України, яке залишило без урегулювання значний перелік важливих процесуальних і етичних питань, що не входять до його компетенції. Так, наприклад, не вирішене принципове питання: яка організація несе відповідальність за якість послуг, що надаються «фахівцем в галузі права», якщо ці послуги будуть визнані судом неякісними, а «фахівець» — несумлінним виконавцем доручення.

Порядок і умови надання правової допомоги визначаються Законом «Про адвокатуру», де також передбачаються випадки, коли правова допомога надається безкоштовно.

Гласність судового процесу як одна з основ правосуддя — це конституційний принцип українського судочинства. Згідно з ним ніхто не може бути обмежений у праві на одержання в суді усної чи письмової інформації про результати розгляду його судової справи.

Розгляд справ у судах проходить відкрито, крім випадків, передбачених процесуальним законом. Учасники судового роз-

гляду й інші особи, що є присутніми у відкритому судовому засіданні, мають право робити письмові нотатки. Проведення в залі судового засідання фото- і кінозйомки, теле-, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслявання судового засідання допускаються з дозволу суду, у порядку, встановленому процесуальним законом.

У випадках, передбачених процесуальним законом, за рішенням суду допускається розгляд справи в закритому судовому засіданні, суть якого полягає в тому, що така форма судового розгляду дозволяє захистити зацікавлених учасників судового розгляду від розголошення конфіденційної інформації, яка є їхньою власністю або може завдати шкоди інтересам держави.

Таку форму судового розгляду не може бути розцінено як порушення принципу гласності. Прийняттю судом рішення про проведення закритого судового засідання передують обговорення цього питання всіма учасниками судового процесу. Перебіг судового засідання фіксується технічними засобами в порядку, встановленому процесуальним законом.

Обов'язковість судових рішень – одна з найважливіших засад правосуддя, яка покликана надати логічну завершеність діяльності судової влади і слугувати критерієм її дієвості. Судове рішення, яким завершується розгляд справи в суді, ухвалюється іменем України. Судові рішення, що вступили в законну силу, обов'язкові для виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими особами, об'єднаннями громадян і організацій, цивільними і юридичними особами на всій території України.

Судові рішення інших держав обов'язкові для виконання на території України за умов, визначених законами України відповідно до міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Невиконання судових рішень спричиняє передбачену законом відповідальність.

Принцип обов'язковості виконання судового рішення був би неповним і недосконалим без права на оскарження рішень суду. Учасники судового процесу й інші особи у випадках і порядку, передбачених процесуальним законом, мають право на апеляційне і касаційне оскарження судового рішення.

Нині виконання судових рішень покладено на Державну виконавчу службу, що діє при Міністерства юстиції України, що,

фактично, позбавляє суддів відповідальності за несвоєчасне виконання власних рішень.

Самостійність судів і незалежність суддів – категорії, що визначають ефективність усієї системи правосуддя. Конституція України і низка законів («Про судоустрій», «Про внесення змін у Закон України «Про статус суддів», «Про суддівське самоврядування») створюють досить міцну правову основу для реалізації принципу самостійності судів і незалежності суддів.

Згідно зі ст. 130 Конституції України держава забезпечує фінансування і належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. Нині в Державному бюджеті України окремо визначаються витрати на утримання судів. Тривалий час не вирішувалося питання щодо механізму фінансування і матеріально-технічного забезпечення судів, що було серйозною проблемою в питанні самостійності судів і їхньої незалежності від стороннього впливу.

Раніше функція організаційного і матеріально-технічного забезпечення діяльності судів здійснювалася відповідними структурами Міністерства юстиції України, Головним управлінням юстиції в Автономній Республіці Крим, обласними, Київським і Севастопольським міськими управліннями юстиції.

Органи Міністерства юстиції також розробляли і вносили у відповідні державні органи пропозиції з питань апеляційних і місцевих судів, а також із питань змін мережі судів і їхніх штатів, якщо інше не передбачене законом. На ці ж органи покладалась організація роботи з кадрами судів із підвищення їхньої кваліфікації і перепідготовки, здійснювався добір, і у встановленому порядку, разом із Верховним Судом України, представлялися кандидатури для обрання їх суддями.

Перераховані структурні підрозділи Мін'юсту забезпечували ведення судової статистики й аналіз статистичних даних, а також організували матеріально-технічне забезпечення апеляційних і місцевих судів, створювали належні умови роботи для належного функціонування судів і їхньої діяльності.

Акцентування в законі уваги на «суворому дотриманні принципу незалежності» тільки зайвий раз підтверджувало недосконалість системи забезпечення діяльності судів, тому що незабезпеченість суду робить його, певною мірою, залежним від фінансуванням.

Переконливим аргументом на користь зміни існуючого порядку фінансування судів виявилися факти, що стали відомими під час розгляду справи про вбивство журналіста Олександра. [17]. На порушення всіх процесуальних строків суддя через відсутність коштів змушений був призначити розгляд справи замість січня на вересень. За інформацією посадових осіб апеляційного суду Донецької області недостатнє фінансування судів призводить до постійного накопичення залишку не розглянутих у терміни кримінальних справ. Як з'ясувалося, на початок 2002 р. виявилися простроченими 198 кримінальних справ, за якими віддано суду 390 підсудних, обвинувачених у вчиненні тяжких злочинів. Розгляд 143 кримінальних справ відкладено через відсутність коштів на відряджувальні витрати, 46 – через недоставлення підсудних конвоем. І тільки під тиском преси і громадськості Міністерство юстиції виправило ситуацію. Однак це аж ніяк не розв'язує проблему загалом.

Уже перші кроки в напрямі здійснення в Україні судово-правової реформи за відсутності доктринального забезпечення і грубе порушення концептуального плану цього гігантського за передбаченими витратами і соціальними наслідками проекту принесли сумні плоди. Збільшення числа судових установ різних інстанцій і спеціалізацій, серйозне розширення їх штатів, введення апеляційних судів, що передбачають недешеві процедури перегляду справ, імплементація права на технічне фіксування судового процесу, участь присяжних і за нинішнього економічного стану держави повинні були б зайняти не менше ніж півтора десятка років. Відсутність належного фінансування судів може призвести до масових порушень прав особистості, що не тільки не наблизить Україну до Європи, але, навпаки, створить безліч нових ускладнень на цьому шляху. Однак реформу вже розпочато, і її слід продовжувати цілеспрямовано і поетапно, по мірі виділення коштів на забезпечення дуже необхідних суспільству та державі, але вкрай болючих перетворень.

На думку колишнього голови Верховного Суду України В. Бойко, «...збільшення штатної чисельності суддів практично не впливає на рішення проблеми перевантаженості в роботі судів. Більшість доданих штатних посад суддів не може бути заповнено не тільки лише через непідготовленість кандидатів на

посади суддів (це особливо відчувається в сільських районах), але й у зв'язку з відсутністю робочих місць для суддів і працівників судів у приміщеннях судів, більшість з яких сьогодні не має належних умов для здійснення правосуддя: немає залів для судових засідань, приміщень для осіб, що містяться під вартою, для інших учасників процесу і свідків. *У державі створюється ситуація, що призводить до порушення конституційного права громадян на доступність правосуддя. Умови функціонування судів у багатьох випадках саме через незабезпечення з боку держави судової діяльності унеможливають одержання судового захисту порушених прав. Про зневагу нестатками судів свідчить тривале ігнорування владою вимог Конституції щодо забезпечення в судах повного фіксування судового процесу технічними засобами».* (виділено автором). [18].

Усе це тільки стверджує, що судово-правова реформа ведеться непродумано, без дотримання концептуальної поетапності та не стільки заради верховенства права, скільки через бажання домогтися прихильності Європейського Співтовариства. Усе це, на жаль, вже спричинило небажані наслідки — несвоєчасний розгляд безлічі кримінальних справ, а отже, необґрунтоване утримання сотень людей під вартою в очікуванні правосуддя.

«Нині через відсутність у судах технічних умов існує можливість блокування розгляду кримінальних справ, коли суд не може задовольняти вимоги учасника процесу про фіксацію судового процесу технічними засобами», — вважає Бойко. Внаслідок некоординованої та непродуманої судово-правової реформи ми виявилися в становищі, коли масові порушення прав людини стали звичним явищем, що значно погіршує імідж України в Європі.

Закон України «Про судоустрій» (ст. 15) з метою звільнення судів від залежності з боку інших відомств передбачає утворення Державної судової адміністрації, якій слід прийняти на себе турботи про організаційну та матеріально-технічну сторону діяльності судів. Мета нової структури — судової адміністрації у тому вигляді, у якому вона вже створюється, — позбавити суди від залежності від адміністративно-постачальницьких органів і їхнього впливу на правосуддя за допомогою усіляких важелів.

Однак високозатратна і малоефективна тенденція до утворення нових структур на базі старих кадрів мало змінює існуючий стан справ і лише множить лави чиновників.

Стаття 130 Конституції України встановлює: «Держава забезпечує фінансування і належні умови для функціонування судів і діяльності суддів». У Державному бюджеті України окремо визначаються витрати на утримання судів. Здається, було б доцільніше установити чіткі критерії матеріально-технічного постачання: число суддів і допоміжних працівників, витрати на технічне устаткування, оплата приміщень і інше з наступним перерахуванням коштів безпосередньо на розрахункові рахунки судів.

Суди здійснюють правосуддя самостійно. Судді при здійсненні правосуддя не залежні від будь-якого впливу, нікому не підзвітні в своїх рішеннях і не підлеглі. Гарантії самостійності судів і незалежності суддів визначаються Конституцією України і законами. Органи державної влади і місцевого самоврядування, їхні посадові особи, громадяни і їхні об'єднання, а також юридичні особи зобов'язані поважати незалежність суддів і не зазіхати на неї.

Звернення до суду громадян чи організацій, посадових осіб, що, відповідно до закону, не є учасниками судового процесу, з приводу розгляду конкретних справ судом не розглядаються, якщо інше не передбачене процесуальним законом. Іншими словами, цікавість фізичних і юридичних осіб, що не є учасниками судового процесу, із приводу розгляду конкретної справи судом взагалі не задовольняється. Фраза «...якщо інше не передбачене законом» означає, що існує процесуально визначене коло осіб або органів, на офіційні запити яких суд зобов'язаний і має право реагувати.

Втручання в здійснення правосуддя, вплив на суд чи суддів у будь-якому вигляді, неповага до суду чи судді, збір, збереження, використання і поширення інформації усно, письмово чи іншим способом з метою заподіяння шкоди їхньому авторитету, впливу на неупередженість суду забороняється і спричиняє передбачену законом відповідальність.

Суддям забезпечується свобода неупередженого розгляду судових справ відповідно до їхнього внутрішнього переконання, що ґрунтується на вимогах закону. Законність — один із най-

важливіших принципів судочинства. Він означає, що при вирішенні спорів і розгляді справ судді керуються лише законом.

Натомість цей принцип не відкидає права судді на внутрішнє переконання при вирішенні цивільних спорів чи кримінальної справи. Навпаки, керуючись законом, суддя при вирішенні суперечки спирається на суспільну оцінку поведінки сторін або вчиненого злочинцем діяння, яка створює його особисті переконання. Право розглядати справи з урахуванням особистого переконання дозволяє судді індивідуалізувати вчинки, їхню мотивацію і відповідальність, поєднати законність з такою моральною категорією, як справедливість. Щодо такого етико-правового принципу можна говорити нескінченно. Суть суддівської роботи, поєднання законності та справедливості вдало відображено у класичному випадку з практики англійського судді, який наводився А.Ф. Коні у його лекції про моральні основи в карному судочинстві.

«Молодой человек похитил хлеб из незапертой булочной в минуту отсутствия в ней булочника. «Я был голоден, милорд», — объяснил обвиняемый судье. «Закон осуждает за кражу как куска хлеба, так и золотой цепи, — отвечал ему судья, — и не делает между этими предметами кражи никакого различия. Если бы я следовал только указаниям закона, то осудил бы вас. Но, руководствуясь моей судейской совестью, я вас оправдываю». Затем, не ограничившись оправданием, судья через судебного пристава предложил имевшейся публике помочь молодому человеку и тем самым избавить его от необходимости совершения новой кражи. Обращаясь же к булочнику как к обвинителю, судья сказал: “Из-за нескольких пенсов вы не затруднились лишить свободы человека, несчастный вид которого, равно как свойство совершенной им кражи, должны бы указать вам на крайнее состояние, в котором он находился. На основании старого закона Королевы Елисаветы, карающего всякого лавочника за уход из незапертой лавки, я приговариваю вас к одному дню тюремного заключения и к денежной пене”.

Наявність у кримінально-процесуальному законодавстві України інституту внутрішнього переконання орієнтує суддю не тільки на суворе дотримання закону і правову оцінку злочинного діяння, але і на виявлення причин, що сприяли його здійсненню і визначили чинники такої поведінки винної особи, що робить принцип законності живим і дієвим.

Гарантії самостійності судів і незалежності суддів забезпечуються низкою конституційних положень щодо призначення, обрання, залучення до відповідальності та звільнення суддів. Конституційний порядок призначення й обрання суддів, а також їхня незмінюваність і незалежність у термін, на який вони призначені чи обрані, виводить суддів з-під впливу інших галузей влади, їхніх представників і органів. Однак законодавець має враховувати можливість такого впливу з боку чиновників судової адміністрації, про що ми наголошували.

Закон України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 р. визначає статус судді, порядок його обрання, повноваження, обов'язки і порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності. Цим само Законом установлюються гарантії діяльності і межі недоторканності суддів, що є основою незалежного правосуддя.

Законом України від 21 червня 2001 р. «Про внесення змін у Закон України «Про статус суддів» уточнено багато формулювань з урахуванням Закону України «Про судоустрій».

Меті підвищення самостійності судів і незалежності суддів слугує також порядок провадження судочинства, встановлений процесуальним законом: таємниця постанови судового рішення; заборона втручання в провадження правосуддя.

Чимала роль у забезпеченні незалежності суддів надається органам суддівського самоврядування. Рішення питань внутрішньої діяльності судів регулюється Законом України «Про органи суддівського самоврядування», прийнятим у 1994 р. і Законом України «Про внесення змін у Закон України «Про органи суддівського самоврядування», прийнятим 21 червня 2001 р. До питань внутрішньої діяльності судів згадані закони відносять організаційне і кадрове забезпечення судів, матеріально-технічне, фінансове забезпечення функціонування судів і діяльності суддів, соціальний захист і побутове забезпечення суддів і членів їхніх родин та інші питання, не пов'язані з провадженням правосуддя.

При прийнятті нових законів чи внесенні змін у чинні не допускається звуження змісту й обсягу передбачених законом гарантій самостійності судів, незалежності та правової захищеності суддів.

Однак залишаються не вирішеними проблеми, існування яких здатне звести нанівець всі зусилля щодо досягнення ефективності судової системи. Не до кінця вирішено питання оплати праці суддів і ефективного моніторингу їхніх доходів і витрат. Забезпечуючи представникам суддівської влади нормальні умови для відправлення правосуддя, а також гідне існування, народ повинен мати надійні засоби контролю за діяльністю слуг закону і механізмом їхнього відкликання у випадку потреби.

Професійні судді не можуть належати до політичних партій і профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, займати будь-які оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької і творчої.

Запитання для засвоєння теми

1. *Який принцип поділу державної влади в Україні? Судова влада...*
2. *Викладіть поняття правової системи.*
3. *До якої правової системи (правової сім'ї) належить Україна?*
4. *Назвіть основні риси правової романо-германської сім'ї.*
5. *Назвіть основні принципи судоустрою в Україні.*
6. *Охарактеризуйте принцип: «здійснення правосуддя винятково судами».*
7. *Охарактеризуйте принцип: «рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом».*
8. *Охарактеризуйте принцип: «кожний має право користатися юридичною допомогою при розгляді його справи в суді».*
9. *Охарактеризуйте принцип гласності в судочинстві.*
10. *Охарактеризуйте принцип: «обов'язковість судових рішень».*
11. *Який принцип самостійності судів і незалежності суддів?*
12. *Охарактеризуйте принцип законності судочинства.*
13. *Дайте визначення поняттю права судді на особисте переконання при здійсненні правосуддя.*

Глава 3. СУДИ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

§ 1. Система судів загальної юрисдикції

Правосуддя в Україні здійснюється судами загальної юрисдикції шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних і інших передбачених законом справ (ст. 124 Конституції).

Суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів, покликану забезпечити доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією України і законами (див. рис. № 2 у додатках).

У питаннях судового будівництва й організаційної діяльності суди загальної юрисдикції керуються чинною Конституцією України, законами України «Про судоустрій», «Про статус суддів», «Про суддівське самоврядування» і іншими законами, а окремі судові ланки – ще і власним регламентом, що регулюють порядок їхньої діяльності та внутрішню організацію. Усі питання безпосередньої діяльності із здійснення правосуддя, регламентуються Кримінально-процесуальним і Цивільним процесуальним кодексами.

Система судів загальної юрисдикції будується на засадах територіальності та спеціалізації. Принцип територіальності означає, що, починаючи з району, в кожній адміністративно-територіальній одиниці країни: районі, місті (крім міст районного підпорядкування), районі в місті, кількох районах чи у районі та місті створюються місцеві суди, яким підвідомчі всі справи, що виникають у межах цієї території. У назві місцевого суду використовується назва населеного пункту, в якому він знаходиться.

Конституцією України, а пізніше і Законом України «Про судоустрій» судам повернуто їхні органічні функції, що були властиві їм навіть у перші роки радянської держави. Йдеться щодо контролю за процесуальними діями попереднього слідства як шляхом розгляду скарг учасників кримінального процесу на рішення слідчих органів, так і наданням дозволу на проведення визначених законом слідчих дій у ході досудового розслідування кримінальної справи.

Саме суду слід перевіряти на предмет законності й обґрунтованості подання слідчого про необхідність обрання підозрюваному чи обвинувачуваному такого запобіжного заходу, як утримання під вартою, давати дозвіл на проведення обшуку житла або іншого володіння особи, на зняття інформації з каналів зв'язку чи накладення арешту на кореспонденцію. За скаргою зацікавленої особи суд перевіряє законність і обґрунтованість постанови про відмову у порушенні справи або про її припинення. За зверненням прокурора, слідчого суд припиняє кримінальну справу і звільняє підсудного чи обвинувачуваного від кримінальної відповідальності в зв'язку з дієвим каяттям, із примиренням обвинувачуваного, підсудного з потерпілим і за інших передбачених законом підстав.

Систему судів загальної юрисдикції становлять:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди;
- 3) Апеляційний суд України;
- 4) Касаційний суд України;
- 5) вищі спеціалізовані суди;
- 6) Верховний Суд України.

Вищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі спеціалізовані суди (див. рис. № 2 у додатках).

Єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується:

1) єдиними засадами організації та діяльності судів, що визначені Конституцією України, Законом України «Про судoustрій», Кримінально-процесуальним і Цивільним процесуальним, а також Господарським процесуальним кодексами України. Ці принципи є обов'язковими для всіх видів судів, поєднаних у систему судів загальної юрисдикції;

2) єдиним статусом суддів для всіх видів судів, установленим Конституцією України і Законом України «Про статус суддів»;

3) обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом: правила судочинства впливають з конституційних установлень і докладно регламентуються законами і процесуальними кодексами України;

4) забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування законів судами загальної юрисдикції. Вказівки Верховного Суду України про застосування чинного законодавства однаково обов'язкові для всіх видів судів загальної юрисдикції;

5) обов'язковістю виконання на території України судових рішень усіх видів судів загальної юрисдикції, що вступили в законну силу і однаково обов'язкові для виконання особами, яких він стосується в будь-якому ступені;

6) єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів. Закон України «Про судоустрій» установив, що надалі ця функція покладається на Державну судову адміністрацію. У 2002 р. почалося формування судів загальної юрисдикції усіх рівнів і спеціалізацій;

7) фінансуванням судів винятково з Державного бюджету України;

8) рішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування. Регулювання питань внутрішньої діяльності судів забезпечується Конституцією України, законами України «Про судоустрій», «Про органи суддівського самоврядування», «Про внесення змін у Закон України «Про органи суддівського самоврядування», «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України», «Про внесення змін у Закон України «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України».

Відповідно до Конституції України в системі судів загальної юрисдикції створюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій. Військові суди відносять до загальних судів і проводять правосуддя в Збройних Силах України й інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону.

Спеціалізованими є господарські, адміністративні й інші суди, які виділяються за характером їхньої юрисдикції. У судах різних судових юрисдикцій може вводитися спеціалізація суддів у розгляді конкретних категорій справ, що належать до даної юрисдикції.

Суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідуються Президентом України відповідно до чинного Закону за поданням

міністра юстиції України, погодженим з головою Верховного Суду України чи головою відповідного вищого спеціалізованого суду.

Місцезнаходження і статус суду визначаються з урахуванням принципів територіальності (адміністративно-територіального устрою) і спеціалізації. Підставами для утворення чи ліквідації суду є зміна адміністративно-територіального устрою, передислокація військ чи реорганізація Збройних Сил України, зміна визначеної дійсним законом системи судів, а також інші підстави, передбачені законом.

Кількість суддів у судах визначається Президентом України за поданням голови Державної судової адміністрації України, погодженим з головою Верховного Суду України чи головою відповідного вищого спеціалізованого суду з урахуванням обсягу роботи суду і в межах витрат, затверджених у Державному бюджеті України на утримання судів.

§ 2. Місцеві суди

Місцеві загальні суди є судами першої інстанції і розглядають справи, віднесені процесуальним законом до їх підсудності: кримінальні та цивільні справи, а також справи про адміністративні правопорушення. Суд першої інстанції – це суд, який має право на винесення вироку у справі. Сторонами у справах, що впливають з цивільних правовідносин, виступають фізичні особи між собою, юридичні особи з позовами до фізичних осіб і фізичні особи з позовами до юридичних осіб.

Місцевими загальними судами є районні, районні в містах, міські та міськ-районні суди, а також військові суди гарнізонів (див. рис. № 3 у додатках). Стосовно загальних місцевих судів, то принцип їх дислокації (територіального розміщення) майже повністю збігається з розміщенням судів дореформених – народних судів.

Місцевими господарськими судами є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя. В основі територіального розміщення місцевих господарських судів лежить дещо інший принцип – вони створені та існують в кожному обласному центрі України, в столиці Криму Сімферополі, а також у містах Києві і Севастополі. Останнім

часом з'явився прецедент — згідно з указом Президента створюються господарські місцеві суди в містах Маріуполі і Краматорську Донецької області. Місцевими адміністративними судами є окружні суди, що створюються відповідно до Указу Президента України в округах.

Місцевий суд складається із суддів місцевого суду, голови і заступника голови суду. У місцевому суді, де чисельність суддів перевищує п'ятнадцять, може бути призначено більш одного заступника голови суду. Чисельність суддів у кожному місцевому суді визначається Президентом України за поданням голови Верховного Суду України чи голови вищого спеціалізованого суду, чи міністра юстиції України. Місцевий суд складається не менше ніж із трьох суддів.

Голова суду, заступник голови суду призначаються на посаду строком на п'ять років із числа суддів і звільняються з посади Президентом України за поданням голови Верховного Суду України (а щодо спеціалізованих судів — голови відповідного вищого спеціалізованого суду) на підставі рекомендації Ради суддів України (щодо спеціалізованих судів — рекомендації відповідної ради суддів).

Призначення на інші адміністративні посади в судах, а також призначення (обрання) на адміністративні посади у Верховному Суді України і звільнення з цих посад провадяться в порядку, встановленому законом. Суддя може бути звільнений з адміністративної посади (крім адміністративних посад у Верховному Суді України) також за ініціативою Вищої ради юстиції.

Перебування судді на адміністративній посаді не звільняє його від виконання повноважень судді відповідного суду. Звільнення судді від адміністративної посади не припиняє його повноважень судді. Припинення ж повноважень судді автоматично звільняє його з адміністративної посади.

З числа суддів місцевого суду міністром юстиції за поданням Ради суддів України затверджуються голова і його заступник терміном на п'ять років, якщо інше не передбачено законом.

Положення Конституції України, що встановлюють порядок призначення суддів, їхній статус і припинення повноважень докладно викладені у законах України «Про статус суддів», від 15 грудня 1992 р., і «Про внесення змін у Закон України «Про статус суддів» від 21 червня 2001 р.

Місцеві адміністративні суди розглядають адміністративні справи, пов'язані з правовідносинами в сфері державного управління і місцевого самоврядування (справи адміністративної юрисдикції). справи адміністративної юрисдикції в сфері військового управління розглядаються військовими судами.

Місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають за господарськими правовідносинами, а також інші справи, віднесені процесуальним законом до їхньої підсудності. Сторонами у справах, що впливають з господарських відносин, виступають юридичні особи.

Питання підсудності справ місцевим судам, а також порядок їхнього розгляду визначаються процесуальним законодавством.

Суддя місцевого суду проводить:

1) правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом;

2) процесуальні дії й організаційні заходи з метою забезпечення розгляду справи;

3) контроль відповідно до закону за своєчасним зверненням до виконання судових рішень, ухвалених під його головуванням;

4) інші передбачені законом повноваження.

Голова місцевого суду:

1) здійснює організаційне керівництво діяльністю суду;

2) визначає обсяг обов'язків заступника (заступників) голови суду;

3) на підставі акта про призначення судді на посаду або обрання суддею безстроково, чи припинення повноважень судді видає відповідний наказ;

4) приймає на роботу і звільняє працівників апарату суду, привласнює їм ранги державного службовця у встановленому законом порядку, застосовує засоби щодо їхнього заохочення і накладає дисциплінарні стягнення;

5) вживає заходів щодо забезпечення формування складу народних засідателів;

6) організує ведення судової статистики;

7) організує роботу з підвищення кваліфікації працівників апарату суду;

8) представляє суд у відносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадянами й організаціями;

9) виконує інші передбачені законом повноваження.

Голова місцевого суду з питань, що стосуються його повноважень, видає накази і розпорядження. Голова місцевого суду має заступника (заступників).

§ 3. Апеляційні суди

Апеляція – одна із форм оскарження рішень судів першої інстанції. Основною рисою апеляційного розгляду справи є перегляд вищим судом суті рішення нижчого суду шляхом нової перевірки розглянутих раніше і знову наданих доказів. Апеляційний суд розглядає справи за апеляціями на вироки, ухвали і постанови суду першої інстанції, що не набрали чинності. Рішення суду першої інстанції перевіряється в межах апеляції. Висновки суду першої інстанції щодо фактичних обставин, які не оспорювалися і стосовно яких докази не досліджувалися апеляційним судом не перевіряються.

Як наголошувалося, інститут апеляційного оскарження для України історично не є *terra incognita*. Судочинство Російської імперії передбачало апеляційну процедуру оскарження, володіло відповідними судовими інстанціями для її реалізації.

Мета апеляційного оскарження при збереженні інституту касації – максимально наблизити правосуддя до виключення судової помилки при розгляді конкретної судової справи, забезпечити однакове застосування всіма судами загальної юрисдикції законодавства України й офіційно визнаних нею міжнародно-правових актів, що є частиною національного законодавства.

Апеляційний порядок оскарження рішень суду передбачає можливість для апеляційних судів вищого рівня не обмежуватися перевіркою законності й обґрунтованості рішень судів першої інстанції за матеріалами судової справи, але і за принципом змагальності сторін у судочинстві досліджувати нові докази і заложно від установленого постановляти власне рішення.

Закон України «Про судоустрій» передбачає наявність у системі судів загальної юрисдикції загальних і спеціалізованих апеляційних судів.

Апеляційними загальними судами є:

- апеляційні суди областей;
- апеляційні суди міст Києва і Севастополя;
- Апеляційний суд Автономної Республіки Крим, військові апеляційні суди регіонів і апеляційний суд Військово-Морських Сил України;
- апеляційний суд України.

За необхідності замість апеляційного суду області (поряд з ним) можуть утворюватися апеляційні загальні суди, територіальна юрисдикція яких поширюється на кілька районів області. Так, з урахуванням особливостей Донецької області Указом Президента України крім Донецького апеляційного суду в області утворено Маріупольський апеляційний суд.

Апеляційними спеціалізованими судами є апеляційні господарські суди й апеляційні адміністративні суди, що утворюються в апеляційних округах Указом Президента України. Це означає, що кількість апеляційних судів не обов'язково має співпадати з кількістю областей. Станом на 1 березня 2003 р. в Україні створено дев'ять регіональних апеляційних господарських судів.

Суддями апеляційного суду, як правило, призначаються особи, обрані на посаду судді безстроково. В апеляційних судах створюються судові палати. У складі загального апеляційного суду діють судова палата з цивільних справ і судова палата з кримінальних справ.

У складі спеціалізованого апеляційного суду можуть утворюватися судові палати із розгляду окремих категорій справ за встановленою спеціалізацією в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції.

Апеляційний суд України діє в складі:

- 1) судової палати з цивільних справ;
- 2) судової палати з кримінальних справ;
- 3) військової судової палати.

Судді апеляційного суду призначаються до складу відповідної судової палати розпорядженням голови апеляційного суду.

В апеляційних судах для розв'язання організаційних питань діє президія апеляційного суду.

Апеляційні суди:

1) розглядають справи в апеляційному порядку відповідно до процесуального закону;

2) розглядають у першій інстанції справи, визначені законом (крім апеляційних господарських судів);

3) ведуть і аналізують судову статистику, вивчають і узагальнюють судову практику;

4) надають методичну допомогу в застосуванні законодавства місцевим судам;

5) здійснюють інші повноваження, передбачені законом.

Апеляційний суд України розглядає справи, віднесені до його підсудності, в апеляційному порядку, відповідно до вимог процесуального закону.

Суддя апеляційного суду здійснює:

1) правосуддя в порядку, установленому процесуальним законом;

2) процесуальні дії й організаційні заходи з метою забезпечення розгляду справи;

3) контроль, відповідно до закону, за своєчасним зверненням до виконання ухвалених за його участю судових рішень;

4) інші передбачені законом повноваження.

Голова апеляційного суду:

1) здійснює організаційне керівництво діяльністю суду;

2) розподіляє обов'язки між заступниками голови суду;

3) на підставі акта про обрання (призначення) суддею чи припинення повноважень судді видає відповідний наказ; утворює судові палати і вносить на затвердження президії суду їх персональний склад;

4) організує роботу президії суду, вносить на її розгляд питання і головує на засіданнях президії;

5) організує ведення й аналіз судової статистики, вивчення й узагальнення судової практики; має право вимагати від відповідного суду справи, судові рішення за якими набули законної сили;

6) приймає на роботу і звільняє працівників апарату суду, привласнює їм ранги державного службовця в порядку, встановленому законом, вживає заходів щодо їхнього заохочення і накладає дисциплінарні стягнення;

7) організує підвищення кваліфікації суддів і працівників апарату відповідного суду;

8) подає у встановленому порядку пропозиції щодо фінансування витрат на утримання суду і щодо організаційного забезпечення його діяльності;

9) представляє суд у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадянами й організаціями;

10) вносить пропозиції голові Верховного Суду України чи голові відповідного вищого спеціалізованого суду щодо кандидатур для призначення на посаді голів місцевих судів і їхніх заступників;

11) здійснює інші передбачені законом повноваження.

Голова апеляційного суду має першого заступника і заступників голови суду – голів судових палат із питань, що відносяться до його повноважень; видає накази і розпорядження.

Перший заступник голови апеляційного суду, відповідно до розподілу обов'язків, здійснює організаційне керівництво роботою структурних підрозділів суду і виконує інші обов'язки, визначені головою суду.

Заступник голови апеляційного суду – голова судової палати:

1) організує роботу відповідної судової палати;

2) формує колегії суддів для розгляду справ, головує в судових засіданнях чи призначає для цього когось із суддів;

3) організує ведення судової статистики, аналіз і узагальнення судової практики у справах, віднесених до компетенції палати; має право вимагати від відповідного суду справи, судові рішення за якими набули законної сили;

4) інформує президію суду про діяльність судової палати;

5) здійснює інші передбачені законом повноваження.

Заступник голови судової палати апеляційного суду виконує доручення голови судової палати щодо організації її діяльності та виконує обов'язки голови судової палати у разі його відсутності. У разі відсутності заступника голови судової палати його обов'язки виконує старший за віком суддя палати.

В апеляційному суді створюється президія апеляційного суду. До його складу входять голова суду, його заступники, а також судді. Чисельність президії визначається рішенням загальних зборів суддів цього суду. Судді обираються до складу президії загальними зборами суддів шляхом таємного голосування.

Президія апеляційного суду:

- 1) розглядає питання організації діяльності суду, судових палат і апарату суду;
- 2) за поданням голови апеляційного суду затверджує персональний склад судових палат, визначає кількість заступників голів судових палат;
- 3) заслуховує інформацію голів судових палат про діяльність судових палат;
- 4) розглядає матеріали узагальнення судової практики й аналізу судової статистики, надає відповідні рекомендації;
- 5) розглядає питання організаційного забезпечення діяльності суду і розробляє пропозиції щодо його поліпшення;
- 6) розглядає питання роботи з кадрами суддів і працівників апарату суду і підвищення їхньої кваліфікації;
- 7) заслуховує інформацію голів місцевих судів про організацію діяльності цих судів;
- 8) надає методичну допомогу місцевим судам з метою забезпечення правильного застосування ними законодавства;
- 9) забезпечує виконання рішень зборів суддів відповідного суду;
- 10) здійснює інші передбачені законом повноваження.

Засідання президії апеляційного суду проводиться не менше ніж один раз на місяць. Воно є повноважним, якщо на засіданні присутні не менш двох третин його складу. Постанови президії приймаються відкритим чи таємним голосуванням, більшістю голосів його членів, що брали участь у засіданні, і підписуються головою суду чи його заступником, який головував на засіданні.

Для розгляду справ у першій інстанції, визначених процесуальним законом, у загальних апеляційних судах (крім Апеляційного суду України) діють суди присяжних.

Порядок формування складу присяжних устанавлюється Законом, а порядок участі їх у провадженні правосуддя – процесуальним законом.

§ 4. Касаційний суд України

1 жовтня 2002 р. Президентом було видано Указ про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий ад-

міністративний суд України, на підставі якого всі ці суди були утворені.

У справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII “Прикінцеві та перехідні положення” Закону України “Про судоустрій України” рішенням Конституційного Суду України № 1-38/2003 від 11 грудня 2003 р. положення указу про створення касаційного суду визнано неконституційним.

Згідно з рішенням Конституційного Суду України згаданий вище Указ втратив чинність у частині, що стосується Касаційного суду України, на підставі Указу Президента № 7/2004 від 05 січня 2004 р. Таким чином Касаційний суд України скасовано.

§ 5. Спеціалізовані суди України

Господарські суди. Система судів загальної юрисдикції України будується на засадах територіальності та спеціалізації. Першими кроками судової реформи у розбудові спеціалізованих судів після прийняття Закону України «Про судоустрій» стало утворення господарських і адміністративних судів. Висловлюються побажання щодо розширення різновиду спеціалізованих судів, зокрема, у справах про злочини неповнолітніх (наразі проводиться експеримент у Харківській області щодо утворення судів даної спеціалізації), земельних судів тощо.

Міжнародний досвід свідчить про значну розмаїтість і вузьку специфіку спеціалізованих судів залежно від важливості тієї чи іншої групи питань для цієї держави в конкретний період.

У Великобританії, наприклад, на правах спеціалізованих судів існують промислові трибунали, що вирішують, зокрема, і трудові спори. Тут також функціонує суд для розгляду скарг щодо обмеження підприємництва.

Австралія як член співдружності Великобританії використовує ідею промислових трибуналів, тут також існують суди у справах неповнолітніх, сімейні суди, а також суди з аварій суден і трибунал адміністративних оскаржень. В австралійському штаті Вікторія існує спеціалізований трибунал, який роз-

глядає суперечки місцевої влади з архітектурними установами з приводу будівництва будинків.

У США до спеціалізованих судів відносяться суди із податків, із земельних справ, зі спорів про спадщину, з претензій до влади штатів, у справах неповнолітніх. Існує також окремий суд у справах про банкрутство. Суди загальної юрисдикції нерідко виступають у ролі органів конституційного контролю, визнаючи окремі акти державної влади неконституційними.

Франція вважає за необхідне мати суди цивільного судочинства, суди із торгових спорів і фінансів, а також суди із соціальних питань (зокрема, із питань соціального страхування).

З особливою прискіпливістю структуровано спеціалізовані суди Німеччини. Тут існує мабуть найрозгалуженіша мережа судових установ з вузькою специфікою спорів. Верховна судова влада в Німеччині базується в Карлсруе. Судова система має суди у справах неповнолітніх; суди у трудових справах; суди із соціальних спорів. Функціонують також системи фінансових, адміністративних, дисциплінарних і патентних судів.

За всієї розмаїтості підходів у різних державах прослідковується єдність поглядів на важливість сімейних судів і у справах неповнолітніх.

Закон України «Про судоустрій» передбачає як спеціалізовані господарський і адміністративний суди. Базою для господарських судів слугували колишні арбітражні суди, що мають досить високу організаційну структуру і багаторічний досвід роботи з розгляду тієї категорії справ, яку віднесено до юрисдикції господарського суду, — господарських спорів між юридичними особами.

Крім цього, закон передбачає створення ще одного виду спеціалізованих судів — адміністративних, призначених для розгляду претензій громадян до діяльності та бездіяльності державних органів, а також органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України, а також інші відповідні вищі спеціалізовані суди, утворені Президентом України, що складаються із суддів, обраних на посаду безстроково, голови суду і його заступників.

У вищому спеціалізованому суді можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ у межах відповідної спеціальної судової юрисдикції. Склад судових палат вищого спеціалізованого суду формується за поданням голови суду.

З появою такої нової для нашої країни категорії, як приватна власність, з переходом до ринкової економіки з широко розвиненим сектором приватницького підприємництва, з легалізацією банкрутства та впровадженням приватизаційних процедур юрисдикція господарських судів набула такого поширення, що вони перетворилися в один з найвагоміших факторів економічного та господарського розвитку держави.

На час завершення роботи над навчальним посібником господарські суди було сформовано на усій території України. Характер спорів та питань, що превалюють в промисловості регіону, де діє конкретний господарський суд, в значній мірі визначає профіль судових колегій з таким розрахунком, щоб вони були готові до вирішення саме цих питань та спорів. Загальними для усіх судів сьогодні є питання банкрутства, приватизації, виконання господарських угод. Так, в одному з найкрупніших господарських судів України – Донецькому діють три колегії: 1) із спорів, що виникають з податкових та неналогових платежів до бюджету; 2) із питань банкрутства; 3) з питань власності. Крім того, діють два відділи, які спеціалізуються на розгляді питань, пов'язаних з укладенням, виконанням та розірванням господарських договорів; відділ із спорів, що впливають з питань надання договірних послуг та виробництва і поставки товарів.

Адміністративні суди. Юрисдикція адміністративних судів має особливу специфіку. Об'єктом їх уваги будуть спори, пов'язані з порушенням прав громадян і їх відновленням у судовому порядку. Стороною в цих спорах будуть державні структури, які в той чи інший спосіб порушили права людини чи громадянина.

Утворення цієї категорії судів дещо затрималось. І лише наприкінці 2004 року лід пішов. Відповідно до пункту 23 статті 106, статті 125 Конституції України, частин першої – четвертої статті 20, частини другої статті 21, частини третьої статті 25 Закону України “Про судоустрій України” 16 листопада 2004 р. Президент України видав Указ «Про утворення місцевих та апе-

ляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу». Згідно з цим Указом належало утворити місцеві та апеляційні адміністративні суди, які починали діяти з 1 січня 2005 р.

Згідно з Указом місцеві окружні адміністративні суди утворювалися в Автономній Республіці Крим, обласних центрах, містах Києві та Севастополі.

Цим же Указом з 1 січня 2005 р. в системі адміністративних судів України утворювалися апеляційні адміністративні суди:

Дніпропетровський; Донецький; Київський; Львівський; Одеський; Севастопольський; Харківський.

Додатком № 1 до Указу визначено, що повноваження місцевих адміністративних судів України поширюються на території, в центрі яких утворені ці суди. Території, на які поширюються повноваження апеляційних адміністративних судів України, визначені додатком № 2 до Указу Президента.

Згідно з додатком повноваження Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду поширюються на Дніпропетровську, Запорізьку та Кіровоградську області; Донецького – на Донецьку, Луганську області; Київського – на Вінницьку, Житомирську, Київську, Черкаську, Чернігівську області та місто Київ; Львівського – на Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Тернопільську, Хмельницьку, Чернівецьку області; Одеського – на Миколаївську, Одеську, Херсонську області; Севастопольського – на Автономну Республіку Крим, місто Севастополь; Харківського – на Полтавську, Сумську, Харківську області.

Додатком № 3 до Указу затверджено мережу та кількісний склад суддів адміністративних судів України.

На час видання посібника відбувається формування адміністративних судів.

17 березня 2005 р. Верховна Рада прийняла в цілому Адміністративний процесуальний кодекс України. В ньому визначаються повноваження адміністративних судів щодо розгляду справ адміністративної юрисдикції, порядок звернення до адміністративних судів і порядок здійснення адміністративного судочинства.

Згідно з Кодексом завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод і інтересів фізичних осіб, прав та інте-

ресів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства. В адміністративних судах можуть бути оскаржені будь-які рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, крім випадків, коли відносно таких рішень, дій чи бездіяльності Конституцією чи законами встановлено інший порядок службового провадження.

Згідно з Кодексом правосуддя в адміністративних справах здійснюється адміністративними судами. Передбачається також обов'язок застосовувати принципи верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини.

Стаття 17 Кодексу, зокрема, відносить до компетенції адміністративних судів спори фізичних чи юридичних осіб з суб'єктом владних повноважень відносно оскарження його рішення, дій чи бездіяльності; спори з приводу прийняття громадян на публічну службу та звільнення з неї, а також спори відносно правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. Передбачається, що компетенція адміністративних судів не поширюватиметься на публічно-правові справи, віднесені до юрисдикції Конституційного Суду України, справи, які слід вирішувати у порядку кримінального судочинства, а також справи про застосування адміністративних стягнень.

Передбачається, що Вищому адміністративному суду України як суду першої і останньої інстанції підсудні справи відносно встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів чи всеукраїнського референдуму і справи відносно скасування реєстрації кандидатів на пост Президента України.

Президія:

1) розглядає питання організації діяльності суду, судових палат і апарату суду;

2) за поданням голови Вишого спеціалізованого суду затверджує склад кожної із судових палат;

3) заслуховує інформацію голів судових палат про діяльність судових палат;

4) розглядає матеріали узагальнення судової практики й аналізу судової статистики, приймає відповідні рекомендації;

5) розглядає питання організаційного забезпечення діяльності суду і розробляє пропозиції щодо його поліпшення;

6) розглядає питання роботи з кадрами суддів і працівників апарату вищого спеціалізованого суду і підвищення їхньої кваліфікації;

7) заслуховує інформацію голів апеляційних і місцевих спеціалізованих судів про організацію роботи цих судів;

8) відпрацьовує пропозиції щодо кількості суддів у відповідних спеціалізованих місцевих і апеляційних судах;

9) надає методичну допомогу апеляційним і місцевим судам для забезпечення правильного застосування ними законодавства;

10) здійснює інші передбачені законом повноваження.

Засідання президії Вищого спеціалізованого суду проводяться не рідше одного разу на два місяці. Засідання президії є повноважним за присутності не менше двох третин його складу. Постанови президії приймаються відкритим чи таємним голосуванням, більшістю голосів членів президії, що є присутніми на засіданні, і підписуються головою суду чи його заступником, який головував на засіданні.

Для розв'язання загальних питань діяльності відповідних спеціалізованих судів у Вищому спеціалізованому суді діє Пленум Вищого спеціалізованого суду.

Вищі спеціалізовані суди знаходяться в місті Києві. Вони можуть мати друковані органи, створювати науково-консультативні структури.

Вищий спеціалізований суд:

1) розглядає в касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції, а також інші справи у випадках, визначених процесуальним законом;

2) веде й аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику;

3) надає методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції України і законів у судовій практиці на основі її узагальнення й аналізу судової статистики;

4) розсилає спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства з розгляду справ відповідної судової юрисдикції;

5) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Розгляд справ у Вищому спеціалізованому суді проводиться колегіально. Функції суддів Вищого спеціалізованого суду аналогічні до функцій суддів, розглянутих раніше. Суддя Вищого спеціалізованого суду має помічника. Помічником судді може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту.

Голова Вищого спеціалізованого суду призначається на посаду з числа суддів цього суду і звільняється від посади за поданням голови Верховного Суду України в порядку, встановленому ст. 20 цього Закону.

Голова Вищого спеціалізованого суду може бути призначений на цю посаду повторно. Він має першого заступника і заступників. У випадку відсутності голови суду його обов'язки виконує перший заступник, а за його відсутності — один із заступників голови суду відповідно до розподілу обов'язків.

Пленум Вищого спеціалізованого суду діє в складі всіх суддів Вищого спеціалізованого суду і голів апеляційних спеціалізованих судів.

Пленум виконує такі повноваження:

1) дає роз'яснення з питань застосування спеціалізованими судами законодавства при розгляді справ відповідної судової юрисдикції;

2) затверджує склад Науково-консультативної ради при Вищому спеціалізованому суді і положення про неї, затверджує склад редакційної колегії друкованого органу Вищого спеціалізованого суду;

3) визначає кількісний склад членів президії Вищого спеціалізованого суду;

4) заслуховує інформацію голови Вищого спеціалізованого суду про діяльність відповідних спеціалізованих судів, а також повідомлення заступників голови Вищого спеціалізованого суду і голів апеляційних і місцевих спеціалізованих судів про практику розгляду судових справ;

5) вносить у встановленому порядку пропозиції щодо необхідності змін чинного законодавства;

6) приймає рішення про звернення в Конституційний Суд України з поданням про офіційне тлумачення Конституції України;

7) розглядає і розв'язує інші питання, віднесені законом до його повноважень.

Пленум Вищого спеціалізованого суду скликається не рідше двох разів на рік. Про дату його скликання члени Пленуму повідомляються за десять днів до засідання. У цей само термін направляються матеріали з питань, що вносяться на розгляд Пленуму.

Засідання Пленуму Вищого спеціалізованого суду повноважне, якщо в ньому бере участь не менше двох третин складу Пленуму. При розгляді Пленумом питань щодо роз'яснень про застосування законодавства в роботі Пленуму беруть участь— Генеральний прокурор України і міністр юстиції України.

Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду приймаються відкритим голосуванням більшістю голосів членів Пленуму і підписуються головою на його засіданні.

§ 6. Верховний Суд України

Вищим судовим органом України в системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Він здійснює правосуддя і забезпечує однакове застосування законодавства всіма судами загальної юрисдикції.

Верховний Суд України:

1) розглядає в касаційному порядку рішення загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом;

2) надає судам роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики й аналізу судової статистики; у разі потреби визнає не чинним роз'яснення Пленуму Вищого спеціалізованого суду, зазначені в п. 1 ст. 44 Закону «Про судоустрій»;

3) надає висновок про наявність чи відсутність у діях, у яких обвинувачується Президент України, ознак державної зради чи іншого злочину; подає за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

4) звертається до Конституційного Суду України у випадках виникнення у судів загальної юрисдикції при здійсненні

ними правосуддя сумнівів стосовно конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України і законів;

5) веде й аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику, знайомиться в судах із практикою застосування законодавства;

6) у межах своїх повноважень розв'язує питання, що впливають з міжнародних договорів України; представляє суди загальної юрисдикції у відносинах із судами інших держав;

7) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

До складу Верховного Суду України входять судді ВС України, обрані на посаду безстроково, кількість яких встановлюється Указом Президента України за поданням голови ВС України, погодженим з Радою суддів України.

Суддя Верховного Суду України:

1) здійснює правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом;

2) здійснює необхідні процесуальні й організаційні заходи з метою забезпечення своєчасного і якісного розгляду справ;

3) бере участь у розгляді питань, що вносяться на засідання відповідної Судової палати і Пленуму ВС України;

4) вивчає в судах нижчого рівня стан організації здійснення судочинства і надає їм методичну допомогу;

5) аналізує судову практику, вносить у встановленому порядку пропозиції щодо її поліпшення й удосконалення законодавства;

6) здійснює інші передбачені законом повноваження.

Суддя Верховного Суду України має помічника. Помічником судді може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в сфері права не менш трьох років.

У складі Верховного Суду України діють:

1) Судова палата цивільних справ;

2) Судова палата кримінальних справ;

3) Судова палата господарських справ;

4) Судова палата адміністративних справ.

У складі Верховного Суду України діє Військова судова колегія.

До складу судових палат, що здійснюють розгляд справ із питань юрисдикції спеціалізованих судів, призначаються судді, що мають стаж суддівської діяльності у відповідному вищому суді не менш трьох років чи відповідному апеляційному спеціалізованому суді – не менше п'яти років.

Для рішення внутрішніх організаційних питань діяльності Верховного Суду України діє Президія ВС України в складі і порядку, визначених законом.

У Верховному Суді України діє Пленум ВС України з розгляду питань, визначених Конституцією України і законом. Склад і порядок діяльності Пленуму ВС України визначаються законом. При Верховному Суді України діє Науково-консультативна рада. ВС України має офіційний друкований орган і може бути співзасновником інших друкованих видань.

Роботою Верховного Суду України керує голова Верховного Суду України, який:

- 1) організує діяльність Верховного Суду України;
- 2) розподіляє обов'язки між заступниками голови ВС України;
- 3) організує роботу Президії і скликає Пленум ВС України, вносить питання на їхній розгляд і головує на їхніх засіданнях;
- 4) може головувати в судових засіданнях колегій суддів ВС України при розгляді будь-якої справи;

- 5) погоджує, відповідно до чинного Закону, подання про утворення і ліквідацію судів загальної юрисдикції;

- 6) вносить подання про призначення й обрання, а також звільнення з посади суддів відповідно до закону; вносить подання про призначення суддів на адміністративні посади у випадку і порядку, передбачених законом; вносить подання до відповідної кваліфікаційної комісії щодо надання висновку про можливість обрання чи призначення суддів на посади;

- 7) на підставі актів про обрання суддів ВС України чи припинення повноважень судді видає відповідні накази;

- 8) вносить на розгляд Пленуму ВС України пропозиції щодо чисельності суддів у складі Президії Верховного Суду України і щодо складу судових колегій; вносить пропозиції Президії ВС України щодо персонального складу судових палат;

- 9) вносить подання у Вищу кваліфікаційну комісію суддів України про проведення кваліфікаційної атестації суддів відповідних судів;

10) вносить Президенту України подання про затвердження переліку штатних посад військових суддів і відповідних цим посадам військових звань, а також про присвоєння відповідно до закону військових звань військовим суддям;

11) організує фінансування і керує організаційним забезпеченням діяльності Верховного Суду України, затверджує штатний розпис;

12) затверджує положення про структурні підрозділи ВС України;

13) керує організацією роботи Судових палат; керує роботою апарату ВС України, приймає на роботу і звільняє працівників апарату, привласнює їм ранги державного службовця у встановленому законом порядку, застосовує засоби щодо його заохочення і накладає дисциплінарні стягнення відповідно до закону;

14) інформує Пленум і Президію Верховного Суду України про діяльність ВС України;

15) представляє ВС України і систему судів загальної юрисдикції у відносинах з іншими органами державної влади України, органами місцевого самоврядування, а також із судовими органами інших держав і міжнародних організацій.

З питань стосовно його повноважень голова Верховного Суду України видає накази і розпорядження. За своєю посадою він входить до складу Вищої ради юстиції.

Голова Верховного Суду України має першого заступника і заступників. У разі відсутності голови його обов'язки виконує перший заступник, а під час відсутності останнього — заступник голови ВС України відповідно до розподілу обов'язків,

Голова Верховного Суду України обирається Пленумом ВС України терміном на п'ять років шляхом таємного голосування. Він вважається обраним, якщо за нього подано більшість голосів від загального складу Пленуму.

Процедура обрання голови Верховного Суду України і звільнення його з посади встановлюється Регламентом Пленуму ВС України, затвердженим Пленумом. Не допускається зміна регламентної процедури пізніше ніж за шість місяців до закінчення терміну його повноважень. Він не може бути обраний на цю посаду більше ніж на два терміни підряд.

Перший заступник голови ВС України і заступники голови ВС України керують роботою структурних підрозділів Суду відповідно до встановленого розподілу обов'язків, можуть головувати в судових засіданнях колегій суддів Верховного Суду України, організують роботу відповідних Судових палат, виконують інші обов'язки, визначені розпорядженням голови ВС України.

Перший заступник і заступники призначаються на посаду з числа суддів ВС України терміном на п'ять років і звільняються з посади Пленумом ВС України за поданням голови ВС України, погодженим з Радою суддів України. Вони можуть бути призначені на адміністративні посади повторно.

Судові палати Верховного Суду України:

- 1) проводять судочинство у справах, віднесених до їхнього ведення, у порядку, встановленому процесуальним законом;
- 2) аналізують судову статистику і вивчають судову практику;
- 3) готують проекти постанов Пленуму ВС України;
- 4) здійснюють інші, передбачені законом повноваження.

Судова палата ВС України утворюється за рішенням Пленуму ВС України за поданням голови Верховного Суду України. Судову палату ВС України очолює голова Судової палати.

Голова Судової палати:

- 1) організує роботу відповідної Судової палати;
- 2) формує колегії суддів з розгляду судових справ, головує в судових засіданнях чи призначає для цього суддів;
- 3) організує ведення й аналіз судової статистики, вивчення й узагальнення судової практики у справах юрисдикції Судової палати; має право закладати з відповідних судів справи, судові рішення у яких набули законної сили;
- 4) інформує Президію ВС України про діяльність Судової палати;
- 5) вносить на розгляд Пленуму ВС України пропозиції щодо необхідності роз'яснення судам окремих питань застосування законодавства в судовій практиці;
- 6) забезпечує надання методичної допомоги відповідним судам нижчого рівня з метою правильного застосування законодавства;
- 7) здійснює інші передбачені законом повноваження.

Голова Судової палати Верховного Суду України призначається на посаду за рекомендацією Президії ВС України з числа суддів ВС України терміном на п'ять років і звільняється з посади Пленумом ВС. Голова Судової палати має заступника, який забезпечує розгляд справ у судових засіданнях, виконує інші доручення голови палати щодо організації діяльності Судової палати, а також виконує обов'язки голови Судової палати за його відсутності. Заступник голови Судової палати призначається на посаду з числа суддів ВС України і звільняється з посади в порядку, передбаченому для призначення голови Судової палати.

Пропозицію про звільнення судді з посади голови Судової палати або його заступника може бути внесено головою ВС України або не менш як половиною складу суддів відповідної палати за їхніми підписами. Голова Судової палати і його заступник можуть бути призначені на адміністративні посади повторно.

Військову судову колегію очолює голова колегії, який за посадою прирівнюється до заступника голови Судової палати.

При Судовій палаті ВС України діє група наукових консультантів.

Президія Верховного Суду України діє в складі голови ВС України, його заступників, голів Судових палат, секретаря Пленуму ВС України і суддів ВС України, чисельність яких визначається Пленумом ВС України.

Судді ВС України обираються до складу Президії за поданням голови ВР України чи за пропозицією суддів Пленуму ВС України шляхом таємного голосування. Обраним вважається суддя, за якого подано більшість голосів суддів, що є присутніми на засіданні Пленуму. У такому самому порядку судді звільняються достроково від обов'язків члена Президії.

Президія Верховного Суду України:

- 1) розглядає питання організації діяльності Верховного Суду України, Судових палат і апарату Верховного Суду України;
- 2) затверджує персональний склад Судових палат;
- 3) заслуховує інформацію голів Судових палат і Військової судової колегії щодо їхньої діяльності;

3) розглядає матеріали узагальнення судової практики й аналізу судової статистики, приймає відповідні рекомендації;

4) розглядає питання фінансування й організаційного забезпечення діяльності Верховного Суду України і розробляє пропозиції щодо їхнього поліпшення; схвалює пропозиції щодо проекту Державного бюджету України стосовно фінансування діяльності Верховного Суду України;

5) розглядає питання роботи з кадрами суддів і працівників апарату ВС України і підвищення їхньої кваліфікації;

6) затверджує положення про преміювання суддів і працівників апарату ВС України про надання матеріальної допомоги; установлює надбавки до посадових окладів суддів, що займають адміністративні посади;

7) заслуховує інформацію голів апеляційних загальних судів, Касаційного суду України і вищих спеціалізованих судів щодо організації роботи цих судів;

8) розробляє пропозиції щодо чисельності суддів у відповідних судах на основі нормативів навантаження суддів у судах усіх рівнів;

9) вирішує питання про заснування друкованих видань ВС України і заслуховує звіти про роботу редакційних колегій цих органів; затверджує за поданням голови ВС України положення про Науково-консультативну раду при ВС України і її персональний склад;

10) вносить на розгляд Пленуму ВС України питання відповідно до його Регламенту;

11) виконує інші повноваження, передбачені законом.

Засідання Президії ВС України проводяться не менше ніж раз на два місяці. Засідання Президії є повноважним за умови присутності на ньому не менше двох третин його складу. Постанови Президії приймаються відкритим чи таємним голосуванням, більшістю голосів членів Президії, що є присутніми на засіданні, і підписуються головою ВС України.

Для підготовки проектів постанов Пленуму ВС України, вивчення окремих питань, пов'язаних з удосконаленням провадження правосуддя, Президія ВС України може створювати робочі групи з числа суддів і фахівців у відповідних сферах права.

Пленум Верховного Суду України є колегіальним органом,

повноваження якого визначаються Конституцією України і Законом. До складу Пленуму ВС України входять усі судді ВС, голови вищих спеціалізованих судів, їх перші заступники, голова Касаційного суду України і голова Апеляційного суду України.

Пленум Верховного Суду України:

1) відповідно до Конституції України обирає на посаду і звільняє з посади шляхом таємного голосування голову ВС України, а також здійснює призначення і звільнення суддів від інших адміністративних посад у ВС України в порядку, встановленому Законом;

2) утворює Судові палати ВС України, визначає їх кількісний склад, призначає голів Судових палат і їхніх заступників;

3) визначає кількісний склад суддів Президії ВС України й обирає їх у порядку, передбаченому Законом;

4) призначає на посаду з числа суддів ВС України за поданням голови і звільняє з посади секретаря Пленуму ВС України;

5) заслуховує інформацію голови ВС України, голів Судових палат ВС, голів вищих спеціалізованих судів, Касаційного суду України й апеляційних судів щодо організації роботи судових палат і діяльності відповідних судів;

6) дає роз'яснення судам загальної юрисдикції з питань застосування законодавства, у разі потреби визнає нечинними відповідні роз'яснення вищих спеціалізованих судів;

7) приймає рішення про звернення до Конституційного Суду України з питань конституційності законів і інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України і законів;

8) відповідно до Конституції України схвалює висновок про наявність або відсутність у діяннях, в яких обвинувачується Президент України, ознак державної зради чи іншого злочину, а також ухвалює подання до Верховної Ради України про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

9) затверджує Регламент Пленуму ВС України;

10) виконує інші повноваження, передбачені законом.

Засідання Пленуму ВС України є повноважним за умови присутності на ньому не менше двох третин складу Пленуму. У роботі Пленуму беруть участь голова Вищої ради юстиції, Генеральний прокурор України і Міністр юстиції України.

Пленум ВС України скликається за необхідності, але не менше ніж раз на три місяці.

Проекти постанов Пленуму ВС України про надання роз'яснення з питань застосування законодавства при розгляді судових справ повинні бути спрямовані Генеральному прокурору України і міністру юстиції України не пізніше ніж за десять днів до засідання.

Засідання Пленуму веде голова ВС України, а у разі його відсутності – перший заступник чи інший заступник голови ВС України відповідно до Регламенту.

Порядок роботи Пленуму ВС України встановлюється Законом і прийнятим відповідно до нього Регламентом Пленуму ВС України.

Пленум приймає постанови з розглянутих питань, які підписуються головою на засіданні Пленуму та секретарем Пленуму і публікуються в офіційному друкованому органі Верховного Суду України.

Секретар Пленуму Верховного Суду України організує роботу секретаріату Пленуму, підготовку його засідань, забезпечує ведення протоколу і контролює виконання постанов, прийнятих Пленумом ВС України.

Організаційно-методичне й інформаційне забезпечення діяльності ВС України здійснює апарат ВС України. Загальну чисельність і структуру апарата затверджує Президія ВС України за поданням голови ВС, а положення про апарат – голова ВС України за узгодженням із Президією ВС України.

Для забезпечення ВС України нормативно-правовими актами, науковою й іншою спеціальною літературою, матеріалами судової практики діє бібліотека ВС України, положення про яку затверджується головою ВС України.

Матеріали, пов'язані з діяльністю ВС України, зберігаються в архіві ВС України.

При Верховному Суді України діє Науково-консультативна рада, утворена з числа висококваліфікованих фахівців у сфері

права для попереднього розгляду проектів постанов Пленуму ВС України в частині роз'яснення законодавства, надання висновків за проектами законодавчих актів і з інших питань діяльності ВС України, підготовка яких вимагає наукового забезпечення.

Порядок організації та діяльності Науково-консультативної ради ВС України визначається положенням, затверджуваним Президією ВС України.

Верховний Суд України має офіційний друкований орган, у якому публікуються матеріали судової практики ВС України й інших судів загальної юрисдикції, матеріали з питань організації діяльності судів загальної юрисдикції й інші матеріали.

Запитання для засвоєння теми

- 1. Розкрийте поняття судової системи.*
- 2. Які загально-юридичні функції суддів?*
- 3. Місцеві суди: організація, юрисдикція.*
- 4. Які функції та повноваження місцевих суддів?*
- 5. Апеляційний суд: функції, структура.*
- 6. Апеляційний суд України.*
- 7. Спеціалізовані суди України.*
- 8. Які функції та повноваження Верховного Суду України?*
- 9. Які функції та повноваження Президії ВС України?*
- 10. Назвіть функції та повноваження Пленуму ВС України.*
- 11. Назвіть функції та повноваження Секретаріату ВС України.*
- 12. Назвіть військові суди.*
- 13. Дайте визначення поняттю судової палати, судової колегії.*

Глава 4. ПРОФЕСІЙНІ СУДДІ, ЗАСІДАТЕЛІ, ПРИСЯЖНІ

§ 1. Професійні судді

Правосуддя в Україні провадиться професійними суддями і, у визначених законом випадках, народними засідателями і присяжними. Професійними суддями є особи, що відповідно до Конституції України призначені чи обрані суддями і займають штатну суддівську посаду в одному із судів. Розгляд справ в апеляційному і касаційному порядку здійснюють винятково професійні судді.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадян України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у сфері права не менше трьох років, проживає в Україні не менше десяти років і володіє державною мовою.

Суддями спеціалізованих судів, крім осіб, зазначених у 2 ст. Закону України «Про судоустрій» можуть бути також особи, що мають спеціальну підготовку з питань юрисдикції цих судів. У цьому випадку на посаду судді спеціалізованого суду може бути рекомендований відповідною кваліфікаційною комісією суддів громадян України, не молодший тридцяти років, який проживає в Україні не менше десяти років, володіє державною мовою і має вищу освіту в галузі знань, охоплюваних межами юрисдикції відповідного спеціалізованого суду, і стаж роботи за спеціальністю не менше п'яти років. Ці судді відправляють правосуддя лише в складі колегій суддів.

Не можуть бути рекомендовані на посаду професійного судді особи:

- 1) визнані судом обмежено дієздатними чи недієздатними;
- 2) які мають хронічні психічні або інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків судді;
- 3) щодо яких проводяться дізнання, досудове слідство або судовий розгляд кримінальної справи чи які мають незняту або непогашену судимість.

Порядок добору кандидатів у судді, їхнє призначення або обрання суддею, а також додаткові вимоги до окремих категорій

суддів щодо стажу, віку і їхнього професійного рівня визначаються законом.

Вимоги до професійного судді, порядок захисту професійних інтересів суддів, умови і порядок забезпечення їхнього соціального захисту визначаються Законом України «Про судоустрій» і Законом України «Про статус суддів».

Добір кандидатів у професійні судді здійснюється з числа осіб, що відповідають вимогам, установленим частинами 2 і 3 ст. 59 Закону «Про судоустрій», за результатами проходження кваліфікаційної атестації відповідно до вимог чинного Закону. Кандидат на посаду судді військового суду, крім того, мусить перебувати на військовій службі і мати військове звання офіцерського складу.

При доборі кандидатів забезпечується рівність їхніх прав незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної приналежності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань і інших обставин.

Кожний, хто відповідає установленим вимогам до кандидата в судді, має право звернутися до відповідної кваліфікаційної комісії суддів із заявою про рекомендацію його для призначення або обрання професійним суддею.

Суддя, термін повноважень якого минув, за його заявою має бути рекомендований для обрання суддею безстроково, якщо відсутні визначені законом обставини, що перешкоджають цьому.

Перше призначення на посаду професійного судді терміном на п'ять років здійснюється Президентом України на підставі рекомендації відповідної кваліфікаційної комісії суддів за поданням Вищої ради юстиції. Всі інші судді обираються безстроково Верховною Радою України на підставі рекомендації Вищої кваліфікаційної комісії суддів України за поданням голови Верховного Суду України (голови відповідного Вищого спеціалізованого суду).

Порядок внесення подання про призначення судді на посаду встановлюється Законом «Про Вищу раду юстиції». Особа, призначена на посаду судді чи обрана суддею безстроково, здобуває статус професійного судді відповідного рівня і спеціалізації: судді місцевого, апеляційного загального, військового суду, судді Апеляційного суду України, Касаційного суду України, місцевого, апеляційного Вищого спеціалізованого суду, судді Верховного Суду України.

Посада судді та умови його праці, відповідно до законодавства про працю, визначаються в наказі голови відповідного суду. Суддя може бути переведений до іншого суду в порядку, встановленому Законом, умови його відповідальності й питання статусу суддів визначаються відповідно до Конституції України, Законом України «Про статус суддів».

Переведення судді за його заявою з одного суду до іншого суду такого самого рівня і спеціалізації здійснюється Президентом України за поданням голови Верховного Суду України чи голови відповідного вищого спеціалізованого суду відповідно до вимог закону.

Судді військових судів входять у штатну чисельність Збройних Сил України. Військові звання суддям військових судів присвоюються Президентом України за поданням голови Верховного Суду України, якщо інше не встановлене законом. Терміни і порядок присвоєння військових звань, порядок звільнення з військової служби суддів визначаються законом. Військовий суддя, крім здійснення правосуддя, не може залучатися до інших обов'язків військової служби.

Професійний суддя розглядає справи у першій інстанції одноосібно чи в складі колегії суддів відповідно до вимог процесуального законодавства.

Судді місцевих судів, які уперше подолали конкурсний добір, призначаються Президентом України терміном на п'ять років. Судді місцевих судів, п'ятирічний термін роботи яких минув, і які побажали продовжити роботу в ролі судді, обираються Верховною Радою України безстроково у встановленому законом порядку.

Важливу роль у формуванні суддівського корпусу України відіграють кваліфікаційні комісії суддів. Їх створення і діяльність регулюються законами України «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України» від 2 лютого 1994 р. і «Про внесення змін у Закон України «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України» від 21 червня 2001 р.

Відповідно до зазначених Законів кваліфікаційні комісії створюються Верховною Радою Кримської Автономної Республіки, обласними Радами, міськими Радами м. Києва і Севасто-

поля. У їхню компетенцію входять добір кандидатів у судді, кваліфікаційна атестація суддів, розслідування і розгляд справ, порушених у дисциплінарному порядку стосовно суддів. Вища кваліфікаційна комісія суддів також впливає на добір кандидатур на посаду голови Верховного Суду, Апеляційного суду, Вищого господарського суду і їхніх заступників.

Суддя звільняється з посади органом, який обрав чи призначив його, у випадках:

- 1) закінчення терміну, на який він був обраний чи призначений;
- 2) досягнення суддею шістдесяти п'яти років;
- 3) неможливості виконувати свої повноваження через стан здоров'я;
- 4) порушення суддею вимог щодо несумісності;
- 5) порушення суддею присяги;
- 6) набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо нього;
- 7) припинення його громадянства;
- 8) визнання його безвісно відсутнім чи оголошення померлим;
- 9) поданні суддею заяви про відставку чи про звільнення за власним бажанням.

Повноваження судді також припиняються у випадку його смерті.

§ 2. Народні засідателі, присяжні

Народними засідателями є громадяни України, що у випадках, визначених процесуальним законом, вирішують у складі суду справи разом із професійними суддями, забезпечуючи, відповідно до Конституції України, особисту участь народу в провадженні правосуддя. Народні засідателі при провадженні правосуддя користуються всіма правами судді.

Народним засідателем може бути громадянин України, який досяг 25-річного віку і постійно проживає на території, що підпадає під юрисдикцію відповідного суду.

Список народних засідателів затверджується відповідною місцевою Радою за поданням голови місцевого суду. До списку включаються у кількості, зазначеній у поданні голови суду, осо-

би, що постійно проживають на території, на яку поширюється юрисдикція цього суду, і які, відповідно до вимог ст. 66 Закону, надали згоду бути народними засідателями.

Список народних засідателів місцевого військового суду за поданням голови цього суду затверджується начальником відповідного гарнізону. До списку включаються у кількості, зазначеній у поданні голови суду, військовослужбовці гарнізону, що відповідають вимогам ст. 66 Закону «Про судоустрій».

Списки народних засідателів затверджуються на чотири роки, публікуються в друкованих засобах масової інформації відповідної місцевої Ради і переглядаються не рідше ніж через два роки.

Не можуть бути народними засідателями особи:

- 1) визнані судом обмежено дієздатними чи недієздатними;
- 2) що мають хронічні психічні або інші захворювання, які перешкоджають виконанню обов'язків народного засідателя;
- 3) щодо яких проводяться дізнання, досудове слідство або судовий розгляд кримінальної справи, чи які мають не зняту або непогашену судимість;
- 4) депутати всіх рівнів, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, державні службовці апарату судів, працівники органів внутрішніх справ і інших правоохоронних органів, адвокати, нотаріуси.

Особа, включена до списку народних засідателів, зобов'язана повідомити суд про обставини, що виключають можливість її участі в здійсненні правосуддя. Водночас, закон не передбачає відповідальності за приховання громадянином зазначених обставин.

Від виконання обов'язків народного засідателя за розпорядженням голови суду або на його прохання звільняються:

- 1) громадяни старше 65 років;
- 2) жінки, що знаходяться у відпустці в зв'язку з вагітністю та пологами, із нагляду за дитиною, а також мають дітей дошкільного чи молодшого шкільного віку, або які утримують дітей-інвалідів, інших хворих чи похилого віку членів родини;
- 3) керівники і заступники керівників органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування;
- 4) особи, що не володіють державною мовою;

5) особи, що у силу своїх релігійних переконань вважають для себе неможливою участь у здійсненні правосуддя.

Від обов'язків народного засідателя можуть звільнитися й інші особи, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вони посилаються.

Суд присяжних запроваджується для розгляду у першій інстанції судових справ, визначених процесуальним законом. Присяжними визнаються громадяни України, що у випадках, передбачених процесуальним законом, залучаються до здійснення правосуддя.

Список присяжних за поданням голови апеляційного суду формується на підставі списків виборців комісією, склад якої затверджується, відповідно, головою Верховної Ради Автономної Республіки Крим, головою обласної ради, Київським і Севастопольським міським головою. До складу комісії мають входити уповноважені представники суду, органів юстиції і відповідної ради.

До списків присяжних включаються громадяни, що постійно проживають на території відповідної області та відповідають вимогам ст. 69 Закону. Список присяжних затверджується рішенням відповідної ради.

Списки присяжних апеляційних військових судів за поданням голів цих судів формуються з числа військовослужбовців, рекомендованих зборами військових частин і військових установ військових гарнізонів, розташованих на території, на яку поширюється юрисдикція апеляційного військового суду. Від кожного гарнізону до списку присяжних включаються від 15 до 20 військовослужбовців, що відповідають вимогам ст. 64 Закону. Список присяжних апеляційного військового суду затверджується рішенням відповідної ради, на території якої розташовано гарнізон.

Присяжним може бути громадянин України, який досяг 30-річного віку. Списки присяжних затверджуються терміном на чотири роки і переглядаються кожні два роки.

Обставини, що перешкоджають особі виконувати обов'язки присяжного, аналогічні до тих, які передбачено для народних засідателів. Та сама особа не може бути водночас включеною до списку народних засідателів і списку присяжних. Обставини, що виключають можливість залучення осо-

би до обов'язків присяжного, аналогічні застосовуваним до народних засідателів.

Народні засідателі залучаються до здійснення правосуддя в порядку черговості, на термін не більш одного місяця на рік, крім випадків, коли продовження цього терміну обумовлене необхідністю закінчити розгляд справи, розпочатої за їхньою участю.

Народні засідателі в здійсненні правосуддя спеціалізованими судами участі не беруть.

Письмове запрошення для участі в здійсненні правосуддя має бути направлено судом народному засідателю чи присяжному не пізніше ніж за два тижні до початку судового засідання. У запрошенні вказуються права й обов'язки, перелік вимог до народних засідателів і присяжних, а також підстави для звільнення їх від виконання обов'язків за місцем роботи.

Суд, який запрошує народного засідателя чи присяжного, має письмово повідомити про це керівництво підприємства, установи, організації за місцем його роботи не пізніше ніж за два тижні до початку судового засідання.

Керівник підприємства, установи, організації незалежно від форми власності зобов'язаний звільнити народного засідателя чи присяжного від роботи на час виконання ним обов'язків у суді. Відмова у звільненні від роботи вважається неповагою до суду і спричиняє передбачену законом відповідальність винних посадових осіб.

Народний засідатель чи присяжний зобов'язаний вчасно з'явитися за запрошенням суду для участі в судовому засіданні. Нез'явлення без поважних причин на судове засідання вважається неповагою до суду.

Порядок добору присяжних для розгляду справи, порядок принесення ними присяги і її зміст визначаються процесуальним законом.

У разі розв'язання всіх питань, пов'язаних із розглядом справи і постановою судового рішення, народні засідателі мають такі самі права, як і професійний суддя. Гарантії незалежності і недоторканності професійних суддів, передбачені законом, поширюються на народних засідателів і присяжних на час виконання ними обов'язків із провадження правосуддя.

Народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов'язків у суді виплачується винагорода, виходячи з розміру

їхнього середньомісячного заробітку чи пенсії, але не менша від посадового окладу судді відповідного суду. Їм відшкодовуються витрати на проїзд і наймання житла, а також виплачуються добові. Зазначені виплати проводяться судом за рахунок коштів, передбачених у Державному бюджеті України.

Кабінет Міністрів України постановою № 1506 від 11 жовтня 2002 р. затвердив порядок виплати винагороди і відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплати добових народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов'язків у суді.

Заробітну плату за основним місцем роботи за час виконання обов'язків у суді народні засідателі і присяжні одержують. Народні засідателі і присяжні, що перебувають на пенсії, подають до суду довідку про розмір пенсії, видану органом Пенсійного фонду за місцем проживання, а ті, що тимчасово не працюють, подають до суду трудову книжку.

У разі, якщо середньомісячна заробітна плата чи пенсія, з якої провадиться нарахування винагороди народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов'язків у суді, нижча від посадового окладу судді відповідного суду, то нарахування розміру винагороди проводиться, виходячи з розміру посадового окладу судді відповідного суду.

Якщо народний засідатель чи присяжний на момент виконання обов'язків у суді тимчасово не працює, нарахування винагороди ведеться, виходячи з розміру посадового окладу судді відповідного суду (з розрахунку за один день).

Відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплата добових народним засідателям і присяжним проводяться в розмірах, установлених Кабінетом Міністрів України для відряджень у межах України.

Звільнення народного засідателя чи присяжного з роботи чи переведення на іншу роботу без його згоди при виконанні ним обов'язків у суді, а також із мотивів виконання останнім обов'язків народного засідателя чи присяжного визнається грубим порушенням законодавства про працю і спричиняє передбачену законом відповідальність винних осіб.

З огляну на нинішній фінансовий стан держави легко припустити, що запровадження інституту присяжних в Україні — справа майбутнього.

§ 3. Кадрове забезпечення судів

Рада національної безпеки та оборони України. Рада національної безпеки та оборони України за Конституцією України є координаційним органом з питань національної безпеки та оборони при Президенті України. Компетенція та функції РНБОУ визначаються законом. З приходом на посаду президента В. Ющенка цей орган перетворюється в один із найвагоміших інструментів, що забезпечуватиме виконання Президентом конституційних функцій глави держави.

22 лютого 2005 р. в газеті «Урядовий кур'єр» оприлюднено Указ Президента України «Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України», яким внесено суттєві зміни в функції та діяльність даного органу. Змінено весь склад РНБУ. Головою РНБУ за Конституцією України є Президент України В.А.ЮЩЕНКО. Секретарем Ради національної безпеки і оборони України призначено П.О. Порошенка. Секретар Ради національної безпеки і оборони України є за посадою Радником Президента України з питань національної безпеки і оборони.

До складу Ради, яка нараховує 12 членів, від судової влади та правоохоронних органів входять: Ю.В.Луценко – міністр внутрішніх справ України, В.Т.Маляренко – голова Верховного Суду України, С.М. Піскун – Генеральний прокурор України, О.В. Турчинов – Голова Служби безпеки України.

У секретаря РНБУ з'явилися нові функції, які безпосередньо стосуються процедури формування суддівського корпусу Президентом України, а саме: подавати на розгляд Президентові України пропозиції на підставі внесених у встановленому порядку відповідно до Конституції України та законів України Вищою радою юстиції, Головою Верховного Суду України, головою відповідного вищого спеціалізованого суду та іншими особами подань щодо кандидатур на посади суддів, членів Вищої ради юстиції та членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, призначення яких на посади здійснюється Президентом України.

Указом ліквідовано Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові Ук-

раїни, з переданням його функцій, фінансового та матеріально-технічного забезпечення Раді національної безпеки і оборони України.

Кваліфікаційні комісії суддів є постійно діючими органами в системі судоустрою України.

Закон ставить перед кваліфікаційними комісіями такі завдання: забезпечення формування корпусу професійних суддів, здатних кваліфіковано, сумлінно і неупереджено здійснювати правосуддя і розгляд питань щодо дисциплінарної відповідальності суддів.

Перше завдання здійснюється шляхом добору претендентів на посаду професійного судді та рекомендації їх для зайняття ним цієї посади. Визначення рівня професійної підготовки суддів і розв'язання питання щодо дисциплінарної відповідальності суддів аж до надання висновків про звільнення судді з посади – одна з найважливіших функцій кваліфікаційної комісії.

Члени кваліфікаційних комісій суддів здійснюють свої повноваження на громадських засадах і на час роботи в комісіях звільняються від виконання службових обов'язків за основним місцем роботи зі збереженням середнього заробітку.

У системі судоустрою України діють:

- кваліфікаційні комісії суддів загальних судів;
- кваліфікаційна комісія суддів військових судів;
- кваліфікаційні комісії суддів відповідних спеціалізованих судів.

Крім зазначених кваліфікаційних комісій загальних і спеціалізованих судів, функціонує і Вища кваліфікаційна комісія суддів України.

Кваліфікаційні комісії суддів загальних судів здійснюють свою діяльність у центрах апеляційних округів, всі інші – у Києві. Термін повноважень кваліфікаційних комісій суддів становить три роки з дня їхнього утворення.

Формування кваліфікаційних комісій має свої особливості – вони діють у складі 11 членів, що мають вищу юридичну освіту. До складу кваліфікаційної комісії входять:

- шість суддів, обраних до складу кваліфікаційної комісії відповідно до вимог Закону «Про судоустрій»;
- дві особи від Міністерства юстиції України;

- дві особи, уповноважені відповідною обласною (Київською міською) радою за місцеперебуванням кваліфікаційної комісії суддів;

- одна особа від Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Вища кваліфікаційна комісія суддів України діє в складі 13 членів, що мають вищу юридичну освіту. До її складу входять:

- сім суддів, обраних відповідно до вимог Закону;

- дві особи, призначені Верховною Радою України;

- дві особи, призначені Президентом України;

- одна особа від Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

- одна особа від Міністерства юстиції України.

Члени кваліфікаційних комісій з числа суддів обираються таємним чи відкритим голосуванням конференціями суддів відповідних судів, а члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України – З'їздом суддів України, відкритим чи таємним голосуванням. У разі вибуття судді – члена комісії – до закінчення його повноважень замість нього на термін повноважень, який залишився, комісією Ради суддів України призначається інша особа з числа суддів.

До складу кваліфікаційних комісій суддів і Вищої кваліфікаційної комісії суддів України не можуть бути обрані голова Верховного Суду України, голови вищих спеціалізованих судів, голови Касаційного суду України й апеляційних судів, а також їхні заступники, члени Вищої ради юстиції.

Верховна Рада України приймає постанову про призначення двох членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України з числа осіб, що не є народними депутатами України. Президент України призначає своїм указом двох членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини призначає членів кваліфікаційних комісій суддів своїм розпорядженням, а міністр юстиції України – наказом.

Повноваження нового складу кваліфікаційної комісії суддів починаються з дня закінчення повноважень попереднього складу комісії, а повноваження знов створеної комісії – із дня призначення її повноважного складу.

Кваліфікаційна комісія суддів:

- 1) перевіряє відповідність кандидатів у судді вимогам, установленим законом, проводить їхню кваліфікаційну атеста-

цію і дає висновок про готовність до судової роботи кожного кандидата, запропонованого на посаду судді; дає висновок про звільнення з посади судді;

2) проводить кваліфікаційну атестацію суддів відповідних судів і привласнює суддям кваліфікаційні класи (не вище другого);

3) розглядає звернення і подання про дисциплінарну відповідальність суддів місцевих судів, проводить пов'язані з цим службові перевірки, за наявності підстав запроваджує дисциплінарне провадження і розв'язує питання про дисциплінарну відповідальність судді;

4) припиняє перебування у відставці суддів місцевих судів;

5) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Кваліфікаційна комісія суддів має право для виконання своїх повноважень вимагати й отримати необхідну інформацію від голів судів, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, а також громадян, їх об'єднань і посадових осіб; за безпідставну відмову у наданні інформації чи ухилення від її надання законом передбачена відповідальність.

Кваліфікаційна комісія суддів обирає зі свого складу відкритим чи таємним голосуванням голову комісії, його заступника і секретаря комісії. Обраним головою комісії вважається кандидат, який одержав більшість голосів від загального складу комісії. Заступник голови комісії та секретар обираються більшістю від присутніх на засіданні членів комісії.

Голова кваліфікаційної комісії суддів організує роботу комісії, розподіляє обов'язки між її членами, скликає засідання комісії та головує на них, несе відповідальність за організацію діловодства.

Обов'язки голови кваліфікаційної комісії, у разі його відсутності, виконує заступник голови комісії, а під час відсутності заступника – секретар комісії.

Кваліфікаційна комісія суддів проводить свої засідання за потребою, але не пізніше ніж у двомісячний термін після надходження до комісії відповідної заяви чи подання.

Підготовку засідань кваліфікаційної комісії суддів забезпечує голова комісії чи, за дорученням голови, її секретар. Голова комісії визначає час і місце проведення засідання комісії, перелік питань, що виносяться на засідання, і не пізніше як за десять днів до засідання повідомляє про це особу, стосовно якої

має розглядатися питання, суб'єктів подання, а також друковані засоби масової інформації відповідної місцевої ради.

Засідання кваліфікаційної комісії суддів повноважне, якщо в ньому беруть участь не менше двох третин її складу. Засідання кваліфікаційної комісії суддів проводяться відкрито і гласно, крім випадків, коли комісія приймає інше рішення.

Засідання кваліфікаційної комісії суддів веде її голова, а у разі його відсутності — заступник чи секретар. На засідання можуть бути запрошені особи, присутність яких комісія визнає необхідною.

Розгляд питань, що підлягають розв'язанню засіданні кваліфікаційної комісії суддів, проводиться в порядку, встановленому регламентом роботи комісії суддів, прийнятим нею відповідно до Типового регламенту роботи кваліфікаційної комісії, суддів, затвердженого головою Верховного Суду України за узгодженням з Радою суддів України і Міністерством юстиції України.

Члени кваліфікаційної комісії суддів мають право:

1) знайомитися з матеріалами, представленими на розгляд комісії, брати участь у їхньому дослідженні та перевірці;

2) заявляти клопотання, наводити свої мотиви і розуміння, а також представляти додаткові документи щодо розглянутих питань;

3) вносити пропозиції до проекту рішення комісії з будь-яких питань і голосувати «за» чи «проти» того чи іншого рішення;

4) підписувати рішення комісії;

5) висловлювати письмово особливу думку щодо рішення кваліфікаційної комісії суддів, яке має додаватися до рішення.

Члени кваліфікаційної комісії суддів не можуть брати участь у розгляді питання й ухваленні рішення і підлягають відводу (самовідводу), якщо будуть встановлені обставини, що викликають сумнів у їхній неупередженості. За наявності таких обставин член комісії має заявити самовідвід. На тих самих підставах відвід члену комісії можуть заявити особи, стосовно яких чи за поданням яких розглядається питання.

Відвід має бути мотивованим і представленим до початку розгляду питання у формі письмової заяви на ім'я комісії. Го-

ловуючий на засіданні зобов'язаний ознайомити з заявою щодо відводу члена комісії, якому його заявлено.

Рішення про відвід (самовідвід) члена комісії приймається більшістю голосів членів комісії, що беруть участь у засіданні, під час відсутності члена комісії, стосовно якого вирішується питання про відвід (самовідвід).

Рішення кваліфікаційної комісії суддів приймається більшістю голосів членів комісії, що беруть участь у засіданні. Голосування проводиться під час відсутності особи, стосовно якої вирішується питання, і запрошених осіб.

При розгляді питання про суддю, який є членом кваліфікаційної комісії суддів, останній не може брати участь у його обговоренні та голосуванні.

Рішення (висновок) кваліфікаційної комісії суддів викладається в письмовій формі. У рішенні (висновку) вказуються дата і місце ухвалення рішення, склад комісії, питання, що розглядалися, мотиви прийнятого рішення. Рішення (висновок) підписується головоючим і членами комісії, що брали участь у засіданні.

За наявності особливої думки вона викладається членом комісії в письмовій формі і додається до справи, про що головууючий повідомляє на засіданні, але зміст думки оголошенню в засіданні не підлягає. Копія рішення (висновку) кваліфікаційної комісії суддів протягом семи днів направляється особі, за поданням якої розв'язалося питання, і особі, стосовно якої розглядалося питання.

Особа, стосовно якої прийнято рішення кваліфікаційної комісії суддів, чи особа, за поданням якої вирішувалося питання, у разі незгоди з цим рішенням має право оскаржити його в порядку й у терміни, передбачені Законом.

Вища кваліфікаційна комісія суддів України:

1) дає висновок про можливість обрання суддів Верховного Суду України, суддів вищих спеціалізованих судів, Касаційного суду України і суддів Апеляційного суду України, а також висновок про звільнення зазначених суддів від посади;

2) перевіряє дотримання кандидатами на посаді суддів вимог, зазначених у п. 1 ст. 84 Закону України «Про судоустрій», а суддями – вимог Конституції України і законів щодо їхнього статусу;

3) відповідно до чинного Закону провадить атестацію суддів Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів, Касаційного суду України й Апеляційного суду України і привласнює їм відповідні кваліфікаційні класи;

4) розглядає звернення про дисциплінарну відповідальність суддів Касаційного суду України і та апеляційних судів; проводить пов'язані з цим службові перевірки; за наявності підстав запроваджує дисциплінарні провадження і вирішує справи про дисциплінарну відповідальність суддів;

5) розглядає скарги на рішення (висновки) кваліфікаційних комісій суддів;

6) дає дозвіл на складання і приймає повторний (додатковий) іспит у суддів, яким відмовлено у рекомендації для обрання суддею безстроково;

7) припиняє перебування у відставці судді (крім суддів місцевих судів);

8) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Вища кваліфікаційна комісія суддів України за результатами розгляду скарги має право залишити рішення (висновок) кваліфікаційної комісії суддів без змін, змінити рішення (висновок) чи скасувати рішення і припинити провадження у дисциплінарній справі.

Порядок роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України визначається її Регламентом.

Організаційне забезпечення діяльності кваліфікаційних комісій суддів і Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, їх фінансування провадить Державна судова адміністрація.

Для організаційного забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України і кваліфікаційних комісій спеціалізованих судів може створюватися секретаріат відповідної комісії. Організаційне забезпечення діяльності інших кваліфікаційних комісій суддів провадять відповідні територіальні управління державної судової адміністрації.

Кваліфікаційна атестація провадиться кваліфікаційними комісіями й полягає в оцінці професійного рівня судді (кандидата на посаду судді) і прийнятті комісією рішення про присвоєння судді відповідного кваліфікаційного класу, рекомендації для заняття посади судді, зокрема в суді вищого рівня.

Підставами для призначення кваліфікаційної атестації судді є:

- 1) вимоги закону про присвоєння кваліфікаційного класу судді, призначеному на посаду вперше;
- 2) закінчення встановленого законом терміну перебування судді у відповідному кваліфікаційному класі;
- 3) зайняття суддею посади в суді вищого рівня;
- 4) подання про дострокове присвоєння судді кваліфікаційного класу, про присвоєння більш високого кваліфікаційного класу, заява судді про обрання суддею безстроково чи про перевід до суду вищого рівня;
- 5) рішення про застосування до судді дисциплінарного стягнення;
- б) заява судді про поновлення кваліфікаційного класу.

Залежно від рівня професійних знань, посади, стажу та досвіду роботи встановлюються шість кваліфікаційних класів судді: вищий, перший, другий, третій, четвертий і п'ятий класи.

Кваліфікаційні класи присвоюються:

- суддям Верховного Суду України – вищий і перший;
- суддям вищих спеціалізованих судів – вищий, перший і другий;
- суддям Касаційного суду України – перший і другий;
- суддям апеляційних судів – перший, другий і третій;
- суддям місцевих судів – другий, третій, четвертий і п'ятий.

Особи, вперше призначені на посаду судді, проходять кваліфікаційну атестацію не пізніше шести місяців із дня призначення. Мінімальний термін перебування судді в кваліфікаційному класі, який дає право на присвоєння наступного кваліфікаційного класу, становить: у п'ятому і четвертому класах – три роки, у третьому і другому класах – п'ять років. Термін перебування судді в першому кваліфікаційному класі не обмежується.

За суддею, який вийшов у відставку чи на пенсію, зберігається присвоєний йому кваліфікаційний клас. Зниження кваліфікаційного класу судді допускається лише в порядку дисциплінарного стягнення і не більше ніж на один клас.

Суддя позбавляється кваліфікаційного класу у разі звільнення його від посади на підставах, зазначених у пунктах 5, 6 ч. 5 ст. 126 Конституції України, у порядку, передбаченому Законом України «Про статус суддів».

Чергова кваліфікаційна атестація судді проводиться не пізніше одного місяця з дня закінчення терміну його перебування в присвоєному йому кваліфікаційному класі. Дострокова кваліфікаційна атестація суддів може бути проведена не раніше ніж через два роки з дня останньої його атестації.

Характеристику на голову суду для кваліфікаційної атестації складає голова відповідного суду вищого рівня. До характеристики має додаватися рішення зборів суддів цього суду. Суддя має бути ознайомленим з характеристикою й одержати її копію не пізніше ніж за п'ятнадцять днів до проведення кваліфікаційної атестації. Кваліфікаційна атестація проводиться в присутності судді, якого атестують.

Кваліфікаційна атестація провадиться у формі кваліфікаційного іспиту, кваліфікаційної співбесіди чи повторного (додакового) іспиту.

Такий самий іспит є атестацією особи, яка виявила бажання бути рекомендованою для призначення на посаду судді вперше. На іспиті виявляються знання та рівень професійної підготовки кандидата в судді, ступінь його готовності до провадження правосуддя з питань юрисдикції відповідного суду.

Претендент, який не склав кваліфікаційний іспит, може бути допущений до його складання повторно не раніше ніж через рік. Документи, передбачені процедурою добору кандидатів для призначення на посаду судді, перед складанням кваліфікаційного іспиту повторно готуються з урахуванням інформації про особу кандидата за період, що минув з часу першого кваліфікаційного іспиту. Особа, яка не склала кваліфікаційний іспит повторно, може бути допущеною до складання наступного кваліфікаційного іспиту не раніше ніж через два роки.

З претендентами на посаду судді проводиться *кваліфікаційна співбесіда* для перевірки знань професійного судді, встановлення рівня кваліфікації судді, його здатності до підвищення свого професійного рівня та провадження правосуддя, зокрема в судах вищого рівня. Із суддею, який претендує на присвоєння кваліфікаційного класу вперше, співбесіда провадиться щодо професійної орієнтації судді в судовій роботі та засвоєння ним початкових навиків судді.

Співбесіда проводиться в усній формі щодо положень основних сфер права з одночасним дослідженням матеріалів, що

стосуються фактичного провадження суддею правосуддя і виконання ним посадових обов'язків.

Кваліфікаційна співбесіда із суддею, який претендує на присвоєння більш високого кваліфікаційного класу, стосується значних успіхів, досягнутих суддею у виконанні своїх обов'язків, характеру і складності справ, розглянутих суддею, аналізу судової практики в межах його спеціалізації та пропозицій щодо її удосконалення.

Для суддів, що претендують на заняття посади в суді вищого рівня, кваліфікаційна співбесіда провадиться щодо знань у сфері законодавства, судової практики і правової аналітики, рівень яких є достатнім для забезпечення належного виконання суддею повноважень у суді вищого рівня.

Залежно від рівня професійних знань, стажу, посади, досвіду роботи атестованого судді, кваліфікаційна комісія приймає рішення щодо:

- 1) присвоєння судді відповідного кваліфікаційного класу;
- 2) залишення судді в раніше присвоєному кваліфікаційному класі;
- 3) рекомендацію кандидата на посаду судді у відповідному суді чи відмові в рекомендації для заняття посади судді;
- 4) відкладенні атестації (у випадку недостатнього рівня професійних знань судді) на термін не більше ніж шість місяців;
- 5) інші рішення, відповідно до ст. 87 Закону.

Вирішуючи питання про рекомендацію кандидата для призначення (обрання) на посаду судді, кваліфікаційна комісія суддів має враховувати як рівень його професійних знань, так і особисті та моральні якості кандидата. Закон не дає роз'яснення, якими критеріями користується комісія для виявлення моральних якостей претендента, тому таке твердження виглядає, скоріше, лише побажанням законодавця.

Кваліфікаційна комісія суддів може дати висновок про невідповідність рівня професійних знань судді займаній посаді та звільнення його з посади, якщо після закінчення терміну, наданого судді для придбання необхідних знань, кваліфікаційна комісія знову визнає їх недостатніми.

При проведенні кваліфікаційної атестації судді та розв'язання питання про присвоєння йому кваліфікаційного класу враховується стаж його попередньої роботи на посадах судді,

державного арбітра, прокурора, помічника прокурора, слідчого, адвоката, а також стаж іншої роботи за спеціальністю на посадах, що підлягають заміщенню особами з вищою юридичною освітою.

Закон України «Про судоустрій» спеціальну главу присвячує питанням дисциплінарної відповідальності суддів. Суддя може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності в порядку дисциплінарного провадження на підставах, передбачених Законом України «Про статус суддів». Таким чином, положення цього Закону є, власне кажучи, відправними.

Дисциплінарне провадження – це прерогатива спеціально встановленого законом органа. Процедура зводиться до розгляду офіційного звернення, в якому містяться відомості про порушення суддею вимог щодо його статусу, посадових обов'язків чи присяги судді.

Право ініціювати питання про дисциплінарну відповідальність судді належить народним депутатам України; Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини; голові Верховного Суду України (голові вищого спеціалізованого суду – стосовно судді відповідного спеціалізованого суду, за винятком ініціювання звільнення судді); міністру юстиції України; голові відповідної ради суддів; членам Ради суддів України.

Не допускається зловживання правом, зазначеним у ч. 2 цієї статті, зокрема, ініціювання питання відповідальності судді без достатніх підстав і використання зазначеного права як способу тиску на суддю в зв'язку зі здійсненням ним правосуддя.

Дисциплінарне провадження стосовно судді не може бути порушене за заявою чи повідомленням, яке не містить відомостей щодо наявності ознак дисциплінарної провини судді чи порушення суддею присяги, а також за анонімними заявами і повідомленнями.

Дисциплінарне провадження здійснюють:

- 1) кваліфікаційні комісії суддів – стосовно суддів місцевих судів;
- 2) Вища кваліфікаційна комісія суддів України – стосовно суддів апеляційних судів і Касаційного суду України;
- 3) Вища рада юстиції – стосовно суддів вищих спеціалізованих судів і суддів Верховного Суду України.

Проведення перевірки даних щодо наявності підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, відкриття і розгляд дисциплінарної справи й ухвалення рішення провадяться органом, який здійснює дисциплінарне провадження.

Вища рада юстиції здійснює дисциплінарне провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів у порядку, встановленому Законом про Вищу раду юстиції. Рішення у дисциплінарній справі судді приймається більшістю голосів членів кваліфікаційної комісії суддів, що є присутніми на засіданні.

Рішення у дисциплінарній справі має містити назву комісії, прізвище, ім'я, по батькові і посаду судді, який притягується до дисциплінарної відповідальності, обставини дій, що спричиняють дисциплінарну відповідальність, пояснення судді та відомості, що характеризують його особу, мотиви прийнятого рішення з посиланням на докази, вказівку на міри дисциплінарної відповідальності, застосовані до судді, чи підстави закриття справи, а також порядок і термін оскарження рішення.

При накладенні на суддю дисциплінарного стягнення враховуються характер провини, його наслідки, особистість судді, ступінь його провини, обставини, що впливають на обрання міри дисциплінарної відповідальності. Якщо комісією прийнято рішення про відсутність підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, комісія закриває дисциплінарне провадження і повідомляє про це зацікавлених осіб.

Дисциплінарне стягнення до судді застосовується не пізніше ніж через шість місяців після виявлення дисциплінарної провини, без урахування тимчасової непрацездатності чи перебування судді у відпустці.

Оскарження суддею рішення кваліфікаційної комісії суддів і рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про притягнення його до дисциплінарної відповідальності здійснюється відповідно до вимог чинного Закону.

Суддя місцевого суду може оскаржити рішення кваліфікаційної комісії суддів про притягнення його до дисциплінарної відповідальності у Вищу раду юстиції не пізніше одного місяця з наступного дня після вручення йому копії рішення. Скарга подається через кваліфікаційну комісію, яка ухвалила рішення.

Кваліфікаційна комісія суддів не пізніше як у триденний термін після одержання скарги направляє її разом із матеріалами дисциплінарної справи до Вищої ради юстиції. Суддя, притягнутий до дисциплінарної відповідальності за рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, може оскаржити це рішення до Вищої ради юстиції в порядку, зазначеному в ч. 1 ст. 101 Закону «Про судоустрій». Вища кваліфікаційна комісія суддів України не пізніше як у триденний термін після одержання скарги судді направляє її разом із матеріалами дисциплінарної справи до Вищої ради юстиції.

Розгляд скарг Вищою радою юстиції здійснюється відповідно до Закону «Про Вищу раду юстиції».

Вища рада юстиції. Вища рада юстиції відіграє значну роль у кадровому комплектуванні корпусу суддів. Її створено Укзком Президента від 15 січня 1998 р. Згідно із законом вища рада юстиції є колегіальним, незалежним органом, відповідальним за формування високо-професійного суддівського корпусу, здатного кваліфіковано, сумлінно та неупереджено здійснювати правосуддя на професійній основі, а також за прийняття рішень стосовно порушень судьями і прокурорами вимог щодо несумісності та у межах своєї компетенції про їх дисциплінарну відповідальність.

Вища рада юстиції виконує такі функції:

- 1) вносить подання Президенту України про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад;
- 2) розглядає справи і приймає рішення стосовно порушення судьями і прокурорами вимог щодо несумісності;
- 3) здійснює дисциплінарне провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів;
- 4) розглядає скарги на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

Відповідно до Конституції України Вища рада юстиції складається з двадцяти членів.

Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, всеукраїнська конференція працівників прокуратури – двох членів Вищої ради юстиції.

До складу Вищої ради юстиції входять за посадою Голова Верховного Суду України, міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

Строк повноважень членів Вищої ради юстиції, крім тих, хто входить до її складу за посадою, становить шість років.

Вища рада юстиції приймає такі акти:

- 1) подання про призначення суддів;
- 2) подання про звільнення суддів з посади;
- 3) рішення про порушення вимог щодо несумісності;
- 4) рішення про дисциплінарну відповідальність;
- 5) рішення по скарзі на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності;
- 6) рішення про увільнення члена Вищої ради юстиції у випадках, передбачених законом.

Вища рада юстиції приймає такі процедурні акти:

- 1) ухвали про відкриття дисциплінарного провадження;
- 2) ухвали про відкриття провадження щодо вимог законодавства про несумісність;
- 3) рішення про відмову в поданні про призначення;
- 4) рішення про відвід (самовідвід) члена Вищої ради юстиції;
- 5) інші процедурні акти, необхідні для здійснення функцій Вищої ради юстиції.

Вища рада юстиції може притягнути до дисциплінарної відповідальності Голову, заступників Голови та суддів Верховного Суду України, Голову і заступників Голови та суддів вищих спеціалізованих судів з підстав, передбачених пунктом 5 частини 5 статті 126 Конституції України та Законом України “Про статус суддів”.

Вища рада юстиції може накласти на цих суддів такі стягнення:

- 1) догану;
- 2) пониження кваліфікаційного класу.

Вища рада юстиції розглядає скарги на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів не пізніше одного місяця з дня їх надходження, а при потребі додаткової перевірки обставин та матеріалів справи — не пізніше двох місяців з дня надходження скарги.

Вища рада юстиції, також, розглядає скарги суддів на рішення кваліфікаційних комісій про притягнення суддів до дисцип-

лінарної відповідальності і за наслідками розгляду приймає рішення за доповіддю члена дисциплінарної секції Вищої ради юстиції.

Після розгляду скарги судді Вища рада юстиції за наявності для цього підстав може:

1) задовольнити скаргу судді, скасувати рішення про притягнення його до дисциплінарної відповідальності і закрити дисциплінарне провадження;

2) задовольнити скаргу повністю чи частково і змінити рішення відповідної кваліфікаційної комісії;

3) залишити скаргу без задоволення, а рішення відповідної кваліфікаційної комісії — без зміни.

Вирішуючи питання про дисциплінарну відповідальність судді, Вища рада юстиції повинна вислухати його пояснення. Розгляд дисциплінарної справи щодо судді за його відсутності допускається лише у разі нез'явлення його на засідання Вищої ради юстиції без поважних причин.

Вища рада юстиції розглядає скарги прокурорів на рішення про притягнення їх до дисциплінарної відповідальності, керуючись доповіддю члена Вищої ради юстиції, та постановляє рішення.

Скарга прокурора може бути прийнята Вищою радою юстиції не пізніше одного місяця після дня вручення йому наказу про притягнення його до дисциплінарної відповідальності. Вища рада юстиції може продовжити строк для подачі скарги, якщо визнає, що місячний строк був пропущений з поважних причин.

Після розгляду скарги прокурора Вища рада юстиції за наявністю для цього підстав може:

1) задовольнити скаргу прокурора, скасувати рішення про притягнення його до дисциплінарної відповідальності та закрити дисциплінарне провадження;

2) задовольнити скаргу повністю чи частково і змінити рішення органу, що наклав дисциплінарне стягнення;

3) залишити скаргу без задоволення, а рішення органу, що наклав дисциплінарне стягнення, — без зміни.

Державна судова адміністрація. З метою всебічного забезпечення нормального функціонування судів загальної юрисдикції Законом “Про судоустрій” (ст. 119 – 120) передбачено

створення Державної судової адміністрації. Згідно з Законом на цей орган покладається організаційне забезпечення діяльності судів. Це поняття включає заходи фінансового, матеріально-технічного, кадрового, інформаційного та організаційно-технічного характеру, спрямовані на створення умов для повного і незалежного здійснення правосуддя.

Державна судова адміністрація України є одним з головних розпорядників коштів Державного бюджету щодо фінансового забезпечення діяльності всіх інших судів загальної юрисдикції, а також діяльності кваліфікаційних комісій суддів усіх рівнів, органів суддівського самоврядування та державної судової адміністрації. Державна судова адміністрація України розробляє і затверджує за погодженням з Радою суддів України єдині нормативи фінансового забезпечення судів загальної юрисдикції. Нормативи доводяться до кожного суду і повинні переглядатися не рідше одного разу на три роки. Кошторис витрат на утримання кожного суду затверджується на підставі зазначених нормативів.

Відповідальність за фінансове забезпечення діяльності кожного суду згідно з затвердженими нормативами покладається на державну судову адміністрацію. Контроль за додержанням вимог цього Закону щодо фінансування судів здійснює Рада суддів України.

За наказом Державної судової адміністрації від 27 липня 2004 за № 133/04 з метою впровадження загальнонаціональної системи забезпечення судів загальної юрисдикції кваліфікованими кадрами суддів і працівників апарату судів, а також підвищення ефективності функціонування Академії в містах Дніпропетровську, Донецьку, Львові та Одесі утворені регіональні відділення Академії суддів України.

Наказом від 21 квітня 2004 за № 51/04, згідно з Законом «Про судоустрій» утворено службу судових розпорядників, які діють у судах для забезпечення додержання особами, які є в суді, встановлених правил, виконання ними розпоряджень головуючого в судовому засіданні (далі – головуючий).

§ 4. Суддівське самоврядування в Україні

Для розв'язання питань внутрішньої діяльності судів в Україні існує суддівське самоврядування, тобто самостійне колек-

тивне вирішення зазначених питань професійними суддями.

До питань внутрішньої діяльності судів належать питання організаційного забезпечення судів і діяльності суддів, соціальний захист суддів і їхніх родин, а також інші питання, безпосередньо не пов'язані зі здійсненням правосуддя. Рішення із зазначених питань органами суддівського самоврядування приймаються відповідно до закону.

Порядок здійснення суддівського самоврядування визначається, відповідно до Конституції України, законами України «Про судоустрій», «Про статус суддів», іншими законами, а також регламентами і положеннями, прийнятими органами суддівського самоврядування.

Суддівське самоврядування є однією з найважливіших гарантій забезпечення незалежності судів і суддів. Завданням органів суддівського самоврядування є розв'язання питань внутрішньої діяльності судів, зокрема щодо:

1) забезпечення організаційної єдності функціонування органів судової влади, зміцнення незалежності судів, захисту від втручання в їхню діяльність;

2) участі у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного й іншого забезпечення судів і контролю за дотриманням установлених нормативів зазначеного забезпечення;

3) узгодження призначення суддів на посади в судах загальної юрисдикції, призначення суддів Конституційного Суду України і суддів до складу Вищої ради юстиції й обрання в кваліфікаційні комісії суддів;

4) заохочення суддів і працівників апарату судів;

5) здійснення контролю організації діяльності судів, інших структур у системі судової влади.

Діяльність органів суддівського самоврядування має сприяти створенню належних організаційних, інших умов для забезпечення нормальної діяльності судів і суддів, затверджувати незалежність суду, забезпечувати захист суддів від втручання в судову діяльність, а також підвищувати рівень роботи з кадрами в системі судів.

Організаційними формами суддівського самоврядування є збори, конференції суддів, З'їзд суддів України, ради суддів і їхні виконавчі органи.

Суддівське самоврядування в Україні здійснюється шляхом:

- 1) зборів суддів місцевого, апеляційного суду, Апеляційного суду України, Касаційного суду України, Вищого спеціалізованого суду, Верховного Суду України;
- 2) конференцій суддів загальних (крім військових) місцевих і апеляційних судів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя;
- 3) конференцій суддів військових судів;
- 4) конференцій суддів спеціалізованих судів;
- 5) З'їзду суддів України.

Збори суддів – це збори суддів відповідного суду, на яких вони обговорюють питання внутрішньої діяльності цього суду і приймають колективне рішення щодо обговорюваних питань.

Збори суддів місцевого суду скликаються головою відповідного суду як за власною ініціативою, так і за вимогою не менше третини від загального числа суддів цього суду. Збори суддів апеляційних судів і Касаційного суду України скликаються президією відповідного суду за власною ініціативою, чи за пропозицією голови суду, або за вимогою не менше третини від загального числа суддів цього суду.

Збори суддів місцевого суду скликаються за необхідності, але не рідше одного разу на шість місяців. Збори суддів апеляційних судів і Касаційного суду України скликаються не рідше одного разу на три місяці.

Збори суддів місцевого суду є повноважними, якщо на них присутні не менше двох третин від загального числа суддів цього суду. Збори суддів апеляційних судів і Касаційного суду України є повноважними, якщо на них присутні більше половини від загального числа суддів цього суду.

Запитання для засвоєння теми

1. *Дайте визначення поняттю «професійний суддя».*
2. *Який порядок призначення й обрання на посаду судді?*
3. *Який порядок і підстави припинення повноважень судді?*
4. *Розкрийте поняття кваліфікаційних комісій суддів і їхньої ролі.*
5. *Який порядок формування кваліфікаційних комісій?*
6. *Назвіть повноваження кваліфікаційних комісій.*

7. *Охарактеризуйте суддівське самоврядування: мета, повноваження.*
8. *Охарактеризуйте статус народного засідателя, присяжного.*
9. *Охарактеризуйте роль народного засідателя у судочинстві.*
10. *Яка роль присяжних у судочинстві?*
11. *Який порядок обрання народних засідателів, присяжних?*
12. *Який порядок оплати роботи народних засідателів і присяжних?*

Глава 5. КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

§ 1. Конституційний Суд України – інститут правосуддя

Для України, так само як і для всіх республік колишнього Радянського Союзу, Конституційний Суд є абсолютно новим інститутом. Конституція 1996 р. визначила статус цього важливого державного інституту, його компетенцію і порядок утворення. Конституційний Суд в Україні не відокремлюється від правосуддя. Однак юрисдикція цього державно-правового інституту настільки специфічна, а роль настільки важлива, що його статусові та діяльності присвячено самостійний розділ Конституції України – XII.

Перший Закон «Про Конституційний Суд України» було прийнято у червні 1992 р. Очевидно, що на той час ані конституційно-правова база, ані наш законодавець не були готові до створення в країні, а тим більше – функціонування цього незвичайного для України нового судового утворення. Було обрано голову Конституційного Суду України, однак, далі цього справа не пішла, оскільки питання потонуло в дискусіях і суперечках щодо способів формування нового для України органу.

Після прийняття Конституції України Верховна Рада України 16 жовтня 1996 р. прийняла новий Закон «Про Конституційний Суд України».

Днем народження Конституційного Суду України в тому вигляді, в якому він існує нині, слід вважати 18 жовтня 1996 р. – вважає колишній його голова В.Скомороха, – коли переважна більшість суддів Конституційного Суду України принесла присягу і зобов'язалася забезпечувати верховенство Консти-

туції України, захищати конституційний лад держави, конституційні права і свободи людини і громадянина [19]. Конституційний Суд України, – говориться в ст. 147 Основного Закону, – вирішує питання відповідності законів і інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України і законів України. Відтак, Закон України «Про Конституційний Суд України» (ст. 2) проголошує, що завданням КС України є «...гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України».

Діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повноти і докладності розгляду справ і обґрунтованості прийнятих ним рішень.

Принцип верховенства права вимагає від Конституційного Суду України при розв’язанні питань, що підпадають під його юрисдикцію, керуватися лише вищими конституційними критеріями, діяти тільки правовими методами і керуватися лише законом.

Принцип колегіальності передбачає рішення будь-яких питань колегіально, відповідно до закону і Регламенту Конституційного Суду України.

Рівноправність суддів Конституційного Суду України полягає в тому, що кожен суддя володіє одним голосом і рівним правом його використання при виконанні своїх суддівських обов’язків.

Гласність роботи Конституційного Суду України забезпечується відкритістю судових здійснень і усністю судового процесу.

Повнота і докладність – це право сторін надавати в розпорядження суду будь-які документи, що представляють інтерес і мають значення для правильного вирішення питання, і кореспондуючий із ним обов’язок суду повно і всебічно досліджувати надані сторонами докази на підтвердження своїх позицій.

Для реалізації цього принципу суддя Конституційного Суду України наділений широкими повноваженнями. Він має право вимагати від Верховної Ради України, Президента України, прем’єр-міністра України, Генерального прокурора України, суддів, органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм

власності, політичних партій та інших об'єднань громадян, окремих громадян необхідні документи, матеріали й іншу інформацію з питань, що готуються до розгляду Колегією суддів Конституційного Суду України, Конституційним Судом України.

Ухилення від надання пояснень чи відмова від надання документів, матеріалів, інформації судді Конституційного Суду України спричинюють відповідальність винних осіб відповідно до закону.

Суддя Конституційного Суду України має право привселюдно висловлювати свою думку з питань, що стосуються провадження в Конституційному Суді України, лише щодо тих справ, за якими Конституційним Судом України прийнято рішення або дано висновок.

Принцип обґрунтованості рішення Конституційного Суду України припускає мотивацію висновків з посиланням на Конституцію, закони України, укази Президента й інші нормативні акти.

«Реалізація Конституційним Судом України своїх повноважень є не чим іншим, як здійсненням правосуддя, — вважає В. Скомороха, — оскільки він разом із судами загальної юрисдикції складає єдину судову владу в Україні. Водночас, — стверджує пан суддя, — Конституційний Суд, у межах своєї компетенції, стоїть над судами загальної юрисдикції, що не мають повноважень вирішувати питання про конституційність правових актів, офіційне тлумачення Конституції і законів.» [20].

На відміну від судів загальної юрисдикції, система яких будується за принципом територіальності та спеціалізації, очолюється Верховним Судом України, Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Слід зазначити, що спроби обмежити компетенцію КС України не припинялися аж до 1999 р. [21]. З позиції сьогодення легко зрозуміти, що зазначені погляди щодо місця і ролі Конституційного Суду України були не чим іншим, як спробою обмежити роль судової влади і, насамперед, Конституційного Суду, переадресувавши деякі з її повноважень президентській гілці влади всупереч конституційним вимогам.

Державне значення Конституційного Суду України, порядок його формування, функції та повноваження встановлюють-

ся безпосередньо Конституцією України. Діяльність КС України докладно регламентується Законом «Про Конституційний Суд України» і Регламентом КС.

§ 2. Повноваження Конституційного Суду України

Відповідно до ст. 13 Закону «Про Конституційний Суд України», останній приймає рішення і дає висновок за справами про:

1) конституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України чи тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їхню обов'язковість;

3) дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з посади в порядку імпічмента в межах, визначених статтями 111 і 151 Конституції України;

4) офіційне тлумачення Конституції і законів України.

Зазначені питання розглядаються за зверненнями Президента України; не менше сорока п'яти народних депутатів України, Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Як бачимо, в Україні звернення до Конституційного Суду громадян зі скаргами не передбачене. Однак, як вважає В.Скомороха, «...це не означає, що Конституційний Суд України не має у своєму розпорядженні можливості захищати права і свободи людини і громадянина. По-перше, перевірка Конституційним Судом законів, інших правових актів на їх відповідність Конституції України здійснюється у контексті дотримання положеннями цих актів прав і свобод людини і громадянина... По-друге, захист прав і свобод людини і громадянина, юридичної особи здійснюється через процедуру офіційного тлумачення Конституції і законів України за зверненнями фізичних і юридичних осіб (статті 42 і 43 Закону України «Про Конституційний Суд України» [22].

Таке роз'яснення голови Конституційного Суду України дозволяє вважати, що опосередкованими суб'єктами звернення до цього органу є і фізичні особи.

За розглянутими питаннями Конституційний Суд України постановляє рішення, що обов'язкові для виконання на території України, є остаточними й оскарженню не підлягають.

Слід зазначити, що за період діяльності Конституційного Суду України не зафіксовано жодного випадку відмови з боку владних органів держави підкорятися його рішенням або саботажу таких рішень, що свідчить про утвердження в Україні перших паростків правової держави.

Діяльність КС за нормою ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України» забезпечує практику укладання міжнародних угод. Парламент активно звертається до авторитетних висновків КС про відповідність Конституції України діючих міжнародних договорів України чи тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради Президентом України і Кабінетом Міністрів України для надання згоди на їх обов'язковість.

За конституційним зверненням Президента України Конституційним Судом розглянуто питання «...про відповідність Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут).

Рішенням Конституційного Суду України від 11 червня 2001 р. № 3у/2001 було визнано неможливим застосування окремих норм цього Статуту на території України, оскільки низка положень суперечить чинному законодавству України».

Щодо п. 3 ст. 13 Закону – надання висновку про дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з посади в порядку імпичменту – практика Конституційного Суду України станом на березень 2003 р. відсутня.

Закони й інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними цілком чи в окремі частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо було порушено встановлену Конституцією України процедуру їхнього розгляду чи набрання ними чинності.

6 червня 1998 р. Конституційним Судом України розглянуто справу за конституційним зверненням народних депутатів

щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про створення Національного бюро розслідувань України» (справа щодо створення Національного бюро розслідувань України).

Приводом для розгляду справи, відповідно до статей 39 і 40 Закону України «Про Конституційний Суд України», стало конституційне звернення до Конституційного Суду 45 народних депутатів України від 24 квітня 1997 р. № 371

Розглянувши справу, Конституційний Суд України визнав такими, що не відповідають Конституції України (неконституційними), окремі положення Указу Президента України «Про Національне бюро розслідувань України від 24 червня 1997 р. № 37. У п. 2 Рішення Конституційного Суду України вказується, що «Положення Указу Президента України від 24 квітня 1997 р.

№ 371 «Про Національне бюро розслідувань України», визнані неконституційними, втрачають силу з моменту прийняття цього Рішення. Обов'язки із забезпечення виконання Рішення, — вказується в п. 3, — покладаються на Президента України і Кабінет Міністрів України. Нарешті, в п. 4 вказується, що «Рішення Конституційного Суду України є обов'язковим для виконання на території України і не може бути оскаржене».

Таким чином, Указ Президента України, який містив неконституційні положення, припинив своє існування, і Національне бюро розслідування, яке проіснувало 15 місяців, також припинило своє існування. Державі заподіяно значного матеріального збитку. Конституція України передбачає (ст. 152), що «матеріальний чи моральний збиток, заподіяний фізичними чи юридичними особами, актами і діями, визнаними неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку».

Тут виникає правомірне запитання: як слід реагувати Конституційному Суду в тому випадку, коли «матеріальний чи моральний збиток» заподіяно безпосередньо самій державі, як це мало місце в наведеному прикладі. Безперечно, це питання вимагає обговорення на науковому рівні та розгляду в законодавчому порядку.

До розгляду в Конституційному Суді України приймаються конституційні подання і конституційні звернення.

Конституційне подання – це письмове клопотання до Конституційного Суду України про визнання правового акта (його окремих положень) неконституційним, про визначення конституційності міжнародного договору чи про необхідність офіційного тлумачення Конституції України і законів України. Конституційним поданням є також звернення Верховної Ради України про надання висновку щодо дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з посади в порядку імпічмента.

У конституційному поданні вказуються:

- 1) повне найменування органу, посадової особи, що направляють конституційне подання відповідно до права, наданого Конституцією України і чинним законом;
- 2) відомості про представника за законом чи уповноваженого за дорученням;
- 3) повне найменування, номер, дата прийняття, джерело опублікування (у випадку публікації) правового акта, конституційність якого (окремих його положень) оспорується, або який вимагає офіційного тлумачення;
- 4) правове обґрунтування тверджень про неконституційність правового акта (його окремих положень) чи необхідність в офіційному тлумаченні;
- 5) дані про інші документи і матеріали, на які посилаються суб'єкти конституційного подання (копії цих документів і матеріалів додаються);
- 6) перелік доданих матеріалів і документів.

Конституційне подання, документи й інші матеріали до нього подаються в трьох екземплярах.

Суб'єктами права на конституційне подання з питань прийняття рішень Конституційним Судом України у випадках, передбачених п.1 ст.13 Закону, є Президент України, не менше сорока п'яти народних депутатів України (підпис депутата не відкликається), Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

До повноважень Конституційного Суду України не відносяться питання про законність актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим і органів місцево-

го самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

Суб'єктами права на конституційне подання з питань надання висновків Конституційним Судом України у випадках, передбачених пунктами 2, 3 і 4 ст.13 даного Закону, є:

- за пунктом 2 – Президент України, Кабінет Міністрів України;

- за пунктом 3 – Верховна Рада України;

- за пунктом 4 – Президент України, не менше сорока п'яти народних депутатів України (підпис депутата не відкликається), Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховний Суд України, Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування.

Конституційне звернення – це письмове клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції України і Законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи.

У конституційному зверненні вказуються:

- 1) прізвище, ім'я, по батькові громадянина України, іноземця або особи без громадянства, адреса, за якою особа мешкає, чи повна назва і місцеперебування юридичної особи;

- 2) відомості про представника особи за законом чи уповноваженим за дорученням;

- 3) статті (окремі положення) Конституції України чи закону України, тлумачення яких має дати Конституційний Суд України;

- 4) обґрунтування потреби в офіційному тлумаченні положень Конституції України чи законів України;

- 5) дані про інші документи і матеріали, на які посилаються суб'єкти конституційного звернення (копії цих документів і матеріалів додаються);

- 6) перелік доданих документів і матеріалів.

Конституційне звернення, документи і матеріали до нього надаються в трьох примірниках.

Суб'єктами права на конституційне звернення з питань надання висновків Конституційним Судом України у ви-

падку, передбаченому п. 4 ст. 13 дійсного Закону, є громадяни України, іноземці, особи без громадянства і юридичні особи.

Конституційне подання і конституційні звернення мають відповідати вимогам, передбаченим статтями 39 і 42 Закону України «Про Конституційний Суд України».

Конституційне подання і конституційні звернення, що не відповідають передбаченим Законом вимогам, чи подані суб'єктами, не зазначеними в цьому Законі, чи які подано з питань, що не стосуються повноважень Конституційного Суду України, не розглядаються.

Рішення Конституційного Суду України підлягає опублікуванню у «Віснику Конституційного Суду України» та інших офіційних виданнях України. Такими виданнями є «Урядовий кур'єр» і «Голос України».

§ 3. Організація роботи Конституційного Суду України

Очолює Конституційний Суд України й організовує його діяльність голова КС. Він обирається на спеціальному пленарному засіданні КС зі складу суддів таємним голосуванням тільки на три роки.

Повноваження голови Конституційного Суду України досить великі. У його обов'язки входять:

- організація роботи колегій суддів Конституційного Суду України, його комісій і Секретаріату;
- скликання і проведення засідань, пленарних засідань;
- розпорядження бюджетними коштами на утримання і забезпечення діяльності Конституційного Суду України відповідно до кошторису, затвердженого КС України;
- здійснення інших повноважень, передбачених законом і актами КС України, що регламентують організацію його внутрішньої роботи.

Крім цих професійно-адміністративних повноважень, Голова затверджує:

- проект кошторису витрат на кожний наступний рік;
- план роботи КС України на кожен квартал року;
- скликає чергові, а також, за власною ініціативою чи за вимогою не менше, ніж трьох суддів Конституційного Суду

України, позачергові засідання КС України з організаційних і інших питань діяльності Суду;

- віддає розпорядження;
- призначає на посади радників і помічників голови КС України, наукових консультантів і помічників суддів за їхньою пропозицією, заступників керівника Секретаріату, керівників самостійних структурних підрозділів Секретаріату та їхніх заступників, керівників інших структурних підрозділів, кандидатури яких на посаду погоджено на засіданні КС України, і їхніх заступників;
- привласнює ранги державного службовця працівникам Секретаріату;
- застосовує до працівників Секретаріату заходи заохочення і дисциплінарні стягнення;
- звітує протягом січня кожного року на пленарному засіданні КС України про діяльність Суду, а також кожного кварталу інформує суддів про свою діяльність на засіданні;
- представляє КС України у відносинах з органами державної влади України й органами інших держав і міжнародних організацій;
- виступає від імені КС України з офіційними заявами.

Колегії суддів. У складі Конституційного Суду України утворюються колегії суддів для розгляду питань про відкриття провадження у справах за конституційним поданням і колегії суддів для розгляду питань про відкриття провадження у справах за конституційними зверненнями.

Рішення про утворення колегій суддів КС України, затвердження складу і призначення секретарів колегій суддів приймається на засіданні Суду протягом першого місяця кожного календарного року.

Колегія суддів КС України у справах за конституційним поданням більшістю голосів суддів, що входять до її складу, приймає процесуальне визначення про відкриття провадження у справі чи про відмову в такому провадженні.

У випадку прийняття Колегією суддів процесуального визначення про відкриття провадження у справі в КС України ця справа вноситься головою Суду на розгляд пленарного засідання.

У випадку прийняття Колегією суддів процесуального визначення про відмову у відкритті провадження у справі секре-

тар Колегії суддів направляє матеріали голові КС України для розгляду справи на засіданні.

Колегія суддів у справах за конституційними зверненнями приймає процесуальне визначення про відкриття провадження у справі в КС України чи про відмову у такому провадженні в порядку, встановленому ст. 48 Закону.

Для з'ясування обставин, що мають значення для справи і мають потребу в спеціальних знаннях, Колегія суддів, КС України призначають експертизу, про що виноситься постанова. У постанові визначається коло питань, за якими експертиза має зробити висновок.

У постанові Колегії суддів КС України про призначення експертизи вказується зміст питань, за якими потрібні висновки експертизи, мотиви призначення експертизи і (експерт) експерти, постанова, якою доручається проведення експертизи. Постанова Колегії суддів про призначення експертизи є обов'язковою для виконання.

КС України у разі призначення експертизи заслуховує пропозиції запрошених на засідання Колегії суддів осіб, учасників конституційного провадження і за ухвалення рішення враховує ці пропозиції.

Експерти мають право з дозволу Колегії суддів знайомитися з матеріалами справи й у разі потреби брати участь у їхньому розгляді, вимагати надання додаткових матеріалів. За надання свідомо неправдивого висновку експерти несуть відповідальність згідно з чинним законодавством.

Значна роль у роботі надається Секретаріату КС. Секретарі Колегій суддів призначаються на засіданні КС України на термін повноважень Колегій відкритим голосуванням з числа суддів відповідної Колегії.

Секретар Колегії суддів:

- очолює Колегію й організовує її роботу з питань розгляду конституційного подання і конституційних звернень, що надійшли до Колегії суддів;
- головує на засіданні Колегії суддів;
- вносить пропозиції на засіданні КС України про заміну судді-доповідача в справі у випадку його неможливості брати участь у підготовці та розгляді матеріалів справи за конституційним поданням, конституційним зверненням;
- вносить на розгляд КС України пропозицію про тимчасове введення до складу Колегії суддів судді КС України з іншої

Колегії у разі неможливості проводити протягом тривалого часу засідання Колегії через відсутність кворуму;

- звітує кожного кварталу про роботу Колегії суддів на засіданні КС України;
- вирішує інші питання організації роботи Колегії суддів.

Особливе місце в регламенті КС України надається керівникові Секретаріату, який призначається КС України на його засіданні. Кандидатура на цю посаду пропонується головою КС України з числа громадян України, що мають право на заняття посади професійного судді. Кандидатура обговорюється на засіданні КС України.

На засіданнях Конституційного Суду України розглядаються питання про відкриття провадження в справі у разі прийняття Колегією суддів КС України процесуального визначення про відмову у відкритті такого провадження.

У разі прийняття на засіданні процесуального визначення про відкриття провадження в справі вона вноситься головою КС України на розгляд пленарного засідання. Прийняте процесуальне рішення щодо відмови у відкритті провадження в справі є остаточним. На засіданнях Суду розглядаються всі питання, що вимагають вирішення, крім тих, котрі розглядаються на пленарних засіданнях КС відповідно до Закону.

Засідання є повноважним, якщо на ньому присутні не менше ніж одинадцять суддів Конституційного Суду України. Рішення приймається, якщо за це рішення проголосувало більше половини суддів КС, що брали участь у засіданні.

КС України на своєму засіданні створює з числа суддів постійні комісії, що є його допоміжними робочими органами з питань організації внутрішньої діяльності. Голови постійних комісій призначаються головою КС України на строк своїх повноважень. Крім цього, можуть створюватися тимчасові комісії для додаткового дослідження питань, пов'язаних із конституційним провадженням у справі, за участю фахівців у відповідних сферах права.

§ 4. Формування Конституційного Суду України

Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів, призначених Указом Президента України, Законом Верховної Ради України і З'їздом суддів України, відповідно, по шість суддів. Президент України проводить консультації з прем'єр-

міністром України і міністром юстиції України щодо кандидатур на посаду суддів Конституційного Суду України. Призначеною на посаду судді вважається особа, стосовно якої видано Указ Президента України, скріплений підписами прем'єр-міністра України і міністра юстиції України. У разі припинення повноважень судді КС, який призначався Президентом, він у місячний термін призначає іншу особу на цю посаду.

Верховна Рада України призначає суддів КС України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Пропозиції щодо кандидатур на посади суддів вносить голова Верховної Ради України, а також не менше, ніж народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України; при цьому депутат має право поставити підпис під пропозицією про висунення лише однієї кандидатури, і ці підписи не відкликаються. Відповідний Комітет Верховної Ради України подає Верховній Раді свої висновки щодо кожної кандидатури на посаду судді КС України, внесеної у встановленому порядку.

Призначеними на посаді суддів КС України вважаються кандидати, що набрали найбільшу кількість голосів депутатів, але більше половини голосів депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Якщо кілька кандидатів набрали однакову кількість голосів і після їхнього призначення було перевищено необхідно для призначення чисельність суддів, щодо цих кандидатів проводиться повторно голосування.

У разі припинення повноважень судді Конституційного Суду України, який призначався Верховною Радою України, Верховна Рада України в місячний термін призначає іншу особу на цю посаду.

За результатами голосування головою Верховної Ради України підписуються постанови Верховної Ради України про призначення суддів Конституційного Суду України.

З'їзд суддів України за пропозицією делегатів, відкритим голосуванням більшістю голосів присутніх визначає кандидатури на посади суддів КС України для включення в бюлетені для таємного голосування.

Призначеним на посаду судді КС України вважається кандидат, який одержав у результаті таємного голосування більшість голосів від числа обраних делегатів З'їзду суддів України.

Якщо голосування проводиться щодо кандидатур, чисельність яких перевищує квоту для призначення на посади

суддів КС України, призначеними вважаються кандидати, що набрали більше голосів, ніж інші кандидати на ці посади. У разі припинення повноважень судді, призначеного З'їздом суддів України, З'їзд суддів у тримісячний термін призначає іншу особу на цю посаду.

Уже сам порядок формування КС України свідчить про його особливу важливість у системі органів державної влади. Цей порядок виключає можливість тиску і впливу на нього з боку будь-якої зі сфер влади і є гарантією об'єктивності прийнятих КС рішень.

Суддею КС України може бути громадянин України, який досяг на день призначення сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за спеціальністю не менше десяти років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років і володіє державною мовою.

Звертає на себе увагу високий ценз за віком, установлений для суддів КС України, який передбачає наявність у останніх таких переваг, як високий професійний рівень, життєва мудрість, виняткова принциповість.

Суддя КС України не може працювати на цій посаді більше ніж 9 років, після чого його повноваження припиняються. Голова КС обирається суддями з їхнього складу терміном на три роки. Після закінчення трирічного перебування на цій посаді одного із суддів проводяться вибори нового голови Конституційного Суду.

§ 5. Регламент Конституційного Суду України

Порядок організації та діяльності Конституційного Суду України регламентується Законом України «Про Конституційний Суд України», від 16 листопада 1996 р., і Регламентом Конституційного Суду України, затвердженим 5 березня 1997 р.

Перелік питань, обумовлених Регламентом, міститься в преамбулі. Регламент Конституційного Суду України визначає порядок обрання голови КС України і його заступників; утворення Колегій суддів, постійних і тимчасових комісій КС; призначення секретарів Колегій суддів; призначення керівника Секретаріату; повноваження і порядок проведення засідань Колегій суддів, засідань і пленарних засідань КС; порядок

підготовки матеріалів за конституційним поданням і конституційними зверненнями до розгляду на пленарних засіданнях КС; порядок розгляду справ; основні правила етикету на пленарних засіданнях; особливості діловодства в КС України, інші питання внутрішньої діяльності КС.

І перелік, і важливість питань, що регулюються Регламентом, який затверджується рішенням, прийнятим на засіданні КС України, свідчать про високий рівень самостійності та незалежності цього органу від інших гілок влади. Основні питання внутрішньої діяльності КС, зокрема про прийняття Регламенту, вирішуються на його засіданні, яке:

- затверджує Регламент КС України, вносить зміни і доповнення до нього;
- затверджує Положення про Секретаріат, архів, бібліотеку й інші самостійні структурні підрозділи КС України, вносить зміни і доповнення до них;
- призначає за поданням голови КС України керівника Секретаріату КС і приймає рішення про звільнення його з посади;
- приймає рішення про утворення постійних комісій, затверджує їх персональний склад;
- розглядає пропозиції щодо обсягу фінансування КС, затверджує проект кошторису на кожний фінансовий рік;
- затверджує структуру і штатний розклад КС;
- заслуховує кожного кварталу інформацію голови КС про використання бюджетних асигнувань;
- приймає рішення про дострокове звільнення з посади голови КС України і заступників голови;
- приймає рішення про звільнення з посади судді КС України у випадках, передбачених пунктами 1–3, 6–9 ст. 23 Закону України «Про Конституційний Суд України»;
- заслуховує кожного кварталу звіти керівника Секретаріату і керуючого справами КС України;
- приймає в разі потреби рішення про невідкладність початку конституційного діловодства, затвержене рішенням від 5 березня 1997 р., за конституційним поданням у конкретній справі;
- приймає рішення щодо персонального складу делегацій КС України і їхніх керівників;

- дає згоду на призначення заступників керівника Секретаріату, керівників самостійних структурних підрозділів і їхніх заступників, керівників інших структурних підрозділів;
- вирішує інші питання, що не є предметом розгляду пленарного засідання.

Регламент регулює діяльність КС, не виключаючи при цьому питань судового етикету. У документі міститься спеціальний § 39: «Правила етикету на пленарних засіданнях Конституційного Суду України».

У ньому підкреслюється, що пленарні засідання КС України здійснюються в урочистій обстановці. При вході суддів Конституційного Суду в зал засідань, а також при їхньому виході з залу всі присутні встають.

Учасники конституційного провадження дають пояснення, відповідають на питання і задають питання тільки після надання їм слова головуючим на пленарному засіданні. З дозволу головуючого учаснику конституційного провадження може бути надано можливість виступати, задавати питання, відповідати на них сидячи.

Формами звернення до КС України, судді, який головує на пленарному засіданні, суддів КС України є, відповідно, слова: «Високий Суд», «Ваша Честь», «Шановний головуючий», «Шановний суддя».

При звертанні до учасників конституційного провадження, а також при посиленні на цих людей у виступах використовуються слова: «Шановна сторона», «Шановний представник сторони», «Шановний свідок», «Шановний експерт», «Шановний...»... У звертанні можуть називатися прізвище відповідного учасника конституційного здійснення чи його ім'я і по батькові.

Запитання для засвоєння теми

1. Назвіть призначення та роль Конституційного Суду України.
2. Назвіть функції Конституційного Суду України.
3. Які повноваження Конституційного Суду України?
4. Який регламент Конституційного Суду України його роль та значення?

5. *Який порядок призначення суддів Конституційного Суду України Президентом України?*
6. *Який порядок обрання члена Конституційного Суду України Верховною Радою України?*
7. *Який порядок обрання члена Конституційного Суду з їздом суддів України?*
8. *Статус судді Конституційного Суду України.*
9. *Устрій Конституційного Суду України.*
10. *Самоврядування Конституційного Суду України.*
11. *Роль засідання Конституційного Суду України: поняття, компетенція.*
12. *Які функції та повноваження голови Конституційного Суду України?*
13. *Які функції та повноваження Секретаря Конституційного Суду України?*
14. *Керівник Секретаріату Конституційного Суду України: функції, повноваження.*
15. *Подання: поняття, порядок подачі, суб'єкти.*
16. *Звернення: поняття, порядок подачі, суб'єкти.*
17. *Конституційне здійснення: поняття, процедура.*
18. *Які принципи діяльності Конституційного Суду України?*
19. *Який порядок формування Конституційного Суду України?*
20. *Виконання рішення Конституційного Суду України.*
21. *Конституційне здійснення: етичний аспект.*

РОЗДІЛ 2

ПРАВООХОРОННА СИСТЕМА УКРАЇНИ

Глава 6. ПОНЯТТЯ І СКЛАДОВІ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Утворення незалежної української держави і вибір народу України на користь зближення з Європейським Співтовариством потребують перегляду ієрархії загальнолюдських цінностей, яка панувала до цього в радянській Україні та радянському суспільстві. Оскільки домінуючий ступінь у шкалі європейських правових цінностей міцно займає інститут прав людини, Україна постала перед необхідністю побудови правової держави – корінної зміни соціально-правових орієнтирів, що, зрештою, обумовлює її рух до сім'ї держав, які належать до іншої правової системи.

Чинна Конституція України окреслила ці орієнтири, поставивши права і свободи людини і громадянина, а також гарантії їх охорони і захисту на перше місце після загальних положень Основного Закону держави.

Конституційні пріоритети і побудова правової держави можливі за умов створення такого соціально-правового механізму, який би реально забезпечував і надійно захищав права людини і громадянина як вищу цінність у державі. Не володіючи власним доктринальним забезпеченням судово-правової реформи, Україна крок за кроком, переборюючи власні помилки й омани, йде шляхом удосконалення правоохоронної системи.

Дотепер знайомство з правоохоронною системою у вищих навчальних закладах здійснюється через навчальну дисципліну «Судові і правоохоронні органи України», яка залишилася в наших навчальних програмах із часів припинившого своє існування СРСР. Тим часом, правозахисний механізм демократичної правової держави, статусу якої прагне Україна, ані за фор-

мою, ані за змістом не входить в рамки зазначеної навчальної дисципліни в юридичних навчальних закладах країни.

Поняття правоохоронної системи набагато ширше за термін «правоохоронні органи» як за формою, так і за своїм змістом. Правоохоронна система передбачає сукупність низки невід'ємних складових.

Сама назва зазначеної навчальної дисципліни втратила право на її використання з моменту прийняття Конституції України 1996 р., де судову систему піднято до статусу незалежної гілки судової влади. У навчальній дисципліні «Судові і правоохоронні органи» термін «правоохоронна система» не згадується взагалі, а ототожнюється з розпливчатим радянським словосполученням «правоохоронні органи», до яких традиційно відносили суди, прокуратуру, органи МВС, Службу безпеки.

З прийняттям Закону України «Про судоустрій» термін «судові органи» є де-юре неприйнятним щодо його офіційного застосування стосовно судів.

З 7 лютого 2002 р. суди є органами судової влади, а якщо бути точним — самою владою.

Зарубіжні наукові та навчальні видання термін «правоохоронна система» активно використовують, хоча і не завжди належним чином, на нашу думку, розкривають його поняття. Так, у підручнику «Загальна теорія права і держави» за редакцією академіка РАЕН В.В. Лазарева (М.: Юрист, 1997) на ст. 409 вказується: «Ефективній реалізації прав і свобод особи повинна служити і чітка робота органів, що утворюють правоохоронну систему».

У наведеній цитаті правоохоронні органи лише «утворюють» правоохоронну систему, що, на наш погляд, абсолютно правильно, тому що комплекс правоохоронних органів — це всього лише один з елементів правоохоронної системи.

На думку автора, правоохоронна система як правове визначення — це комплекс законодавчих і організаційних чинників, які передбачають:

а) правову базу, що визначає і закріплює права і свободи людини і громадянина й установлює форму, засоби і порядок їх охорони і захисту; законодавче визначення правоохоронної діяльності; чітке визначення завдань останньої, соціального і правового призначення;

б) наявність достатньої мережі державних правоохоронних відомств і недержавних організацій, що функціонують у сфері забезпечення, захисту і охорони прав і свобод людини і громадянина від зазіхань як з боку фізичних і юридичних осіб, так і з боку самої держави;

в) наявність органів державного нагляду і цивільного контролю над діяльністю правоохоронних структур, який виключав би можливість використання правоохоронних структур у неконституційних цілях, правової бази їхньої діяльності, а також відповідних умов для здійснення реального контролю над діяльністю правоохоронних органів.

Законодавчу базу правоохоронної системи України складають Конституція України 1996 р., яка не тільки надала чільне місце правам і свободам людини і громадянина в державі (розділ 2 Основного Закону), але заклала й фундаментальні положення правозабезпечувальної та правоохоронної функції держави, згідно з якими проголошено невід'ємність і непорушність прав і свобод людини; ці права не є вичерпними; не допускається звуження змісту й обсягу прав і свобод.

Установлення прямої дії конституційних норм визначає дієвість Основного Закону і полегшує захист прав і свобод особи. Надання судовій системі статусу судової влади і передача їй функцій контролю за найважливішими процесуальними діями слідчих органів у частині дотримання ними законодавства, що стосується прав і свобод особи, визначили подальший розвиток законодавства про правоохоронну діяльність відповідних органів.

З урахуванням курсу України на адаптацію з Європейським співтовариством слід мати уяву про Концепцію загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС, прийнятого Верховною Радою України 21 листопада 2002 р.

З метою конкретного втілення конституційних положень в Україні про охорону і захист прав і свобод громадян прийнято інституціональні закони «Про прокуратуру», «Про міліцію», «Про службу безпеки», «Про судоустрій» і багато інших, що окреслюють коло державних установ, обов'язком яких є захист прав і свобод людини і громадянина, а також законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Цими законами чітко визна-

чені функції, повноваження, права і обов'язки зазначених органів і їх працівників при виконанні ними своїх головних функцій.

В Україні існує система органів, на які Конституцією України покладається завдання охорони і захисту права і свободи людини і громадянина й оберігати державні інтереси. Як і раніше, на вершині піраміди в системі правоохоронних органів залишається прокуратура, яка володіє могутнім і найбільш кваліфікованим слідчим апаратом, наділена функціями нагляду за діяльністю всіх інших правоохоронних і правозабезпечувальних відомств, до яких відносяться Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки України. Різною мірою до охорони прав громадян причетні Державна митна служба, Державний комітет у справах охорони державного кордону, Податкова міліція, Головне ревізійне управління України, Державний комітет у справах виконання покарань, Державна виконавча служба. Надзвичайно відповідальним відомством, у постійному веденні якого буде знаходитися особливий контингент українського суспільства, є нещодавно створена Указом Президента Державна адміністрація з питань виконання покарання.

Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» включає до цього переліку органи рибної охорони, державної лісової охорони й інші органи, що виконують правозастосувальні чи правоохоронні функції.

Стосовно *третього елемента* правоохоронної системи України, то тут і законодавці, і вчені мають почуватися боржниками перед народом і державою, оскільки до справжнього часу не розроблено і не прийнято достатнього пакета документів, які б надійно гарантували реальний громадський контроль над діяльністю значного кола відомств, які так чи інакше причетні до важливої, але вкрай делікатної справи — охорони і захисту прав і свобод людини.

На думку автора, прийшов час замислитися над такими питаннями: чи є доречним занадто поширене застосування терміна «правоохоронний»? Чи не слід розмежувати функцію із захисту прав і свобод громадянина і людини та функцію захисту державних інтересів і, відповідно, більш чітко визначити коло органів, що виконують ті чи інші функції?

За чинним в Україні законодавством правоохоронна функція є прерогативою держави. Однак, крім штатних органів, що є безпосередніми виконавцями правоохоронної функції держави, остання має в розпорядженні відомства й організації, причетні до виконання цієї функції опосередковано. Одним із таких є Міністерство юстиції України. Серед повноважень Мін'юсту є такі: забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина; сприяння розвитку юридичних послуг із метою реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян і юридичних осіб; забезпечення фінансування оплати праці адвокатів за рахунок коштів Державного бюджету у разі участі адвоката в кримінальній справі за призначенням і звільнення громадян від оплати юридичної допомоги тощо.

Найважливішими структурами Мін'юсту в галузі захисту прав громадян є Державна виконавча служба і нотаріат. Значний вплив цього відомства відчуває й адвокатура України, що є громадською правозахисною організацією. Зазначені відомства й організації у своїй сукупності являють собою другий елемент правоохоронної системи.

Цілком зрозуміло, що платникові податків, за рахунок якого утримується така армія правоохоронних органів, відомств і організацій, не байдуже, як останні здійснюють функції, заради виконання яких вони створені. Тому правоохоронна система держави може бути ефективною і надійною лише при систематичному і неослабному громадському контролі за їхньою діяльністю.

Навчальна дисципліна «Судові і правоохоронні органи» зужує погляд на цю тему, знайомлячи студента лише із системою правоохоронних органів і залишаючи поза рамками пізнання інші, не менш важливі складові правоохоронної системи: правоутворюючу базу і цивільний контроль за діяльністю зазначених органів.

1999–2002 рр. відзначено практичними кроками в напрямі реалізації конституційних положень у сфері правоохоронної діяльності. 12 березня 1999р. з метою подальшого вдосконалення управління системою виконання покарань, створення передумов для її реформування і наступного виведення зі складу Міністерства внутрішніх справ України президентським Указом № 248/99 створено Державний департамент України з пи-

тань виконання покарань. На опрацюванні парламенту знаходиться законопроект про створення Державної служби виконання покарань.

З огляду на ту обставину, що в безроздільній владі цього відомства буде постійно перебувати значна кількість людей, засуджених за вчинення злочину, можна припустити, що саме найсуворіше дотримання прав і свобод цих осіб виявиться дуже складним і важким завданням.

Однією з функцій прокуратури, як це записано в ст. 121 Конституції України, є нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень з кримінальних справ, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої волі громадян. Дуже важливо, щоб, нарешті, прокуратура дійсно стала всебачачим оком держави, не обтяженим тяжкою хворобою байдужості і пособництва беззаконню, яке, на жаль, ще відбувається в нинішній системі виконання покарань.

У листопадовому номері газети «Дзеркало тижня» (2002. – № 43 (418)) оприлюднено «Доповідь ЄКПП (Європейського комітету з запобігання катувань і нелюдського чи такого, що принижує людську гідність обходження чи покарання) за результатами візиту до України». Члени комітету відвідали низку установ, призначених для виконання покарань засудженими до позбавлення волі, з різним режимом утримання й ізоляторів тимчасового утримання. Розмах і витонченість у застосуванні катувань і тортур, застосовуваних до осіб, що містяться в СІЗО (слідчих ізоляторах) та ІТУ (ізоляторах тимчасового утримання), зворушують уяву. Побої, наповнення камери, де міститься «непокірний» звинувачуваний чи підозрюваний, шкідливими газами, електрошоки й інші способи «вибивання» свідчень залишаються поширеними в цих закладах. Однак не менш страшним є і те, що всі скарги на адресу прокурорів безрезультатні.

Саме цю частину правоохоронної системи за радянських часів ховала від студентської аудиторії запроваджена тоді та збережена в навчальних планах юридичних ВНЗ сьогодні дисципліна «Судові і правоохоронні органи». Тим часом, юридичні навчальні заклади готують не тільки майбутніх працівників правоохоронних, інших юридичних органів, але і майбутніх гро-

мадських і політичних діячів, яким доведеться боротися зі сваволею в цих відомствах.

Боротися з цими середньовічними методами можна лише при розвиненому демократичному громадському контролі за діяльністю ізоляторів тимчасового утримання всіх видів і місць виконання покарання за вироками судів. Проблема є настільки актуальною і невідкладною, що вона вже вдруге обговорювалася Верховною Радою України за ініціативою народних депутатів **Андресюка і Крючкова**.

Існує необхідність чіткого законодавчого визначення правоохоронної діяльності та правоохоронного органу. Виходячи з конституційних положень про будівництво демократичної, соціальної і правової держави, це визначення, на думку автора, має бути таким.

Правоохоронна діяльність — це правомірна діяльність визначених державою органів і посадових осіб, спрямована на охорону, захист і відновлення конституційних прав і свобод громадянина і людини засобами й у порядку, передбаченими законом.

Правоохоронні органи — це передбачений Конституцією і законами України перелік спеціальних установ, організацій і підрозділів, на які покладено правоохоронну діяльність у державі.

Порядок створення правоохоронних органів, їхні функції та конкретні завдання, межі їхнього використання і діяльності, набір засобів і порядку роботи встановлюються Конституцією України і законами України.

Найважливішими формами діяльності правоохоронних органів є оперативно-розшукова діяльність, дізнання і досудове слідство. Ці види діяльності за своєю специфікою пов'язані із застосуванням примусових заходів щодо правопорушників, обмеженням особистої свободи осіб і вимушеним порушенням конституційних прав особи. Факти свідчать про те, що нерідко ці та багато інших заборонених законами засобів застосовуються названими структурами в заборонених цілях, зокрема, застосування утримання під вартою і використання його для «вибивання» потрібних свідчень.

Тому необхідним елементом правоохоронної системи є законодавство про громадський контроль за діяльністю правоохоронних органів. Участь народу в правосудді у формі народ-

них засідателів і присяжних надає суспільству неоціненну можливість через своїх представників здійснювати громадський контроль за об'єктивністю слідства та законністю дій працівників правоохоронних органів.

Важливу роль для контролю за нормальним функціонуванням правозахисної системи в державі відіграє Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен). Така посада з'явилася в Україні порівняно недавно, однак, сама її назва говорить про те, що основною турботою Уповноваженого є саме порушені права людини.

Нарешті, адвокатура, без якої на сьогодні неможлива робота всіх правоохоронних і правозахисних відомств, і завдяки діяльності якої тисячі людей уникають безвинного перебування за ґратами. Адвокатура є громадською організацією й, водночас, складається з юристів-професіоналів. Через особливу організацію адвокатури, принципів її діяльності, що формувалися століттями, інтереси адвоката завжди на боці клієнта і, як правило, не збігаються з тактичними інтересами працівників правоохоронних органів. Це дозволяє віднести адвокатуру до однієї з найефективніших форм суспільного контролю в правоохоронній сфері.

Чималу роль у справі здійснення контролю за правоохоронними органами в частині дотримання ними прав і свобод людини і громадянина, а також в об'єктивному висвітленні фактів порушення цих прав і свобод відіграє преса. Завдяки журналістам, що в силу специфіки своєї професії періодично проникають до потаємних і ретельно прихованих від суспільства правоохоронними органами і виконавчою владою місць і діянь, платники податків довідуються, як їхні гроші нерідко використовуються для цілей, далеких від правоохоронної діяльності.

Без висвітлення діяльності зазначених відомств і організацій даний посібник був би неповноцінним.

Глава 7. ПРОКУРАТУРА УКРАЇНИ

§ 1. Історичні корені прокуратури

Саме слово «прокурор» має досить поважний вік і походить від латинського просиго — «підкуюся». У давньому Римі існува-

ла посада *procurator* – «повірений у справах», керівник господарством власника. Це міг також бути судовий повірений, тобто особа, якій довірялося вести справу в суді за дорученням і в інтересах довірителя, чи особа, якій довірили збір податків. Трохи пізніше прокураторами іменувалися особи, що управляли імператорськими землями від імені імператора.

Прошло більше 13 століть, перш ніж з'явилося французьке *procurateur* – «підкуватися», що означало посаду, суть якої полягала у нагляді за правильним застосуванням законів. У 1301 р. у Франції для захисту інтересів короля було створено прокуратуру, яка володіла на той час широкими контрольними повноваженнями.

Англією цю систему не було прийнято. Але в 1879 р. тут було створено інститут Загальних обвинувачів з досить сильною владою. Після цього в США й Ірландії засновується прокуратура як спеціальний орган кримінального переслідування. У США міністр юстиції, водночас, вважається генеральним **атторнеєм** і володіє деякими адміністративними функціями. Таким чином, прокуратура тут є управлінським органом і не має наглядових повноважень, однак, на неї покладено здійснення кримінального переслідування.

Слід зазначити, що в деяких державах дотепер існує посада «прокурисст», яка зберегла функції римського прокуратора. Це довірена особа торгового підприємства, яка має необмежені повноваження на здійснення різного роду угод від імені даного підприємства.

Таким чином, з огляду на історичну трансформацію інституту прокуратури від римського *procurator* до нинішнього прокурора, переконуємося, що за всіх часів цю посаду так чи інакше було пов'язано з владними чи кримінальними повноваженнями. В усі історичні періоди й усюди питання про місце прокуратури в системі розподілу влади завжди залишалося проблематичним. Однак, незважаючи на всі дискусії, у прокуратури завжди було достатньо повноважень відповідно до її завдань.

У країнах англосаксонської правової сім'ї прокуратура ніколи не превалювала над судом. У цих країнах прокуратура дуже рідко піддається конституційному регулюванню. Західні фахівці оцінюють конституціоналізацію прокуратури як тра-

диції радянських часів і вказують, що в західних країнах немає аналога такої прокуратури.

Уперше слово «прокурор» на території Російської імперії, до складу якої на той час уже входила й Україна, пролунало як офіційна посада на початку XVIII ст. У 1722 р. Петро I заснував посаду «генерал-прокурор», який виконував роль «ока государственного» і «стряпчего о делах государевых».

Розширюючи і розвиваючи свої повноваження, прокуратура значно зміцніла в період правління імператриці Катерини II. «...Нравственно-полицейские обязанности прокурора при императрице состояли в наблюдении за порядком в обществе: он (прокурор) доносил «о непослушании или ропоте населения в той или иной губернии, о нарушении правил благочиния, соблазне и нарушении общественного спокойствия, о запрещенных торгах» [23]. Загальне завдання прокуратури в цей період зводилося до переслідування судом «общей безнравственности» в усіх її проявах і в тому сенсі, в якому вона розумілася імператрицею.

До Судових статутів 1864 р. і в дореволюційний (до жовтня 1917 р.) період у Росії прокуратура здійснювала функцію державного обвинувачення, яка полягала в тому, що тягар доведення обґрунтованості пред'явленого обвинувачення (onus probandi) покладався на цей орган.

У посаді генерал-прокурора побували різні і, у переважній більшості, люди неабиякі. Серед них історія пам'ятає і видатних державних діячів – П.І. Ягужинського, Д.М. Блудова, Д.П. Трощинського, і блискучих юристів – Д.Н. Замятіна, Д.Н. Набокова, М.В. Муравйова, і знатних військових – О.М. Самойлова і Д.І. Лобан-Ростовського, та дипломата Д.В. Дашкова, і видатних російських поетів, гордість російської літератури – Г.Р. Державіна і І.І. Дмитрієва.

Одні генерал-прокурори обіймали свою посаду протягом тривалого часу, наприклад, О.О. В'яземський – близько 30 років, В.М. Панін – більше 20 років. Інші – нетривалий час – менше року, наприклад, О.О. Хвостов, О.Ф. Керенський; видатний державний діяч Російської імперії, представник небагаті української родини, уродженець Куп'янського повіту Харківської губернії О.С. Зарудний; П.М. Малянтович (особливо

це стосується часу, що передував Лютневій революції 1917 р., і до часу Тимчасового уряду).

Радянська прокуратура в буквальному значенні створювалася на руїнах прокуратури царської. У 1917 р. Декретом № 1 про суд прокуратуру царської Росії було ліквідовано. Однак уже в грудні 1917 р. Центральна Рада України за аналогією з дореволюційною створює прокуратуру при Генеральному суді Української Народної Республіки. Старшим прокурором Генерального суду УНР призначається Д. Маркович. До його функцій входило призначення слідчих, присяжних, адвокатів, прокурорів.

Починаючи з 1922 р., після створення СРСР, у системі народних комісарів юстиції в союзних республіках створюються органи прокуратури, а прокурори республік є заступниками народних комісарів юстиції. У липні 1922 р. ВУЦВК Української РСР прийняв положення «Про прокурорський нагляд», а в складі Нарком'юсту створюється державна прокуратура. Посаду прокурора Української РСР обіймав народний комісар юстиції.

У 1923 р. при Верховному Суді СРСР було створено прокуратуру, яка діяла лише в межах діяльності Верховного Суду. Конституція СРСР 1924 р. передбачала введення посад Прокурора Верховного Суду СРСР і його заступника, що призначалися Президією ЦВК СРСР.

Із природним і штучним загостренням внутрішньополітичної ситуації в країні і жорсткістю репресій центральна влада відчувала дедалі більшу необхідність у централізованому і добре налагодженому механізмі, який дозволяв би оперативно реагувати на найменші ознаки вільнодумства і непокори влади. У цих умовах 20 червня 1933 р. було створено Прокуратуру СРСР, а 17 грудня 1933 р. ЦВК і РНК СРСР затвердили Положення про Прокуратуру СРСР.

Україна, як і інші соціалістичні республіки, беззаперечно слідувала курсові влади. 2 вересня 1930 р. ВУЦВК і РНК УРСР приймають постанову про ліквідацію округів і про перехід на двоступеневу систему управління: центр – район. На підставі такого рішення 29 вересня цими органами було прийнято відповідне рішення «Про реорганізацію місцевих установ юстиції», на підставі якого ліквідовані окружні прокуратури, що функ-

ціювали до того. З жовтня 1930 р. було створено міжрайонні, міські та дільничні прокуратури. У середині 1932 р. ВУЦВК і РНК УРСР приймають постанову про зміни в організації органів юстиції УРСР у зв'язку з запровадженням областей.

Натомість слід знати, що ще приблизно до липня 1936 р. прокуратури союзних республік, зокрема й України, залишалися в системі наркоматів юстиції. Лише після цього всі прокурорсько-слідчі органи було передано до системи Прокуратури СРСР. Вже в Конституції СРСР 1936 р. установлювалося, що прокуратура провадить вищий нагляд за точним виконанням законів усіма міністерствами і підвідомчими установами, посадовими особами і громадянами СРСР. Конституція також закріплювала повну незалежність прокуратури при виконанні нею своїх функцій від місцевих органів і підпорядкування лише Генеральному прокурору.

Здається що, керівники країни того часу тільки і піклувалися про найсуворіше дотримання законності в державі. Насправді ж усе виглядало зовсім інакше. Будучи слухняним знаряддям у руках центрального партійного апарату, прокуратура знаходилася під пильною увагою НКВС – головного виконавця найжорстокіших репресій на території величезної держави. Фактично, прокуратурі надавалася невдячна роль – надати здійснюваній партійною верхівкою масованій сваволі вигляду законності.

Радянській державі, особливо в період масових репресій, знадобився сильний і слухняний орган, який би не стільки наглядав за дотриманням законності, скільки прикривав би беззаконня, що коїлося. Таким органом у цих умовах і стала прокуратура. Вона досить віддано служила комуністичному режиму, знаходячи, за потреби, зручні шляхи прикриття беззаконня, що коїлося режимом, і теоретичне обґрунтування репресіям.

Автор відомої монографії «Теорія судових доказів у радянському праві», в минулому – Генеральний прокурор СРСР О.Я. Вишинський наполягав на тезі: «...обвиняемый или подсудимый не свободны от аналогичной обязанности (доказывания) в отношении положений, выдвигаемых ими в свою защиту, по принципу *actori incumbit onus probandi* – «доказывать должен тот, кто является автором положения, требующего доказательств» [24]. Ця теза, будучи механічно застосованою

до кримінального процесу, зобов'язувала обвинувачуваного, підсудного доводити свою невинуватість.

Не дивно, що саме на прокуратуру покладалася особливо педантична функція — підтримання обвинувачення у замовлених політичних справах, інспірованих НКВС. Архіви дотепер зберігають страшні документи того часу. Ось один з них.

«Из инструкции всем партийно-советским работникам и всем органам ОГПУ, Суда и Прокуратуры

8 мая 1933 г.

Секретно. Не для печати

ЦК и СНК считают, что в результате наших успехов в деревне наступил момент, когда *мы уже не нуждаемся в массовых репрессиях (виділено автором)*, задевающих, как известно, не только кулаков, но и единоличников и часть колхозников. Арестовывают председатели колхозов и члены правлений колхозов. Арестовывают председатели сельсоветов и секретари ячеек. Арестовывают районные и краевые уполномоченные. Арестовывают все, кому не лень, и кто, собственно говоря, не имеет никакого права арестовывать.

I. О ПРЕКРАЩЕНИИ МАССОВЫХ ВЫСЕЛЕНИЙ КРЕСТЬЯН

Немедленно прекратить всякие массовые выселения крестьян. Выселение допускать только в индивидуальном и частном порядке и в отношении только тех хозяйств, члены которых ведут активную борьбу против колхоза и организуют отказ от сева и заготовок. Выселение допустить только из следующих областей и в следующих предельных количествах: Украина 2000 хозяйств, Восточная Сибирь 1000, хозяйств Северный Кавказ 1000 хозяйств, Белоруссия 500 хозяйств, Нижняя Волга 1000 хозяйств, Западная область 500 хозяйств, Средняя Волга 1000 хозяйств, Башкирия 500 хозяйств ЦЧО 1000 хозяйств, Закавказье 500 хозяйств, Урал 1000 хозяйств, Средняя Азия 500 хозяйств, Горьков. край 500 хозяйств. Всего 12000 хозяйств.

II. ОБ УПОРЯДОЧЕНИИ ПРОИЗВОДСТВА АРЕСТОВ

1. Воспретить производство арестов лицам на то не уполномоченным по закону - председателями РИК, районными и краевыми уполномоченными, председателями сельсоветов, председателями колхозов и колхозных объединений, секретарями ячеек и пр.

Аресты могут быть производимы только органами прокуратуры, ОГПУ или начальниками милиции.

Следователи могут производить аресты только с предварительной санкции прокурора.

Аресты, производимые начальниками милиции, должны быть подтверждены или отменены райуполномоченными ОГПУ или прокурорами по принадлежности не позднее 45 часов после ареста.

2. Запретить органам прокуратуры, ОГПУ и милиции применять в качестве меры пресечения заключение под стражу до суда за маловажные преступления. В качестве меры пресечения могут быть заключены под стражу до суда лишь лица, обвиняемые по делам: о контрреволюции, о террактах, о вреди-

тельство, о бандитизме и грабеже, о шпионаже, о переходе границы и контрабанде, об убийстве и тяжелых ранениях, о крупных хищениях и растратах, о профессиональной спекуляции, о валютчиках, о фальшивомонетчиках, злостном хулиганстве и профессиональных рецидивистах.

3. Установить при производстве арестов органами ОГПУ предварительное согласие прокурорского надзора по всем делам, кроме дел о террористических актах, взрывах, поджогах, шпионаже и перебежчиках, политическом бандитизме и к.-р. антипартийных группировках. Установленный в настоящем пункте порядок вводится в жизнь для ДВК, Средней Азии и Казахстана лишь через 6 месяцев.

4. Обязать прокурора СССР и ОГПУ обеспечить неуклонное исполнение инструкции 1922 г. о порядке прокурорского контроля за производством арестов и содержанием под стражей лиц, арестованных ОГПУ...

Председатель Совета Народных Комиссаров СССР В.Молотов (Скрябин)
Секретарь ЦК ВКП(б) И. Сталин

Даты: 1933, май [25].

Наведений документ дає деяке уявлення про характер і масштаби репресій того часу та роль у цій справі прокуратури.

Водночас, тисячі прокурорів, що сумлінно служили сталінському режиму, згодом розділили долю жертв НКВС, були репресовані та розстріляні. У процесі роботи над реабілітацією жертв сталінських репресій «...тільки на початок 1993 р. було виявлено 280 репресованих прокурорів і слідчих, з них 90 чоловік розстріляно» [26]. З-поміж них і нарком юстиції СРСР М.В. Криленко, нарком юстиції РРФСР В.О. Антонов-Овсієнко, перший Прокурор СРСР І.О. Акулов, в.о. прокурора РРФСР Ф.Е. Ньюрина. Копіткою працею співробітника Донецької обласної прокуратури П.М. Маловичко відновлено сумні подробиці та долі прокурорських працівників тих років тільки в одній Донецькій області. На засіданні Донецького обкому КП(б)У 5 серпня 1932 р. першим прокурором області був затверджений К.О. Волевач, який працював на цій посаді до 7 вересня 1934 р. У червні 1937 р. він був арештований і звинувачений у контрреволюційній діяльності. Вироком Військової колегії Верховного Суду СРСР 14 серпня 1937 р. Волевач був визнаний винним і засуджений до розстрілу. 20 вересня 1937 р. вирок виконано у м. Сталіно. Згодом К.О. Волевач був реабілітований, а справа припинена за відсутністю в його діях складу злочину.

Другим прокурором Донецької області 19 січня 1934 р. було затверджено В.О. Кумпекевича, що працював до цього прокурором Дніпропетровської області. Він працював на цій посаді

до 28 серпня 1937 р., а 1 квітня 1938 р. був арештований як учасник антирадянської організації. 28 жовтня 1939 р. кримінальну справу щодо нього припинено і закрито, а Кумпекевича звільнено з-під варти.

Третім прокурором Донецької області був затверджений Роман Андрійович Руденко, якому судилося стати Генеральним прокурором СРСР і прослужити на цій посаді 27 років.

Після смерті Сталіна роль прокуратури в СРСР було значно підвищено, а її функції багато в чому перестали бути декоративними. Залишалось непорушним лише абсолютне негласне підпорядкування цього органу «керівній і направляючій силі» держави – КПРС.

Зіставляючи прокуратуру СРСР із таким само інститутом у колишніх соціалістичних країнах на Заході слід зазначити, що її роль в радянській державі завжди була значно вищою. В Радянському Союзі прокуратура де-юре була самостійним і централізованим органом, який здійснював наглядові функції у всіх сферах державного і громадського життя.

Функція загального нагляду за дотриманням законності в державі надавала право прокуророві піддати перевірці будь-яке державне підприємство чи організацію і здійснити контроль з питань дотримання законодавства у всіх сферах діяльності останнього, виправдовуючи свої дії інтересами держави.

З огляду на те, що соціалістичний лад не знав інституту приватної власності, таке становище справи нікого не турбувало і, більше того, навіть усіх влаштовувало. Прокурор, як правило, був членом бюро місцевої партійної організації і тому завжди перебував під контролем партії, що дозволяло вчасно зупинити його чи, навпаки, заохотити.

На важливу роль прокуратури в радянській державі вказує та обставина, що в усіх конституціях Союзу РСР і союзних республік, зокрема Конституції УРСР, прийнятій в 1978 р., прокуратурі виділявся окремий розділ.

Починаючи саме з радянського періоду, вчені намагалися визначити точне місце прокуратури в системі державних органів. Очевидно варто визнати, що радянська модель прокуратури, особливо в 60–90-і роки минулого століття, являла собою добре організовану, легко керовану силу, здатну швидко й оперативно реагувати на вказівки Політбюро і нижчих

партійних органів. З мовчазної згоди партії прокуратура здатна була розірвати будь-яку організацію і чиновника найвищого рангу. Досить згадати такі гучні партійно-політичні акції, як «Рибна справа», в якій до кримінальної відповідальності було притягнуто заступника міністра рибної промисловості СРСР Ритова, засудженого згодом до вищої міри покарання, «Узбецька справа», яка безпосередньо торкнулася партійних можновладців тощо.

Характерно, що цей орган не мав ані законодавчих, ані адміністративних, ані судових повноважень. Основна функція прокуратури зводилася до нагляду за застосуванням і виконанням чинного законодавства в державі усіма, крім партійних органів, і у відповідному реагуванні при встановленні недотримання закону або його порушення. Однак така реальність як наявність у її складі могутнього корпусу висококваліфікованих слідчих у поєднанні з функцією тотального нагляду де-факто ставила прокуратуру над судами й усіма правоохоронними органами.

Значному посиленню впливу прокуратури сприяло прийняття 7 жовтня 1977 р. Конституції СРСР, а в 1978 р. — Конституції УРСР, де закріплювалося положення про те, що «...органи прокуратури здійснюють свої повноваження, незалежно від яких би то не було місцевих органів, підкоряючись тільки Генеральному прокуророві СРСР». Ця конституційна норма, згідно з радянською правовою концепцією, забезпечувала не тільки єдність і централізацію органів прокуратури, але і створювала умови для встановлення однакового розуміння законів і їхнього застосування на всій території радянської держави. Однак пізніше було внесено корективи до ст. 168 Конституції СРСР стосовно того, що організація і порядок діяльності органів прокуратури визначалися законодавством Союзу РСР і союзних республік.

30 листопада 1979 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про прокуратуру СРСР», якому залишалося «жити» на території України трохи більше десяти років. Однак фактично прокуратура суверенної і незалежної України мала функціонувати в рамках згаданого закону до червня 2001 р., тобто до закінчення перехідного періоду, встановленого Конституцією України, прийнятою 28 червня 1996 р. Тому в зв'язку з тим, що

закони, які мали урегулювати питання загального нагляду і слідчої функції прийняті не були, прокуратура України станом на 1 січня 2004 р. залишається аналогом радянської прокуратури.

§ 2 Принципи організації та діяльності прокуратури незалежної України

До прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. статус, призначення і функції прокуратури України визначалися Законом України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р., що спирався на Конституцію УРСР 1978 р., яка діяла на той час.

За своїм статусом прокуратура була автономним, самокерованим інститутом, який не залежав від органів влади, посадових осіб, рішень цивільних об'єднань, а також їхніх органів.

Цей Закон установлював: «вищий нагляд за дотриманням і правильним застосуванням законів Кабінетом Міністрів України, міністерствами, державними комітетами, відомствами, іншими органами державного і господарського управління і контролю, Урядом Автономної Республіки Крим, місцевими радами народних депутатів, їхніми виконавчими і розпорядницькими органами, військовими частинами, політичними партіями, цивільними організаціями, масовими рухами, підприємствами, установами й організаціями незалежно від форм власності, підпорядкованості та приналежності, посадовими особами і громадянами здійснюється Генеральним прокурором України і підлеглими йому прокурорами».

Закон наділяв прокуратуру такими функціями:

1) нагляд за дотриманням законів усіма органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами і громадянами;

2) нагляд за дотриманням законів органами, що ведуть боротьбу зі злочинністю й іншими правопорушеннями;

3) розслідування діянь, що містять ознаки злочину;

4) підтримка державного обвинувачення, участь у розгляді в судах справ кримінальних, цивільних, про адміністративні правопорушення і господарських суперечок в арбітражних судах;

5) нагляд за дотриманням законів у місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, при виконанні покарань і

застосуванні інших заходів примусового характеру, призначених судом;

б) нагляд за дотриманням законів органами військового управління, військовими об'єднаннями, частинами, підрозділами, установами і військовими навчальними закладами і посадовими особами Збройних Сил, Прикордонних військ, Національної гвардії, Управління державної охорони, Служби безпеки України й інших військових формувань, дислокованих на території України.

У період між прийняттям Закону України «Про прокуратуру» і прийняттям Конституції України 28 червня 1996 р. закон зазнав значних змін, що були внесені законами № 3130-12 від 22 квітня 1993 р. (ВВС. – 1993. – № 22) ст. 229; № 3662-12 від 26 листопада 1993 р. (ВВС. – 1993. – № 50) ст. 474; № 103/95-ВР від 21 березня 1995 р. (ВВС. - 1995. - № 11) ст. 71; № 358/95-ВР від 5 жовтня 1995 р. (ВВС. – 1995. - № 34) ст. 268.

Однак багато принципів основ організації та діяльності прокуратури залишилися непорушними і нині складають фундамент прокуратури незалежної України. З огляду на невизначеність положень перехідного періоду, зокрема п. 9, можна сказати, що прокуратура (за деякими винятками) де-факто зберігає колишні функції.

Принципами організації прокуратури залишаються:

1) **принцип єдності**. Прокуратура – це єдина централізована система, яку складають Генеральна прокуратура, прокуратури АРК, областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні й інші прирівнені до них прокуратури, а також військова прокуратура;

2) **принцип централізації**. Органи прокуратури входять до єдиної централізованої системи, яку очолює Генеральний прокурор України, з підпорядкуванням нижчих прокурорів вищим;

3) **принцип незалежності**. Прокуратура здійснює свої повноваження на підставі Конституції України і чинних на території республіки законів, незалежно від яких би то не було органів державної влади, посадових осіб, а також рішень громадських об'єднань чи їхніх органів.

Принципами діяльності прокуратури продовжують залишатися:

1) **принцип законності**. Це вимога нормативного характеру. Діяльність органів прокуратури підпорядкована Конституції і законам України та полягає в точному і неухильному їх виконанні. Згідно зі ст. 8 Конституції в Україні визнається і діє принцип верховенства права;

2) **принцип рівності всіх перед законом**. Органи прокуратури захищають, у межах своєї компетенції, права і свободи громадян на засадах їхньої рівності перед законом незалежно від національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану й інших ознак;

3) **принцип публічності**. Органи прокуратури вживають заходів щодо усунення порушень закону, від кого б вони не виходили, відновлення порушених прав і притягнення у встановленому законом порядку до відповідальності осіб, що допустили ці порушення;

4) **принцип гласності**. Це вимога нормативного характеру. Органи прокуратури діють гласно, інформують державні органи влади, громадськість про стан законності та заходи щодо її зміцнення.

До важливих принципів статусу прокуратури незалежної України варто віднести такі принципові положення:

- працівники прокуратури не можуть належати до яких би то не було політичних рухів чи партій;

- діяльність прокуратури підконтрольна Верховній Раді України, утвореним нею з цією метою органам (слідчі комісії ВРУ). Втручання інших органів державної влади і управління, посадових осіб, засобів масової інформації, суспільно-політичних організацій (рухів) і їхніх представників у діяльність прокуратури із нагляду за дотриманням законів чи із розслідування діянь, що містять ознаки злочину, забороняється;

- вплив у якій би то не було формі на працівника прокуратури з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків чи домогтися ухвалення неправомірного рішення спричиняє відповідальність, передбачену законом;

- звернення представників влади, інших посадових осіб до прокурора з приводу конкретних справ і матеріалів, що знаходяться у провадженні прокуратури, не можуть містити будь-яких указівок чи вимог щодо результатів їх рішень;

- ніхто не має права без розгляду прокурора чи слідчого розголошувати дані перевірок і попереднього слідства до їхнього закінчення;

- вимоги прокурора, що відповідають чинному законодавству, є обов'язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян і виконуються невідкладно чи в передбачені законом або визначені прокурором строки.

Статистична й інша інформація чи їхні копії, необхідні для провадження прокурорського нагляду або розслідування, видаються за вимогою прокурора чи слідчого безкоштовно. Невиконання без поважних причин законних вимог прокурора спричиняє передбачену законом відповідальність.

Посадові особи і громадяни зобов'язані з'являтися за викликом прокурора і давати пояснення щодо обставин, які з'ясовуються прокурорською перевіркою. У разі ухилення від з'явлення посадова особа чи громадянин за постановою прокурора можуть бути доставлені примусово органами міліції.

Генеральний прокурор України, його заступники мають право брати участь у засіданнях Верховної Ради України, постійних комісій та інших органів Верховної Ради України, Конституційного Суду України, Кабінету Міністрів України, колегій міністерств, комітетів і відомств.

Генеральний прокурор України, Прокурор АРК, їхні заступники мають право брати участь у засіданнях Верховної Ради Автономної Республіки Крим, постійних комісій та інших органів, колегій міністерств, комітетів, і відомств АРК, а також місцевих рад депутатів, їхніх виконавчих комітетів, комісій, інших органів управління.

Прокурори областей, міст Києва і Севастополя, районні, міжрайонні, міські, транспортні й інші прирівняні до них прокурори, заступники і помічники прокурорів мають право брати участь у засіданнях рад депутатів відповідного рівня, їхніх виконавчих комітетів, інших місцевих органів управління.

Прокурори не можуть входити до складу комісій, комітетів, інших колегіальних органів що утворені Радами депутатів чи їхніми виконавчими органами.

§ 3. Функції прокуратури

Згідно зі ст. 121 Конституції прокуратура України складає єдину систему, на яку покладаються такі функції:

- 1) підтримання державного звинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина і держави в суді у випадках, передбачених законом;
- 3) нагляд за дотриманням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Підтримання державного обвинувачення в суді. Відповідно до п.1 ст.121 Конституції України на прокуратуру покладається функція підтримки державного обвинувачення в суді. Суть даної функції полягає у викладенні прокурором перед судом позиції від імені держави про те, як слід вирішити долю підсудного і пов'язані з цим інші передбачені кримінально-процесуальним законом питання.

Прокурор, який бере участь у судовому засіданні, дотримуючись принципу незалежності суддів і підпорядкування їх тільки закону, сприяє виконанню його вимог щодо всебічного, повного й об'єктивного розгляду справи і постанові судового рішення, яке ґрунтується на законі.

Відомо, що в судочинстві СРСР, а отже, і УРСР прокурор займав особливе становище. Йому належало право надання висновку після виступу в судовому засіданні сторін, навіть якщо він сам був стороною в процесі. Природно, це робило його позицію дуже неоднозначною.

За раніше встановленим порядком суддя, навіть за наявності в процесі прокурора, оголошував звинувачувальний висновок у справі – документ, складений і підписаний прокурором, де обґрунтовувалася провина підсудного. Нерідко у разі відсутності в судовому засіданні прокурора суддя досліджував докази, зокрема й обвинувального характеру, тобто викривав підсудного, викривав його у разі зміни останнім показань, даних на попередньому слідстві, іншими словами, виконував функцію державного обвинувача. Багато суддів допит підсудного, свідка

починали із запитання: чи визнаєте ви свої свідчення на попередньому слідстві? Відмова підсудного від своїх свідчень з посиланням на їхню вимушеність під тиском слідчого викликала, як правило, гнів судді, неадекватну нервозність тощо.

Підміняючи прокурора суддя фактично ставив себе в становище продовжувача справи слідчого і викривача допущених останнім помилок, а часом і грубих порушень закону.

Водночас, навіть за відмови прокурора від обвинувачення, а потерпілого – від своїх претензій до підсудного, суддя мав право завершити судову справу обвинувачувальним вироком.

У середині вісімдесятих років в одному з районів Донецької області за прямою вказівкою секретаря райкому КППС слідчим прокуратури було сфабриковано кримінальну справу по обвинуваченню у розкраданні колгоспного майна у великих розмірах голови колгоспу і чотирьох бригадирів. У судовому засіданні під тиском фактів прокурор, який підтримував державне обвинувачення, змушений був відмовитися від раніше пред'явленого обвинувачення за ст. 84 ч. III КК УРСР. Суддя (не бажаючи псувати стосунки з райкомом партії), ігноруючи факти й обставини, всупереч відмови прокурора від обвинувачення і переконливих доказів підсудних і захисників, визнала підсудних винними за вказаною статтею і засудила підсудних до тривалих строків позбавлення волі.

Згодом за касаційними скаргами засуджених і їхніх адвокатів судовою колегією у кримінальних справах Донецького обласного суду вирок було змінено, а обвинувачення в розкраданні визнано необґрунтованим.

Подібних справ було безліч. Природно, що такі функціональні перекоси в діяльності прокурорсько-судових органів породжували обґрунтовані сумніви щодо неупередженості й об'єктивності суду.

На сьогодні у разі підтримання обвинувачення в суді прокурор не має переваги перед супротивною стороною – підсудним чи його адвокатом, який представляє інтереси підсудного. Покладання обов'язку з підтримки державного обвинувачення в суді винятково на прокурора, а у справах приватного обвинувачення – на потерпілого чітко розмежувало функції обвинувачення і захисту, відокремивши їх від суду. Це істотно змінило статус суду в судочинстві, позбавило суддю потреби у здійсненні низки процесуальних, не властивих йому

дій, що викликали сумнів щодо неупередженості й об'єктивності суду.

Прокурор може вступити у справу на будь-якій стадії процесу і зобов'язаний вчасно вжити передбачені законом заходи для усунення порушень закону, від кого б вони не виходили.

Об'єднання в судочинстві принципів змагальності сторін і свободи в наданні ними суду своїх власних доказів, а також у доведенні перед судом їхньої переконливості значно підвищило роль захисника й учасників процесу. Це зобов'язує прокурора ретельніше готуватися до участі в судовому засіданні, активно брати участь у дослідженні доказів, готуватися до можливих «сюрпризів» з боку захисника, вміти адекватно реагувати на них.

Прокурор, як і будь-який інший учасник процесу, має право робити перед судом відповідні заяви і вносити клопотання, а за незгоди із судовим рішенням — направляти апеляційний протест чи касаційне подання у встановлений законом термін до апеляційного чи касаційного суду.

Слід мати на увазі, що прокурор, підтримуючи обвинувачення в суді, керується вимогами закону і внутрішнім переконанням, що ґрунтується на обставинах справи. Безперечно, хибною необхідно визнати практику, якщо прокурор, або керівник відділу заздалегідь встановлює умови поведінки державного обвинувача в суді. Керівники прокуратур і відповідних відділів не мають права впливати на прокурорів — учасників судового розгляду справи, нав'язувати свою позицію без урахування матеріалів судового розгляду.

Переконавшись у ході судового засідання в помилковості досудового слідства або в безпідставності обвинувачення, прокурор зобов'язаний відмовитися від помилкової позиції та викласти перед судом мотиви відмови.

Цілком природно, що прокурорським працівникам не хочеться втрачати привілейовані позиції в судочинстві. Щодо цього свідчить багато нарікань у пресі, з екранів телевізорів високих прокурорських і міліцейських чинів, які дуже не задоволені «суддівським безладдям».

Можна погодитися з тим, що судова система України недосконала, а стан судочинства бажає кращого. У країні відбувається судово-правова реформа. На жаль, здійснюється вона

без урахування концептуально продуманої і науково обґрунтованої стратегії реформування, котра передбачала б поетапний, розрахований як мінімум на 12-15 років, процес перетворення нинішньої судової системи, який включав би підготовку і виховання судово-прокурорських кадрів, розумне і своєчасне фінансування і багато чого іншого. Тому реформування часом набуває спотворених форм, а за столами суддів далеко не завжди виявляються гідні люди.

Однак неприпустимо пояснювати, на жаль, неминучі за цих умов негативні явища в сфері правосуддя відсутністю «контролю» за судами. Судова система є незалежною гілкою владної тріади, покликаною за принципом розподілу державної влади здійснювати властиву лише їй функцію. Судова влада володіє конституційними контрольними повноваженнями і емоційні заклики щодо її підконтрольності мають відійти в небуття.

Конституцією України прокуратурі надається самостійна роль з цілком відокремленими і досить широкими функціями. Першою серед них зазначається підтримка державного обвинувачення в суді. Це важлива конституційна функція, що дозволяє прокуратурі публічно відстоювати «дух і букву» закону.

Суть підтримки прокурором державного обвинувачення зводиться не тільки до озвучення перед судом сформульованої під час досудового слідства позиції. Під час судового розгляду справи прокурор бере активну участь у дослідженні судом доказів. У разі виявлення хиткості доказів, їхньої сумнівності прокурор має право і зобов'язаний дати їм об'єктивну оцінку і, за необхідності, звернутися до суду з клопотанням про направлення справи на додаткове розслідування (доки цей інститут ще існує) або частково чи цілком відмовитися від підтримки обвинувачення.

Нинішнім російським і українським прокурорам і судовим працівникам поталанило більше ніж представникам інших юридичних спеціальностей у тому сенсі, що на книжкових полицях бібліотек до їхніх послуг багата спадщина і славні традиції кращих дореволюційних представників правової думки, талановито сформульовані видатним юриспрудентом і літератором А.Ф. Коні. У віці 23-х років він після закінчення юридичного факультету Московського університету був відряджений на роботу у ролі товариша прокурора Харківського ок-

ружного суду (так називався на той час помічник прокурора), де працював близько двох років. Неабиякі здібності та прогресивні погляди цього чоловіка, його активна участь у впровадженні та захисті досягнень судової реформи 1864 р., постійне служіння правосуддю на прокурорській і судовій роботах, високих державних посадах, а пізніше і на педагогічній ниві – усе це дозволяє і сьогодні вважати його поради вельми корисними і найвищою мірою актуальними.

А.Ф. Коні залишив багату епістолярну і мемуарну спадщину зі своєї діяльності на прокурорському і судовому поприщі. Однак ми не відчуємо на численних сторінках його праць скарг з приводу недосконалості законів і відсутності повноважень. В межах чинного на той період законодавства він використовував усі можливості для бездоганного виконання своїх службових обов'язків, залишаючись при цьому людиною рідкісної чесності та високої шляхетності. Під час роботи в Харківському окружному суді А.Ф. Коні писав своєму другу, адвокату О.І. Урусову: «Новая деятельность совершенно затянула в свои недра и заставила посвятить ей все свои силы» [27]. Поради А.Ф. Коні прокурорам, на долю яких випала висока і тяжка місія від імені держави брати участь у розв'язанні людської долі при розгляді судових справ, які корисні, а сьогодні можна узагальнити в такий спосіб.

Прокурор у суді має бути неупередженим і спокійним дослідником винуватості підсудного, він не має права розглядати зі справи тільки ті обставини, які викривають підсудного. Не вимагаючи осуду будь-що-будь, закон зобов'язує прокурора заявляти суду за сумлінням про відмову від обвинувачення; одним словом, не осліпленого однобічністю свого стану обвинувача, а суддю, який говорить, створює закон із прокурора.

Мета не може виправдовувати засоби. Високі цілі правосуддя повинні досягатися тільки моральними засобами. Юрист не має права дивитися на людину як на засіб досягнення хоча б і піднесених цілей.

Слід знати предмет, про який говориш, точно і у подробицях. Треба знати рідну мову і вміти користуватися її гнучкістю, багатством і своєрідними зворотами; причому, звичайно, до цього знання відноситься і знайомство зі скарбами рідної літе-

ратури. *Освічений юрист повинен бути людиною, в якій загальна освіта йде перед спеціальною.*

Таким чином, саме прокурор є тією посадовою особою, якій довірено від імені й в інтересах держави викласти перед судом свою позицію щодо ступеню доведеності й оцінки вчиненого злочину, а також щодо покарання, на яке заслуговує, за законом винний.

Представництво інтересів громадянина чи держави в суді.

Пункт 2 ст. 121 Конституції України однією з функцій прокуратури називає «...представництво інтересів громадянина чи держави в суді у випадках, передбачених законом».

Представництво інтересів громадянина чи держави в суді у випадках, визначених законом є однією з найважливіших функцій, яка визначає особливе місце прокуратури серед правоохоронних органів держави.

У Законі України «Про прокуратуру» було відсутнє визначення сутності прокурорського представництва інтересів громадянина чи держави. Закон України «Про внесення змін до Закону «Про прокуратуру» вводить ст. 36¹, ч. 1 якої встановлює, що «Представництво прокуратурою інтересів громадянина чи держави в суді полягає в здійсненні прокурорами від імені держави процесуальних і інших дій, спрямованих на захист інтересів громадянина чи держави, у випадках, передбачених законом».

Частина 2 цієї статті встановлює підстави представництва прокурора: «Підставою представництва в суді інтересів громадянина є його нездатність через фізичний і матеріальний стан чи з інших поважних причин самостійно захистити свої права, що порушуються або оспоруються, чи реалізувати процесуальні повноваження; а інтересів держави – наявність порушень чи загрози порушень економічних, політичних і інших державних інтересів внаслідок протиправних дій (бездіяльності) фізичних чи юридичних осіб, вчинених у відносинах між ними або з державою».

Термін «інтереси» не має конкретного змісту і визначається прокурором самостійно в кожному конкретному випадку порушення законних інтересів особи чи держави, закріплених у Конституції України чи інших нормативно-правових актах. Саме захист інтересів громадянина чи держави від неправо-

мірних зазіхань є юридичним інтересом і передумовою права прокурора на пред'явлення ним позову в суді.

У процесі здійснення покладених на прокурора функцій йому з різних джерел можуть стати відомими факти порушення прав окремих громадян чи держави. Закон визначає випадки, коли прокурор зобов'язаний при розгляді справи в суді стати на захист законних інтересів, порушених прав і свобод громадянина або інтересів держави.

Інтереси громадян і держави докладно сформульовано і закріплено в Конституції і законах України. Вони створюють необхідну правову базу і встановлюють оптимальний режим забезпечення різних інтересів.

Доки не прийнято закону, що роз'яснює, які законні інтереси має на увазі Конституція України, варто думати, що це є закріплена в ній, а також у законах України, міжнародних договорах і актах система фундаментальних цінностей у найважливіших сферах життєдіяльності людини (політичній, економічній, соціальній, екологічній, військовій, науково-технологічній, інформаційній). Об'єктами прокурорського захисту конституційних прав громадян, зокрема, виступають соціальні права громадян: право на працю, на належні безпечні та здорові умови праці; на заробітну плату не нижчу тієї, яку визначено законом; на соціальний захист, включаючи право на забезпечення у випадку повної чи часткової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, з незалежних від них обставин, а також у старості й інших передбачених законом випадках; право на житло, на достатній рівень життя.

У нових умовах об'єктами прокурорського захисту виступають також економічні права громадян: право на приватну власність і підприємницьку діяльність, на захист від несумлінної конкуренції і зловживання монопольним становищем на ринку, від свавільного втручання в оперативно-господарську діяльність тощо.

До інтересів держави можуть бути віднесені такі: захист прав суб'єктів усіх форм власності та господарювання; забезпечення соціальної спрямованості економіки; інтереси державної скарбниці (виконання податкового, бюджетного законодавства; виконання законодавства про зовнішньоекономічну діяльність). Сюди ж варто віднести забезпечення державного фінансування

відповідних соціально-економічних, медико-санітарних програм за рахунок Державного бюджету чи інших джерел, підтримку режиму законності в зазначених галузях та ін.

Слід урахувати, що п. 2 ст. 121 Конституції України є відсильним. У ньому говориться, що прокурор здійснює представництво інтересів громадянина чи держави «...у випадках, передбачених законом». Це можуть бути закони «Про прокуратуру» (ст. 20), «Про судоустрій» (ст. 17), «Про охорону навколишньої природного середовища» (ст. 37), «Про об'єднання громадян» (ст. 30), «Про банкрутство» (ст. 15).

Намагаючись дати чітке визначення «інтересів держави», деякі автори пропонують розглядати їх як «...забезпечення умов життєдіяльності суспільства, законності і правопорядку» [28]. З огляду на це можна дійти висновку, що «...зараз сформувалася самостійна процесуальна конструкція «права прокурора на звернення з позовом до господарського суду». Причому ця процедура, на думку М. Руденко, включає:

1) право прокурора на судовий захист «чужих» (державних) інтересів;

2) передумови права прокурора на звернення до господарського суду із заявою про захист інтересів держави;

3) гарантії реалізації цього права.

Здається, що викладена позиція не суперечить суті представництва прокуратурою державних інтересів, однак вимагає, на наш погляд, більш чіткого викладення думки автора, якщо йдеться щодо «права прокурора на звернення до суду» і «передумови права прокурора на звернення до господарського суду».

Далі автор публікації стверджує, що «Юридичний інтерес прокурора в порушенні справи впливає з компетенції прокуратури як органу нагляду за законністю, насамперед, у сфері економічних правовідносин». Це твердження є дещо категоричним, якщо врахувати, що відповідно до чинної Конституції прокуратура вже не є «...органом нагляду за законністю в сфері економічних правовідносин», а закону, який остаточно визначив би долю й обсяг наглядових повноважень, ми поки що не маємо.

У законодавстві правового поняття представництва не існує. Під представництвом необхідно, на погляд автора, розуміти правовідносини, у силу яких одна особа (представник) висту-

пає в суді чи інших органах і організаціях від імені й в інтересах іншої особи (яка представляється).

Отже, представництво прокуратури – це правовідносини, в силу яких прокурор, у передбачених законом випадках, виступає в суді від імені й на захист законних інтересів громадян і держави.

Закон передбачає такі форми представництва:

– *звернення до суду з позовами* про захист прав і свобод іншої особи, невизначеного кола осіб, прав юридичних осіб, коли порушуються інтереси держави, чи щодо визнання незаконними правових актів чи дій, рішень органів і посадових осіб;

– *участь у розгляді судами справ*. На підставі ст. 35 Закону України «Про прокуратуру» прокурор має право вступити в судочинство у справі на будь-якій стадії процесу, якщо цього вимагає захист конституційних прав громадян, інтересів держави і суспільства, і зобов'язаний вчасно вжити заходів, передбачених законом для усунення його порушень. Як представник держави в судовому процесі, прокурор, виходячи з необхідності охорони прав громадян, державних чи суспільних інтересів, має право пред'явити чи підтримати заявлений потерпілим цивільний позов. При цьому він не є обмеженим позицією позивача щодо обґрунтованості та розміру позову і допомагає суду в правильному їх з'ясуванні;

– *внесення апеляційного, касаційного подання* на судові рішення або заяви про їх перегляд. У зв'язку зі знову виявленими обставинами в інтересах громадян, державних органів, організацій і підприємств прокурор може звертатися до відповідних судових інстанцій з приводу перегляду рішень.

Для розгляду питання про наявність підстав для внесення касаційного подання в справі, розглянутій без участі прокурора, прокурор має право знайомитися з матеріалами справи в суді, робити виписки з неї, одержувати копії документів, що знаходяться в справі. Прокурор має право внести касаційне й окреме подання, принести протест у порядку нагляду чи щодо знову виявлених обставин і поставити в цих актах питання про зміну чи скасування судового рішення.

Прокурор самостійно визначає підстави для представництва в судах, форму його виконання і може здійснювати пред-

ставництво на будь-якій стадії судочинства в порядку, передбаченому процесуальним законом.

На відміну від інших видів (їх існує чотири: добровільне, законне, суспільне й офіційне), представництво прокуратури суворо регламентоване законом і має чітко визначений характер. Так, у ч. 2 ст. 116 ЦПК указується, що судді, слідчі та прокурори не можуть бути представниками в суді, у разі, якщо вони діють як батьки, опікуни чи попечителі або як представники відповідного суду чи органу прокуратури, який є стороною в справі.

Представництво прокуратури має низку специфічних рис, що різнять його від інших видів представництв.

Представництво прокуратури:

- базується безпосередньо на Конституції України, тоді як представництво інших видів впливає з інших підстав (доручення, адміністративний акт, закон);
- обмежується колом осіб, чий законні інтереси порушено, сукупністю повноважень, формами їхньої реалізації.

Таким чином, можна дійти висновку, що чинна Конституція України започаткувала правове представництво нового типу – прокурорське. Це особливого роду представництво введене законодавцем з метою посилення гарантій захисту конституційних інтересів громадянина і держави в порядку судочинства.

Згідно зі ст. 12 Закону України «Про прокуратуру» прокурор розглядає заяви і скарги про порушення прав громадян і юридичних осіб, крім скарг, розгляд яких віднесено до ведення суду.

Засобами прокурорського представництва є *позовні заяви* (позов прокурора в порядку ч. 2 ст. 37 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).

У справах, що виникають з адміністративно-правових відносин, і у справах особливого провадження – *заява* (про визнання незаконним правового акта органа, рішення чи дії посадової особи в порядку ч. 3² ст. 236 ЦПК України; про неправильно виконану нотаріальну дію чи про відмову в здійсненні такої в порядку ст. 285 ЦПК України).

Подання – про грубе чи систематичне правопорушення об'єднанням чи його органом (ст. 30 Закону України «Про об'єднання громадян»).

У сфері представництва державних інтересів прокуратура покликана забезпечувати верховенство права, дотримання законності, захист інтересів суспільства і держави. У господарському суді, на відміну від інших сторін, що захищають власні інтереси, прокурор виступає на захист державних інтересів (ст.ст. 2, 29 ЦПК).

Нагляд за дотриманням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство. Згідно з п. 3 ст. 121 Конституції України прокуратура виконує нагляд за дотриманням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство.

Законом України від 12 червня 2001 р. № 2663-III «Про внесення змін у Закон України «Про прокуратуру» внесено ряд істотних змін до цього Закону. Визначаючи загальні завдання прокурорського нагляду в цій сфері, ч.1 ст. 10 установлює, що «генеральний прокурор і підлеглі йому прокурори координують діяльність з боротьби зі злочинністю органів внутрішніх справ, органів Служби безпеки, органів податкової міліції, органів митної служби й інших правоохоронних органів».

Частина друга зазначеної статті Закону уточнює межі повноважень прокуратури в питаннях «координації» діяльності з боротьби зі злочинністю: «...прокурор скликає координаційні наради, організує робочі групи, вимагає статистичну й іншу необхідну інформацію, а також бере участь в організації нарад координаційного комітету із боротьби з організованою злочинністю і корупцією при Президенті України».

Законом «Про прокуратуру» встановлюється, що нагляд має на меті сприяти:

- 1) розкриттю злочинів, захисту особистості, її прав, свобод, власності, прав підприємств, установ, організацій від злочинних зазіхань;
- 2) виконанню вимог закону про невідворотність відповідальності за вчинений злочин;
- 3) запобіганню незаконного притягнення особи до кримінальної відповідальності;
- 4) охороні прав і законних інтересів громадян, що знаходяться під слідством;
- 5) вжиття заходів щодо запобігання злочинів; усунення причин і умов, що сприяють їх виконанню.

Здійснюючи нагляд, прокурор вживає заходів щодо узгодження дій правоохоронних органів з боротьби зі злочинністю (ст. 29 доповнено ч. 3 відповідно до Закону № 3662-12 від 26 листопада 1993 р.).

Особливої уваги з боку прокурорського нагляду вимагають органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність. ОРД – це система гласних і негласних пошукових, розвідувальних і контррозвідувальних заходів, здійснюваних із застосуванням оперативно-технічних засобів. Вона здійснюється міліцією, Службою безпеки, Прикордонними військами, Управлінням державної охорони.

Прокуратура наглядає за дотриманням законів органами, що провадять гласні і негласні розшукові, розвідувальні і контррозвідувальні заходи, сприяє дотриманню законності, прав і законних інтересів громадян при здійсненні оперативно-розшукової діяльності.

При цьому слід мати на увазі, що відомості про осіб, які конфіденційно співробітничали чи співробітничали з розвідувальними органами України, належність конкретних осіб до їх кадрового складу, а також форми, методи і засоби розвідувальної діяльності й організаційно-штатна структура цих органів до предмета прокурорського нагляду не належать.

Прокурор вживає заходів, щоб органи дізнання і попереднього слідства:

1) дотримувалися передбаченого законом порядку порушення кримінальних справ, розслідування діянь, що містять ознаки злочину, вживання оперативно-розшукових заходів, застосування технічних засобів, припинення і закриття справ, а також дотримувалися термінів провадження слідства й утримання під вартою;

2) при розслідуванні злочинів неухильно виконували вимоги закону щодо всебічного, повного й об'єктивного дослідження всіх обставин справи, з'ясовували обставини, що викривають чи виправдовують звинувачуваного, а також пом'якшують чи обтяжують його відповідальність;

3) виявляли причини вчинення злочинів і умови, що цьому сприяють, вживали заходів щодо їхнього усунення.

Повноваження прокурора при провадженні нагляду за дотриманням законів органами слідства визначаються Кримінально-процесуальним кодексом.

Це означає, що з моменту порушення кримінального переслідування до завершення розслідування злочину прокурор тримає під контролем усі процесуальні заходи, що вживалися слідчим при розслідуванні справи, що так чи інакше торкаються питань законності.

Прокурор має право в необхідних випадках доручати керівникам органів попереднього слідства, дізнання, внутрішніх справ, національної безпеки проведення в підвідомчих їм підрозділах перевірок із метою усунення порушень закону і забезпечення повного розкриття діянь, що містять ознаки злочину.

Лише з відома прокурора і за умов попереднього узгодження з ним слідчий приймає рішення про звернення до суду за одержанням санкцій на виконання найвідповідальніших процесуальних дій (арешт, обшук тощо.). Нарешті, прокурор наділений правом апеляційного і касаційного оскарження рішень суду з приводу видання тих чи інших санкцій або відмови в їх виданні.

По закінченні розслідування у справі прокурор підписує обвинувальний акт і направляє справу до суду, підтримує державне обвинувачення у суді.

Нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших засобів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. Функцію прокурорського нагляду за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при вживанні інших заходів, що пов'язані з обмеженням особистої волі громадян, переоцінити неможливо.

Здійснюючи цю функцію, прокуратура наглядає за дотриманням законів у:

- ізоляторах тимчасового утримання;
- слідчих ізоляторах;
- в'язницях;
- виправно-трудових колоніях;
- психіатричних лікарнях.

Слідчі ізолятори, ізолятори тимчасового тримання та в'язниці були і залишаються однією з найбільш актуальних проблем нашої держави і суспільства. Тримання під вартою як запобіж-

ний захід, було і, на жаль, ще значною мірою залишається мало не основною складовою успішного розслідування справ. Воно застосовувалося огульно і часто без достатніх для того підстав. Слід зазначити, що робилося це за безпосереднього потурання з боку прокуратури.

До прийняття Закону України «Про судоустрій» право надання санкції на арешт і утримання під вартою належало прокуратурі. Щодо законодавчого обґрунтування такого надзвичайного заходу все було відпрацьовано до найдрібніших деталей. Прокурор дає санкцію на арешт особи лише за наявності передбачених законом підстав. У разі розв'язання питання щодо надання санкції на арешт прокурор зобов'язаний був ретельно ознайомитися з усіма матеріалами, а за потреби – особисто допитати особу стосовно якої розв'язується питання. Якщо йшлося про неповнолітнього підозрюваного чи звинувачуваного, прокурор зобов'язаний був допитати його у всіх випадках. Санкція прокурора на арешт могла бути оскаржена арештованим, його захисником, представником неповнолітнього вищому прокурору.

Однак, незважаючи на, здавалося б, «найсуворіший» прокурорський нагляд, арешт і тримання під вартою в Україні був вельми поширеним запобіжним заходом. Під вартою без достатніх підстав знаходилися десятки тисяч людей, а нині прокуратура не має з ким ділити відповідальність за такий стан справ. Більше того, саме прокуратура, володіючи власними слідчими органами, широко впроваджувала цей запобіжний захід і, на жаль, далеко не завжди обґрунтовано.

Чим пояснити, що прокуратура, орган, якому належало наглядати за правильним застосуванням законодавства слідчими органами інших відомств, сама допускала грубі порушення закону? Безперечно, однією з головних причин такої поведінки прокурорських працівників була тяжка «спадковість», отримана від радянських каральних органів, суть якої полягала як у цілковитій зневазі до прав і свобод людини в державі взагалі, так і у використанні тримання під вартою як поширеного заходу, щоб зламати волю арештованого.

Вирішальну роль для такої поведінки відіграла, з одного боку, концентрація в руках прокуратури низки несумісних функцій, а з іншого – повна відсутність зовнішнього контро-

лю за дотриманням законності при розслідуванні кримінальних справ.

Тривалий час тримання під вартою розглядалося слідчими як захід для того, аби зламати опір підозрюваного, обвинувачуваного і домогтися «потрібних» результатів для розкриття злочину. З іншого боку, перспектива відповідальності за необґрунтоване взяття під варту підштовхувала слідчого до виправдання цього кроку будь-якою ціною. До чого це призводило — нам відомо.

Як би там не було, нова Конституція України враховує помилки і недоліки попередньої правової системи, вносить серйозні корективи в діяльність прокуратури. Однак існують обставини, що не залежать від конституційних і законодавчих перетворень.

Недостатня кількість і вкрай не задовільний стан слідчих ізоляторів у поєднанні з недостатнім фінансуванням перетворили їх, так само як і місця відбування покарань, у розсадники хвороб і беззаконня. Ще гірше становище у камерах ІТУ (ізоляторів тимчасового утримання), де люди, ще не визнані судом винними у вчиненні злочинів, містяться у вкрай незадовільних умовах.

Особливу небезпеку становлять порушення режиму й чинного законодавства в місцях відбування покарання неповнолітніми. Практика вже має випадки, коли через відсутність належного прокурорського нагляду в таких установах порушення режиму і закону призвели до масових збурень, втеч тощо.

Серйозну корективу в пенітенціарну систему внесло скасування страти в Україні. Тримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, дуже складна проблема, що вимагає комплексного підходу. За цих умов необхідні місця відбування покарання, які цілком відповідали б вимогам, з одного боку, режиму тримання, а з іншого, — міжнародним нормам тримання особливо небезпечних злочинців.

Становище в цій галузі загострюється поспішним і недостатньо фінансово та матеріально обґрунтованим рішенням щодо передачі функцій забезпечення тримання покарання новому відомству. 22 квітня 1998 р. Президент України підписав Указ «Про створення Державного департаменту України з питань виконання покарань» № 344/98. За своїми масштабами і

безліччю болючих проблем система виконання покарань — це одне з найскладніших соціально-правових питань держави і суспільства. Передача пенітенціарної системи держави з одного відомства до іншого паралельно з проведенням широкомасштабної судово-правової реформи — крок, який обіцяє масу цілком визначених і непередбачуваних труднощів.

Тому роль сильного і сумлінного прокурорського нагляду вкрай важлива. Вона полягає у повсякденному спостереженні за правильністю застосування режиму і дотриманням умов тримання засуджених, передбачених саме для даного режиму, виявленні фактів порушення закону з боку співробітників установ пенітенціарної системи.

Закон установлює, що предметом нагляду є дотримання законності під час перебування осіб у місцях тримання затриманих, попереднього тримання; виправно-трудових, інших установах, що виконують функцію покарання чи заходи примусового характеру, призначені судом; дотримання встановленого кримінально-виконавчим законодавством порядку й умов тримання чи відбування покарання особами в цих установах, їхніх прав і виконання ними своїх обов'язків.

8 грудня 2004 р. Верховною Радою України було прийнято Закон «Про внесення змін до Конституції України», який передбачає суттєві зміни щодо функцій прокуратури і статусу Генерального прокурора..

Зокрема, вносяться зміни до ст. 121, яка віднині буде сформульована таким чином: «нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами».

Це означає, що частково відновлена і повернута прокуратурі функція так званого загального нагляду. Щоправда, межі даного нагляду не виходять за рамки «додержання прав і свобод людини і громадянина, додержання законів з цих питань», а за об'єктом — за рамки «органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб».

Дещо змінюється процедура звільнення з посади. Якщо раніше Президент України узгоджував кандидатуру на призначення Генерального прокурора з Верховною Радою, а звільнен-

ня останнього не потребувало такого узгодження, то нині (при подальшому підтвердженні даного Закону Верховною Радою України) ст. 122 Конституції буде викладена таким чином: «Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду та звільняється з посади за згодою Верховної Ради України Президентом України. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади».

Слід знати, що даний Закон має бути прийнято у вересні 2005 року.

Прокурор, який здійснює нагляд, має право:

1) у будь-який час відвідувати місця тримання затриманих, попереднього тримання; установи, в яких засуджені відбувають покарання, установи для примусового лікування і перевиховання; опитувати осіб, що там знаходяться; знайомитися з документами, на підставі яких ці особи затримані, арештовані, засуджені чи до них вжито заходів примусового характеру;

2) перевіряти законність наказів, розпоряджень і постанов адміністрації цих установ, припиняти виконання таких актів чи опротестовувати, скасовувати їх у разі невідповідності законодавству, вимагати від посадових осіб пояснень із приводу допущених порушень;

3) прокурор зобов'язаний негайно звільнити особу, яка незаконно знаходиться в місцях тримання затриманих, попереднього тримання, позбавлення волі чи в установі для вжиття заходів примусового характеру.

Формами виявлення порушень закону є:

- розгляд заяв і скарг засуджених, інших громадян і організацій щодо порушення закону, який визначає умови і порядок виконання вироку;

- ознайомлення з документами, на підставі яких цих осіб засуджено;

- відвідування установ, у яких засуджені відбувають покарання, та їх опитування;

- участь у судових засіданнях, на яких суддя розглядає питання, пов'язані з виконанням вироку.

Постанови і вказівки прокурора щодо дотримання встановлених законодавством порядку й умов тримання затрима-

них, арештованих, засуджених до позбавлення волі та виконання інших покарань, а також осіб, до яких вжито заходів примусового характеру, є обов'язковими і підлягають негайному виконанню.

Нагляд за дотриманням і застосуванням законів. Чинна Конституція України не називає серед функцій прокуратури провадження загального нагляду. Однак у пункті дев'ятому XV-го розділу Конституції – «Перехідні положення» – встановлено, що «Прокуратура продовжує виконувати, відповідно до чинного законодавства, функцію нагляду за дотриманням і застосуванням законів і функцію попереднього слідства – до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за дотриманням законів, і до сформування системи досудового слідства і введення законів, що регулюють її функціонування».

Це конституційне положення продубльовано Законом України «Про внесення змін у Закон України «Про прокуратуру» від 12 липня 2001 р. Є думка, що функція нагляду за застосуванням і дотриманням законів і надалі залишиться за прокуратурою [29].

На час підготовки даного посібника від дня прийняття Конституції України минуло 6 років, однак закони, зазначені в п. 9-му, не розроблені, а прокуратура продовжує виконувати функцію «загального нагляду» за дотриманням і застосуванням законів, що вимагає включити у посібник цієї найважливішої за обсягом функції поряд з іншими, зазначеними в Основному Законі.

Більше того, межі цієї наглядової функції серйозно розширено за рахунок покладання нагляду за дотриманням закону органами Державної виконавчої служби. Виконавче провадження є завершальною стадією судочинства. Отже, нагляд органів прокуратури за законністю виконавчого провадження є завершальною стадією функції представництва прокуратурою інтересів громадянина чи держави. «...Прокурор у межах своєї компетенції оцінює дії Державної виконавчої служби, її посадових осіб з погляду відповідності їх закону, – вважає В.Солодкий, – предметом прокурорського нагляду за законністю виконавчого провадження є виконання державними виконавцями встановленого законом порядку, порушення і подальше

здійснення виконавчого провадження, а також законність актів, що ними видаються в цій сфері правовідносин» [30]. Відповідно до Закону «Про прокуратуру», предметом загального нагляду є:

1) відповідність актів, які видаються всіма органами, підприємствами, установами, організаціями і посадовими особами, вимогам Конституції України і чинних законів;

2) дотримання законів про недоторканість особи, соціально-економічні, політичні, особисті права і свободи громадян, захист їхньої честі і гідності, якщо законом не передбачено іншого порядку захисту цих прав;

3) дотримання законів, що стосуються економічних, міжнародних відносин, охорони навколишнього середовища, митниці і зовнішньо-економічної діяльності.

Перевірка виконання законів провадиться за заявами, іншими повідомленнями про порушення законності, які вимагають прокурорського реагування, а за наявності підстав – також за власною ініціативою прокурора. Прокуратура не підмінює органи відомчого управління, контролю і не втручається в господарську діяльність, якщо така діяльність не суперечить чинному законодавству (ч. 2 ст. 19 у редакції Закону № 3662-12 від 26 листопада 1993 р.).

Перевірки, що провадяться прокуратурою, істотно відрізняються від перевірок інших відомчих служб. «Принципова відмінність полягає в тому, що прокурор, здійснюючи перевірку виконання закону, завжди виступає від імені держави, а не як представник контролюючого відомства. Він діє як слуга закону в широкому розумінні цього слова, і якщо під час перевірки, наприклад, дотримання конституційного права громадян, забезпечення екологічної безпеки зіштовхується з фактом її порушення, зобов'язаний негайно реагувати на це» [31].

У разі загального нагляду прокурор має право:

1) безперешкодно за посвідченням, що засвідчує посаду, яку він обіймає, входити в приміщення державних органів, органів місцевого і регіонального самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, підпорядкованості чи приналежності, у військовій частині, установи без особливих перепусток, де такі введено; мати доступ до документів і матеріалів, потрібних для проведення перевірки, зокрема за письмовою вимогою, і тих, що

містять комерційну або банківську таємницю, конфіденційну інформацію. Письмово вимагати надання в прокуратуру для перевірки зазначених документів і матеріалів, виданні потрібних довідок, у тому числі щодо операцій та рахунків юридичних осіб і інших організацій для розв'язання питань, пов'язаних з перевіркою (п. 1 ч. 1 ст. 20 у редакції Закону № 3662-12 від 26 листопада 1993 р.);

2) вимагати для перевірки рішення, розпорядження, інструкції, накази й інші акти і документи, одержувати інформацію щодо стану законності та вживання заходів для її забезпечення;

3) вимагати від керівників і колегіальних органів проведення перевірок, ревізій діяльності підпорядкованих і підконтрольних підприємств, установ, організацій та інших структур незалежно від форм власності, а також виділення фахівців для проведення перевірок, відомчих і позавідомчих експертиз (п. 3 ч. 1 ст. 20 у редакції Закону № 3662-12 від 26 листопада 1993 р.);

4) викликати посадових осіб і громадян, вимагати від них усних чи письмових пояснень щодо порушень закону.

Сутність функції прокурорського нагляду полягає не тільки у виявленні порушень закону, але й у вживанні заходів щодо усунення виявлених порушень. Прокурор чи його заступник, у межах своєї компетенції, мають право:

1) опротестувати акти прем'єр-міністра України, Кабінету Міністрів України, уряду Автономної Республіки Крим, міністерств, державних комітетів і відомств, виконавчих і розпорядницьких органів місцевих рад народних депутатів, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також рішення та дії посадових осіб;

2) вносити подання чи протест на рішення місцевих рад народних депутатів залежно від характеру порушень;

3) порушувати у встановленому законом порядку кримінальну справу, дисциплінарне провадження чи провадження про адміністративне правопорушення, передавати матеріали на розгляд громадських організацій;

4) давати розпорядження щодо усунення очевидних порушень закону;

5) вносити подання до державних органів, громадських організацій і посадовим особам про усунення порушень закону й умов, що сприяли їм;

б) звертатися до суду чи господарського суду із заявами про захист прав і законних інтересів громадян, держави, а також підприємств, інших юридичних осіб.

Прокурорське реагування на виявлені внаслідок виконання функції загального нагляду недоліки має встановлені законом форми.

Протест прокурора. Протест на акт, який суперечить закону, виноситься прокурором, його заступником до органу, що видав його, чи до вишого органу. У такому самому порядку виноситься протест на незаконні рішення чи дії посадової особи.

У протесті прокурор порушує питання щодо скасування акта чи приведення його у відповідність із законом, а також щодо припинення незаконної дії посадової особи, відновлення порушеного права.

Протест прокурора припиняє дію опротестованого акта і підлягає обов'язковому розгляду відповідним органом чи посадовою особою в десятиденний термін після його надходження.

У разі відхилення протесту чи відхилення від його розгляду прокурор може звернутися з заявою до суду про визнання акта незаконним. Заяву до суду може бути подано протягом п'ятнадцяти днів з моменту отримання повідомлення про відхилення протесту чи закінчення передбаченого законом терміну для його розгляду. Подання такої заяви припиняє дію правового акта.

Припис прокурора. Письмове розпорядження про усунення порушень закону дається прокурором, чи його заступником органу або посадовій особі, яка допустила порушення, чи вищому в порядку підпорядкованості органу або посадовій особі, які правомочні усунути порушення.

Письмове розпорядження вноситься у разі, якщо порушення закону носить очевидний характер і може завдати істотної шкоди інтересам держави, підприємства, установи, організації, а також громадянам, якщо не буде негайно усунуто. Розпорядження підлягає негайному виконанню, про що повідомляється прокурору.

Орган або посадова особа можуть оскаржити розпорядження вищому прокурору, який зобов'язаний розг-

лянути скаргу протягом десяти днів. Рішення вищого прокурора є остаточним.

Подання прокурора. Подання з вимогами щодо усунення порушення закону, його причини, та щодо умов, які сприяють цьому вноситься прокурором, його заступником до державного органу, громадської організації чи посадовій особі, яка наділена повноваженням усунення порушення закону, та підлягає невідкладному розгляду. Не пізніше ніж у місячний термін мають бути вжиті відповідні заходи щодо усунення порушень закону, причин і сприятливих їм умов і повідомлено прокурору про результати.

Колегіальний орган, якому внесено подання, повідомляє про день засідання прокурору, який має право особисто взяти участь у його розгляді.

Постанова прокурора. У разі порушення закону посадовою особою чи громадянином прокурор, його заступник, залежно від характеру порушення закону, виносять мотивовану постанову про дисциплінарне провадження, провадження про адміністративне правопорушення чи порушення кримінальної справи стосовно цих осіб.

Постанова про порушення дисциплінарного провадження про адміністративне правопорушення підлягає розгляду повноважною посадовою особою чи відповідним органом у десятиденний термін після її надходження, якщо інше не встановлене законом.

У протесті, поданні, розпорядженні чи постанові прокурора слід обов'язково вказати, ким і яке положення закону порушено, у чому полягає порушення, що й у який термін посадова особа чи орган мають зробити для його усунення.

Функція досудового розслідування прокуратури України. Реорганізація прокуратури України у руслі здійснюваної в країні правової реформи і приведення статусу прокуратури до конституційного передбачала скорочення числа функцій цього органу за рахунок уже зазначених: загального нагляду за застосуванням і виконанням закону в країні і слідчої.

Якщо в питанні про функцію загального нагляду за застосуванням і виконанням законів існує хоч якась чіткість, то доля слідчих органів прокуратури дуже невизначена. Відсутність позавідомчого нагляду за виконанням і застосуванням закону

стосовно цієї структури робить її невідконтрольною. Практика засвідчила, що відомчий контроль з боку самої прокуратури зводиться, найчастіше, до захисту «честі мундира» і приховуванню помилок і порушень закону.

Правовою реформою передбачалося створення в країні Національного бюро розслідування (НБР), де мали зосереджуватися всі слідчі структури. За цих умов слідча функція прокуратури дійсно могла виявитися зайвою. Однак подальше формування НБР було припинено Президентом за рішенням Конституційного Суду України, і наразі немає чіткості, як вирішуватиметься доля прокурорських слідчих структур. Пункт 9 Перехідних положень Конституції України відсуває розв'язання цього питання на невизначений термін. Може виявитися так, що закони, якими має бути урегульоване питання досудового слідства, будуть прийняті нескоро чи не будуть прийняті взагалі. У цьому разі прокуратура, всупереч Конституції України, продовжуватиме виконувати цю функцію.

Можливий також інший варіант, коли де-факто позапроцесуальним порядком коло справ, розслідуваних прокуратурою, буде звужене, і прокуратура все таки матиме у своєму розпорядженні можливість розслідувати деяку категорію особливо важливих справ. У будь-якому разі на цьому етапі відсутнє прагнення владних органів до кінця врегулювати положення ст. 121 Конституції України.

Події навколо справи Гонгадзе, що відбулися в Україні на початку 2005 року, виявили та оприлюднили найнестерпніші вади слідчого апарату, створеного ще в Радянській державі. Слідчий апарат функціонував при прокуратурі, що була вірною служницею КПРС і беззаперечно виконувала будь-яке замовлення партії – від порушення кримінальної справи до підтримання обвинувачення в суді з правом прокурорського нагляду за судом. Слід сподіватися, що ці події будуть мати неабиякий вплив на вирішення питання про подальшу долю слідчих органів прокуратури. Життя довело, що: а) поєднання під одним дахом слідчих органів та функції підтримання обвинувачення в суді – це завідомо порочний симбіоз взаємовиключних функцій в одній структурі, сконструйований спеціально для покриття помилок чи зловживань слідства; б) слідчі органи, поперше, повинні бути звільнені від будь-якого прямого підпо-

рядкування, і перш за все вічно політизованій чи заангажованій прокуратурі; в) прокуратура, яка залишається наглядовим органом за дотриманням законності усіма іншими відомствами, що здійснюють оперативно-слідчу діяльність, не зацікавлена оприлюднювати помилки чи зловживання власних слідчих органів; г) державі не потрібні десятки відомств з власними кишеньковими слідчими апаратами. Потрібна сильна, вільна від будь-якого персонального чи кланового тиску, на-дійно контрольована національна структура, здатна професійно розслідувати справи, не обслуговуючи партії чи окремі гілки влади.

Можна передбачити, що Верховна Рада піде саме шляхом створення такої структу-ри в Україні.

§ 4. Система органів прокуратури

Систему органів прокуратури становлять Генеральна прокуратура України, прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури (природоохоронні, військові) (див. рис. № 8 у додатках).

До військових прокуратур належать військові прокуратури регіонів, військова прокуратура Чорноморського флоту і Військово-Морських Сил України (на правах обласних), військові прокуратури гарнізонів (на правах міських).

З урахуванням специфіки роботи залізниці, морського флоту, повітряного флоту раніше в складі прокуратури функціонували прокуратури на транспорті. Вони були скасовані, однак знову відновлюються.

Відповідно до ст. 19 Закону України «Про прокуратуру» остання провадить нагляд за дотриманням і застосуванням законів у сфері охорони природи, для чого в системі функціонують 32 міжрайонні прокуратури.

Генеральний прокурор України має першого заступника і заступників. Він затверджує штатну чисельність органів прокуратури України в межах фонду заробітної плати, структуру Генеральної прокуратури і Положення про її структурні підрозділи.

У Генеральній прокуратурі України діє колегія в складі Генерального прокурора України (Голова), його першого заступ-

ника, заступників, прокурора Автономної Республіки Крим, інших керівників органів прокуратури. Персональний склад колегії затверджується Верховною Радою України за поданням Генерального прокурора.

Разом із Міністерством внутрішніх справ України й іншими зацікавленими міністерствами і відомствами, за узгодженням з Міністерством статистики України Генеральна прокуратура розробляє систему і методику єдиного обліку та статистичної звітності щодо злочинності, розкриття та розслідування злочинів.

Генеральний прокурор України:

1) спрямовує роботу органів прокуратури і контролює їх діяльність;

2) призначає першого заступника, заступників Генерального прокурора України, керівників структурних підрозділів, головного бухгалтера, інших працівників Генеральної прокуратури України;

3) затверджує структуру і штатну чисельність підпорядкованих органів прокуратури, розподіляє кошти на їхнє утримання;

4) призначає, за узгодженням з Верховною Радою Автономної Республіки Крим, прокурора Автономної Республіки Крим;

5) призначає заступників прокурора Автономної Республіки Крим, прокурорів областей, міст Києва і Севастополя, їхніх заступників, міських, районних, міжрайонних, а також прирівняних до них інших прокурорів;

6) відповідно до законодавства визначає порядок прийому, переміщення і звільнення прокурорів, слідчих прокуратури й інших фахівців, за винятком осіб, призначення яких передбачене Законом;

7) відповідно до Законів України видає обов'язкові для всіх органів прокуратури накази, розпорядження, затверджує положення й інструкції;

8) присвоює класні чини відповідно до Положення про класні чини працівників прокуратури. Вносить подання Президенту України про присвоєння класних чинів державного радника юстиції 1, 2 і 3 класів.

Вказівки Генерального прокурора України з питань розслідування є обов'язковими для виконання всіма органами дізнання і попереднього слідства.

Накази й інші акти Генерального прокурора України нормативного характеру у разі їхньої невідповідності Конституції чи іншим законам України можуть бути скасовані як Верховною Радою України чи відповідним судом у порядку, передбаченому законом, так і самим Генеральним прокурором.

Прокурори Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя й інші прокурори (на правах обласних):

- 1) призначають на посаду і звільняють працівників, крім тих, котрих призначає Генеральний прокурор України;
- 2) за узгодженням з Генеральним прокурором України вносять зміни у встановлені штати підпорядкованих їм прокуратур у межах затвердженої чисельності та фонду заробітної плати.

У прокуратурах АРК, областей, міст Києва і Севастополя й інших прокуратурах (на правах обласних) діють колегії в складі прокурора (голова), його заступників, інших керівників. Персональний склад колегій затверджується Генеральним прокурором України.

Колегії є дорадчими органами і розглядають найважливіші питання, що стосуються дотримання законності, стану правопорядку, діяльності органів прокуратури, виконання наказів Генерального прокурора України, кадрових питань; заслуховують звіти підлеглих прокурорів, начальників структурних підрозділів та інших працівників прокуратури.

На засіданні колегій можуть заслуховуватися повідомлення і пояснення керівників міністерств, відомств, органів державного управління, нагляду і контролю, підприємств, установ і організацій, їхніх об'єднань, інших посадових осіб із приводу порушення законодавства.

Рішення колегій доводяться до відома працівників органів прокуратури. У разі розбіжностей між прокурором і колегією він проводить у життя своє рішення. Про розбіжності Генеральний прокурор України доповідає Голові Верховної Ради України, а інші прокурори – Генеральному прокурору України.

У Генеральній прокуратурі України, Прокуратурі АРК є посада старшого слідчого з особливо важливих справ і слідчого з особливо важливих справ. У прокуратурах областей, міст, інших прирівняних до них прокуратурах можуть бути слідчі

з особливо важливих справ і старші слідчі, у районних, міжрайонних, міських – старші слідчі чи слідчі.

Слідчі прокуратури провадять досудове слідство у справах про діяння, що містять ознаки злочину, віднесені законом до їх підслідності, а також у інших справах, переданих їм прокурором.

§ 5. Структура апарату Генеральної прокуратури України

Відповідно до функцій прокуратури формуються її внутрішня структура, апарат. Цілком природним було б припускати, що структура центрального апарату повинна бути більш-менш стабільним фактором, який впливає на діяльність прокуратури України загалом. Нижче наводиться структура апарату, яка діяла до наказу Генерального прокурора України № 79 від 14 листопада 2002 р., який скасовує наказ Генерального прокурора України № 61 від 9 вересня 2002 р. У додатках (мал. № 8) дається структура, прийнята відповідно до нового наказу. Це означає, що наказ попереднього Генерального прокурора проіснував трохи більше одного місяця.

Внаслідок цієї обставини першорядна роль надається Головному управлінню з нагляду за органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання і досудове слідство. Зазнали перестановки й інші управління і відділи.

ГЕНЕРАЛЬНА ПРОКУРАТУРА УКРАЇНИ

Генеральний прокурор України

Перший заступник Генерального прокурора

Заступники Генерального прокурора

Начальник Головного управління з нагляду за правами і свободами і захисту інтересів держави

1. Головне управління з нагляду за правами і свободами і захисту інтересів держави. У складі управління:

- *відділ нагляду за дотриманням законів;*
- *відділ нагляду за дотриманням законів на транспорті;*
- *відділ нагляду за дотриманням природоохоронного законодавства.*

2. Управління з нагляду за дотриманням конституційних прав і свобод:

- *відділ нагляду за дотриманням законів про соціальні і політичні права;*
- *відділ нагляду за дотриманням законів про права неповнолітніх;*
- *відділ нагляду за дотриманням законів про адміністративні правопорушення.*

3. Відділ нагляду за дотриманням законів про міжнаціональні, міжконфесійні відносини та імміграцію:

- *організаційно-методичний відділ.*

4. Головне слідче управління:

- *відділ нагляду за дотриманням законів (крім справ про посадові злочини);*
- *відділ нагляду за дотриманням законів про злочини проти особистості;*
- *слідчий відділ;*
- *відділ криміналістики;*
- *організаційно-методичний відділ;*
- *відділ нагляду за розслідуванням кримінальних справ слідчими Генеральної прокуратури.*

5. Головне управління військових прокуратур:

1) *Управління з нагляду за дотриманням законів органами військового управління;*

2) *відділ нагляду за дотриманням конституційних прав і свобод військовослужбовців;*

3) *відділ нагляду за дотриманням законів у економічно-фінансовій сфері;*

4) *слідче управління (складається з відділів):*

- *відділ нагляду за виконанням законів при розслідуванні кримінальних справ;*
- *відділ нагляду за виконанням законів при дізнаннях і оперативно-розшуковій діяльності;*
- *слідчий відділ.*

6. Управління з питань участі прокурорів у судах:

- *відділ нагляду за виконанням законів при участі прокурорів у кримінальному судочинстві;*
- *відділ нагляду за виконанням законів при представництві в судах.*

7. Самостійне міжнародно-правове управління:

- *відділ міжнародно-правових зв'язків;*

- відділ з питань виконання доручень;
- відділ екстрадицій.

1. Головне управління з нагляду за дотриманням законів органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання і досудове слідство:

1) управління з нагляду за дотриманням законів при здійсненні досудового слідства підрозділами МВС України;

- відділ нагляду за дотриманням законів при здійсненні оперативно-розшукової діяльності, дізнання спецпідрозділами МВС і СБ України;

2) управління з нагляду за дотриманням законів органами внутрішніх справ при здійсненні оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства:

- відділ нагляду за дотриманням законів органами внутрішніх справ при здійсненні дізнання і досудового слідства;
- відділ нагляду за дотриманням законів органами внутрішніх справ при здійсненні оперативно-розшукової діяльності.

9. Управління з нагляду за дотриманням законів органами СБУ, Державної митної служби і прикордонної охорони при здійсненні оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства:

- відділ нагляду за дотриманням законів органами СБУ при проведенні досудового слідства;
- відділ нагляду за дотриманням законів органами СБУ, митною службою і прикордонною охороною при здійсненні оперативно-розшукової діяльності;
- організаційно-методичний відділ.

10. Управління з питань підтримки обвинувачення в судах:

- **організаційно-методичний відділ;**
- відділ нагляду за дотриманням законів при участі прокурорів у кримінальному судочинстві;
- відділ нагляду за дотриманням законів при участі прокурорів у Верховному Суді.

11. Управління з нагляду за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах:

- відділ нагляду за дотриманням законів у місцях попереднього ув'язнення і позбавлення волі;
- відділ нагляду за дотриманням законів при виконанні покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

12. Управління представництва інтересів громадян і держави в судах:

- організаційно-методичний відділ;
- цивільно-судовий відділ;
- господарсько-судовий відділ;
- відділ нагляду за дотриманням законів з питань реабілітації.

13. Управління кадрів:

- відділ роботи з кадрами;
- відділ підготовки кадрів;
- відділ особового складу.

14. Управління із організаційно-правового забезпечення:

- відділ аналізу і прогнозу;
- відділ планування й організації;
- відділ статистики;
- відділ правового забезпечення;
- відділ програмного і технічного забезпечення.

15. Управління із матеріально-технічного забезпечення і соціально-побутових потреб:

- відділ кадрів;
- організаційно-методичний відділ (канцелярія);
- відділ прийому громадян і організації роботи з народними депутатами.

Слід також вказати на наявність у складі апарату такої установи, як Інститут підвищення кваліфікації працівників Генеральної прокуратури України.

У зв'язку з утворенням Державної виконавчої служби нагляд за дотриманням і застосуванням законів, покладений на прокуратуру, потребує відповідних змін у її структурі.

Прийняття Конституції України слугувало офіційним сигналом до перетворення правової системи держави, перебудови судів і правоохоронних органів, зокрема прокуратури.

З-поміж основних засад української держави, закріплених у ст. 1 Конституції України, проголошується, що Україна – правова держава. Це, насамперед, означає, що головним чинником, який визначає поведження фізичних і юридичних осіб у країні, є Закон. Правова держава передбачає також жорсткий контроль над точним виконанням законів усіма без винятку. У

країнах зрілої демократії, де існує сильна судова влада, місію контролю за неухильним виконанням законів виконують суди.

Українському народові, який близько сотні років відчував на собі подвійну мораль радянської прокурорсько-судової системи, потрібно пройти тривалий шлях адаптації до нового судоустрою, зміни правових акцентів, переоцінки правових цінностей. Реформованій прокуратурі знадобиться чимало зусиль і часу, щоб перебороти тенденцію до необмежених повноважень і навчитися виконувати свої дуже важливі функції в межах, визначених Конституцією України.

З виникненням самостійної незалежної держави України, яка обрала шлях до ринкової економіки з усіма її інститутами (право приватної власності, вільне підприємництво), наглядова функція прокуратури вже не може зберегтися в колишньому вигляді.

Не виправдало себе і те положення, що прокуратура, користаючись правом нагляду за органами, які провадять слідчу й оперативну діяльність, водночас має у своєму розпорядженні слідчий апарат, який, практично, є непідконтрольним. Багаторічна практика підтверджує невиправданість сполучення несумісних за своїми цілями функцій, якими є слідство і підтримання державного обвинувачення в суді.

Конституція України звільняє прокуратуру від деяких повноважень, що раніше були її прерогативою. Така надважлива для держави і суспільства функція, як загальний нагляд за дотриманням законів, уже не фігурує в конституційному переліку повноважень прокуратури. У зв'язку з цим виникає безліч запитань: чи вчасне таке рішення законодавця? Чи прийнятне воно для України й українців? Чи не повинна ця функція частково зберегтися? У розділі XV Конституції України (п. 9) вказується, що в майбутньому будуть введені в дію закони, що регулюють «...діяльність державних органів з контролю за дотриманням законів». Спираючись на це формулювання, нинішня прокуратура за інерцією продовжує здійснювати зазначену функцію в розрахунок на те, що вона неодмінно буде залишена за нею.

Чи збережеться ця функція надалі за прокуратурою, багато в чому залежить від політичної ситуації в державі та діяльності самої прокуратури. Якщо виявиться, що цей орган здатний вийти з-під політичного впливу груп, партій і влади, то, з ура-

хуванням менталітету українських політиків, цілком можливе повернення функції нагляду за законністю в лоно прокуратури. Безсумнівно одне — функцію нагляду за виконанням і застосуванням закону в її нинішнім розумінні не може бути застосовано однаковою мірою як до підприємств державної, так і до приватної форм власності.

У процесі законодавчої реалізації реформи прокуратури зроблено багато уточнень попередніх формулювань. Так, Законом України «Про внесення змін до Закону «Про прокуратуру» у формулі «Вищий прокурорський нагляд» вилучено слово «Вищий», а також поняття «загальний нагляд», яке замінено іншим — «нагляд за дотриманням і застосуванням законів».

З урахуванням невизначеності терміну прийняття законів, що мають визначити подальшу долю цієї наглядової функції (а до появи закону її, як і раніше, продовжує виконувати прокуратура), існує нагальна потреба в ознайомленні суспільства з поняттям наглядових повноважень, їхнім обсягом і межами.

Варто врахувати, що діапазон наглядових функцій має тенденцію до розширення. Так, ч. 2 ст. 8 Закону України «Про виконавче провадження» встановлює, що «...нагляд за законністю виконавчого провадження здійснюють органи прокуратури в порядку, передбаченому законом». Ця вказівка закону значно збільшує поле діяльності прокуратури, і це при тому, що ст. 121 Конституції України не згадує цієї функції нагляду.

Конче важливим нововведенням є доповнення ст. 22 Закону України «Про прокуратуру» частиною третьою, що дає можливість оскарження розпорядження прокурора не тільки вищому прокурору, зобов'язаному розглянути скаргу в десятиденний термін, але й у суд (ч. 3 ст. 22 зазначеного Закону).

Прокурорські працівники старої школи в основному стоять за подальше зміцнення позицій прокуратури в колишньому її вигляді, використовуючи при цьому тривалий конституційний перехідний період як спосіб «обходу» самої Конституції. Ось думка провінційного прокурорського працівника досить високого рангу: *«Нині прокуратура повинна не тільки не втрачати своїх позицій, а навпаки, зміцнюватися й удосконалюватися як багатofункціональна державна структура з чітко визна-*

ченою функцією нагляду за дотриманням законів у соціально-економічній, політичній і інших сферах. Такий підхід відповідає як конституційним положенням, так і сучасним реаліям громадського життя, забезпечує поступовий перехід від існуючої до майбутньої моделі прокуратури», — і далі: «Збереження за прокуратурою функцій нагляду за дотриманням і застосуванням законів на не визначений у часі перехідний період, а потім і закріплення за нею цієї функції на постійній основі зіграють тільки позитивну роль у становленні правової демократичної держави» [32].

Природне незадоволення прокурорських працівників перспективою втрати необмежених можливостей вторгнення в діяльність будь-якої фізичної і юридичної особи під приводом нагляду за дотриманням законності можна зрозуміти. Позбавлення можливості впливати через прокуратуру на громадську думку не влаштовує і владні структури, переповнені кадрами старої радянської школи.

Проте щільне зближення з романо-германською правовою сім'єю, яке зумовлене європейським вибором України, зародження інституту приватної власності та свободи підприємництва вимагають повної відмови від всемогутньої всевладності прокуратури чи будь-якого іншого органу, крім судової влади, в усіх сферах приватного і громадського життя.

Водночас, непродуманим (чи занадто добре продуманим) було виведення з-під прокурорського нагляду підприємств і установ з державною формою власності чи таких, що володіють державними пакетами акцій.

Не менш відчутним для прокуратури виявилось позбавлення її власних слідчих органів. Здається, що цей захід був би виправданим, якби за п'ять років перехідного періоду було підготовлено концепцію єдиного слідчого органу в державі, який зосередив би кращі сили і засоби для боротьби зі злочинністю. Однак цього не зроблено.

Юридично не підготовлена і не продумана спроба створення Національного бюро розслідування зазнала поразки, дискредитувавши саму ідею і заподіявши значні матеріальні втрати державі. Це призвело до того, що майже за п'ять років після прийняття Конституції України і за рік після закінчення терміну перехідних положень слідчі органи прокуратури, як і раніше, функціонують і ніби не збираються припинити своєї діяльності.

У цей час перед державою стоїть завдання вибору напряму і моделі організаційної структури прокуратури згідно з її конституційним статусом. Йдеться, насамперед, про посилення діяльності цього важливого державного інституту на основі функціонального принципу з покладанням на галузеві структури чітко визначених завдань і методів їх вирішення.

Запитання для засвоєння теми

1. Виникнення і роль прокуратури в Російській імперії.
2. Як відбувалося становлення і розвиток українсько-радянської прокуратури?
3. Українсько-радянська прокуратура в період з 1933 по 1953 роки.
4. Прокуратура України після смерті І. Сталіна.
5. Прокуратура незалежної України.
6. Охарактеризуйте конституційний статус прокуратури України.
7. Визначте роль прокуратури в державі.
8. Функції прокуратури за Конституцією України 1996 р.
9. Розкрийте зміст функції підтримки державного обвинувачення в суді.
10. Розкрийте зміст функції представництва прокуратурою законних інтересів громадян.
11. Розкрийте зміст функції представництва прокуратурою інтересів держави:
 - а) розкрийте зміст функції прокурорського нагляду за дотриманням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність.
 - б) розкрийте зміст функції прокурорського нагляду за дотриманням законів органами, що провадять дізнання, слідчу діяльність.
14. Який зміст функції нагляду за дотриманням законів при застосуванні заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням волі громадян?
15. Визначте повноваження прокурора.
16. Які засоби застосовуються прокурором при виконанні своїх функцій?
17. Назвіть нормативно-правові акти, що регулюють діяльність прокуратури.

Глава 8. МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

§ 1. Місце і роль МВС в правоохоронній системі України

Найбільшим за своїми характеристиками спеціалізованим відомством України, на яке безпосередньо за Конституцією України покладаються охорона і захист прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави, є Міністерство внутрішніх справ України.

МВС України є центральним органом державної виконавчої влади, який організує і координує діяльність органів внутрішніх справ держави із боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку і гарантування безпеки.

Нинішнє Міністерство внутрішніх справ України мало чим відрізняється від свого попередника — однойменного міністерства в радянській Україні, якщо не брати до уваги вилучення з його підпорядкування таких підрозділів, як служба виконання кримінальних покарань і пожежна служба. Історія відомства багата славними і трагічними сторінками періоду СРСР.

Створене для боротьби з контрреволюцією і бандитськими формуваннями з ініціативи В.І. Леніна, ВНК (Всесоюзна надзвичайна комісія), минувши у своєму розвитку похмуру епоху органів НКВС і НКДБ, що спеціалізувалися на пошуку внутрішніх ворогів і були офіційно поіменовані як каральні органи, відомство надовго затрималося в нинішньому форматі Міністерства внутрішніх справ.

Зі смертю І.В. Сталіна і за висновками XX з'їзду КПРС почалася епоха поступового реформування органів, що до цього часу офіційно розглядалися як каральні, в органи правоохоронні. Якийсь час зазначене відомство існувало під назвою МОГП — Міністерство охорони громадського порядку. Однак нова назва не прижилася, і незабаром Міністерству було повернуто колишнє найменування — МВС.

У цьому вигляді Міністерство внутрішніх справ Української РСР перекочувало в суверенну Україну, де з незначними змінами проіснувало дотепер.

На сьогодні до органів внутрішніх справ пред'являються такі вимоги:

1) захист прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних зазіхань, охорона суспільного порядку і забезпечення суспільної безпеки;

2) участь у розробці і реалізації державної політики із боротьби зі злочинністю;

3) запобігання злочинності, припинення, розкриття і розслідування злочинів, розшук осіб, що їх вчинили, вжиття заходів із усунення причин і умов, що сприяють здійсненню злочинів;

4) організація роботи, пов'язаної із гарантування безпеки дорожнього руху і пожежної безпеки;

5) визначення основних напрямів удосконалювання роботи тощо.

Систему органів внутрішніх справ становлять внутрішні війська, державна пожежна служба, міліція.

Внутрішні війська МВС забезпечують:

- охорону й оборону важливих державних об'єктів, виправно-трудових установ (у зв'язку зі створенням державного департаменту з питань виконання покарань);

- супровід спеціальних вантажів;

- здійснення пропускового режиму на охоронюваних об'єктах;

- переслідування і затримку арештованих, засуджених, що втекли з-під варти;

- участь у нагляді за засудженими (дана функція у зв'язку зі створенням Державного департаменту виконання покарань може бути передана новому відомству);

- надання допомоги міліції в охороні громадського порядку;

- конвоювання арештованих і засуджених;

- охорону підсудних під час судового засідання;

- участь у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на охоронюваних об'єктах. Кожну з перерахованих функцій виконує спеціальна служба (з'єднання, управління, військова частина).

Служба державного пожежного нагляду МВС нині передана Міністерству надзвичайних ситуацій.

Основною структурою, яка забезпечує охорону громадського порядку в державі, особисту безпеку громадян, провадить боротьбу з кримінальною злочинністю, є міліція. Діяльність

міліції регулюється Законом України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р. За минулі 12 років Закон зазнав низку змін.

«Міліція в Україні, — йдеться в ст. 1 Закону, — державний збройний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних зазіхань».

Основними завданнями міліції є:

- гарантування особистої безпеки громадян, захист їхніх прав, свобод і законних інтересів;
- запобігання правопорушенням і їх припинення;
- охорона і гарантування громадського порядку;
- виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, що їх вчинили;
- гарантування безпеки дорожнього руху;
- участь у наданні соціальної і правової допомоги громадянам і сприяння, у межах своєї компетенції, державним органам і підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Слід зазначити, що в цьому Законі йдеться не тільки про права людини і громадянина, але і про захист інтересів суспільства і держави від протиправних зазіхань. Звертають увагу в цій статті такі терміни, як «власність» і «природне середовище». У зв'язку з виникненням в Україні інституту приватної власності на міліцію покладено обов'язок захисту останньої. Не залишається також міліція осторонь боротьби із зазіханнями на «природне середовище», хоча існує низка спеціальних служб, що займаються даним питанням.

Діяльність міліції будується на засадах **законності, гуманізму, поваги до особистості, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями і населенням.** Діяльність у підрозділах міліції є гласною. Міліція інформує органи влади і управління, трудові колективи, громадські організації, населення і засоби масової інформації про свою роботу, стан громадського порядку і заходи щодо його зміцнення.

За погодженням із міліцією засоби масової інформації можуть акредитувати своїх журналістів при її органах. Однак не підлягають розголошенню відомості, що являють собою державну чи службову таємницю. Особи, допущені за якихось особливих обставин до секретних (слідчих) матеріалів, можуть

бути попереджені про кримінальну відповідальність за розголошення таких даних.

У підрозділах міліції не допускається діяльність політичних партій, рухів, інших громадських об'єднань, що переслідують політичні цілі. Під час виконання службових обов'язків працівники міліції незалежні від впливу яких би то не було політичних, громадських об'єднань.

Це положення Закону «Про міліцію» засноване на Конституції України і є вкрай важливим. Працівник, який пов'язує себе з будь-яким політичним рухом, партією, не може неупереджено виконувати свій обов'язок, і цьому є історичні приклади.

У перші місяці існування радянської держави члени партії есерів ще були допущені в урядові заклади. У ВНК працював есер Блюмкін, який очолював один з відділів. За існуючою версією, Центральний комітет соціал-революціонерів, які не розділяли політику Леніна щодо укладення миру з німцями, доручив Блюмкіну зірвати переговори ціною вбивства німецького посла в Росії Мірбаха. Блюмкін, усупереч інтересам уряду, виконав розпорядження свого ЦК і убив німецького посла, поставивши під загрозу перемир'я з Німеччиною.

У відомому кінофільмі «Народжена революцією», присвяченому роботі радянської міліції, є такий епізод: працівник слідчого ізолятора, член партії соціал-революціонерів (есер) випускає з-під варти відомого запеклого бандита Леоніда Пантелеєва з ненависті до політики більшовиків.

Міліція є правоохоронним органом, і вся її діяльність суворо регламентована законом. Правовою основою діяльності міліції є Конституція України, чинний Закон, інші законодавчі акти України, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, накази Міністерства внутрішніх справ України, Загальна декларація прав людини, міжнародні правові норми, ратифіковані у встановленому порядку.

Свої завдання міліція зобов'язана виконувати неупереджено, у суворій відповідності із законом. Жодні виняткові обставини чи вказівки посадових осіб не можуть бути основою для яких би то не було незаконних дій чи бездіяльності міліції. Для забезпечення громадського порядку працівники міліції зобов'язані вживати заходів незалежно від свого підпорядкування.

Честь і гідність особи, відповідно до Конституції України, мають бути священні та недоторканні. Тому працівник міліції зобов'язаний виявляти до них гуманне ставлення, захищати права людини незалежно від соціального, майнового й іншого стану, расової і національної приналежності, громадянства, віку, мови й освіти, ставлення до релігії, статі, політичних і інших переконань. При звертанні до громадянина працівник міліції зобов'язаний назвати своє прізвище, звання і пред'явити за його вимогою службове посвідчення. У взаєминах із громадянами працівник міліції має виявляти високу культуру і такт.

Органи і співробітники міліції не мають права розголошувати відомості, які стосуються особистого життя людини або принижують її честь і гідність, якщо виконання обов'язків не вимагає іншого.

Тимчасово, в межах чинного законодавства, орган міліції може обмежити права і свободи громадян, якщо без цього не можуть бути виконані покладені на нього обов'язки.

Обов'язком міліції є забезпечення права на юридичний захист і інші права затриманих і узятих під варту осіб і не пізніше як через 24 години повідомлення про їхнє місцеперебування близьких родичів, адміністрації за місцем роботи чи навчання і, у разі потреби, вживання заходів для негайного надання їм медичної й іншої допомоги.

§ 2. Міліція: функції, повноваження, обов'язки і права

Міліція є єдиною системою правоохоронних органів у складі Міністерства внутрішніх справ України, яка виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу й охоронну функції. Остання виконується на договірних засадах.

Для розв'язання зазначених завдань міліція має підрозділи кримінальної міліції, міліції громадської безпеки, транспортної міліції, державної автомобільної інспекції, міліції охорони, спеціальної міліції.

Для забезпечення громадського порядку на об'єктах і територіях, що мають особливе народногосподарське значення чи потерпіли від стихійного лиха, екологічного забруднення, ка-

тастрофи, у МВС України з дозволу Кабінету Міністрів України можуть створюватися спеціальні підрозділи.

Згідно з покладеними на неї функціями міліція зобов'язана:

- 1) гарантувати безпеку громадян і громадський порядок;
- 2) виявляти, запобігати, припиняти і розкривати злочини, проводити з цією метою оперативно-розшукові і профілактичні заходи, передбачені чинним законодавством;
- 3) приймати і реєструвати заяви і повідомлення про злочини й адміністративні правопорушення, вчасно приймати за ними рішення;
- 4) здійснювати досудову підготовку матеріалів за протокольною формою, проводити дізнання в межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством;
- 5) припиняти адміністративні правопорушення і здійснювати провадження по справах про них;
- 6) виявляти причини й умови, що сприяють здійсненню правопорушень, вживати, у межах своєї компетенції, заходи для їх усунення; брати участь у правовому вихованні населення;
- 7) проводити профілактичну роботу серед осіб, схильних до здійснення злочинів, здійснювати адміністративний нагляд за особами, щодо яких він установлений, а також контроль за засудженими до кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі;
- 8) виконувати, в межах своєї компетенції, кримінальні покарання й адміністративні стягнення;
- 9) розшукувати осіб, що ховаються від органів дізнання, слідства і суду; ухиляються від виконання кримінального покарання; пропали безвісти, і інших осіб у випадках, передбачених законодавством;
- 10) проводити криміналістичні дослідження за матеріалами оперативно-розшукової діяльності, забезпечувати у встановленому порядку участь фахівців криміналістичної служби в слідчих діях;
- 11) виконувати прийняті у встановленому законом порядку й у межах своєї компетенції рішення прокурора, слідчого, суду;
- 12) забезпечувати, у межах своєї компетенції, безпеку дорожнього руху, дотримання законів, правил і нормативів у цій сфері, здійснювати реєстрацію й облік автотранспорт-

них коштів, приймати іспити на право управління транспортними засобами і видавати відповідні документи; запобігати забрудненню повітря, водою транспортними засобами і сільськогосподарською технікою;

13) давати, відповідно до законодавства, дозвіл на придбання, збереження, носіння і перевезення зброї, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів і речовин, щодо збереження і використання яких встановлено спеціальні правила, а також на відкриття об'єктів, де вони використовуються; контролювати дотримання зазначених правил і функціонування цих об'єктів;

14) контролювати дотримання громадянами і посадовими особами встановлених законодавством правил паспортної системи, в'їзду, виїзду, перебування в Україні і транзитного проїзду через її територію іноземних громадян і осіб без громадянства;

15) повідомляти відповідним державним органам і суспільним об'єднанням про аварії, пожежі, катастрофи, стихійні лиха й інші надзвичайні події; уживати невідкладних заходів із ліквідації їхніх наслідків, порятунку людей і надання їм допомоги, охорони майна, яке залишилося без догляду;

16) брати участь у проведенні карантинних заходів під час епідемій і епізоотій;

17) сприяти забезпеченню, відповідно до законодавства, режиму військового чи надзвичайного стану у випадку їхнього оголошення на всій території України чи в окремій місцевості;

18) охороняти на договірних засадах майно громадян, колективне і державне майно, а також майно іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних осіб і громадян, осіб без громадянства;

19) забезпечувати схоронність знайдених, вилучених у затриманих і арештованих осіб і зданих у міліцію документів, речей, цінностей і іншого майна, уживати заходів щодо повернення їх законним власникам. Міліція несе відповідальність за схоронність зданих цінностей і майна;

20) охороняти, конвоювати і утримувати затриманих і узятих під варту осіб;

21) у встановленому порядку виявляти і повідомляти установам охорони здоров'я про осіб, що складають групу ризику

захворювання на СНІД, і здійснювати за поданням установи охорони здоров'я, із санкції прокурора привід цих осіб, а також інфікованих вірусом імунодефіциту людини, хворих венеричними захворюваннями, хронічним алкоголізмом і наркоманів, що вводять наркотичні засоби шляхом ін'єкцій, для обов'язкового обстеження і лікування (п. 21 ст. 10 у редакції Закону № 2484-12 від 19 червня 1992 р.);

22) здійснювати привід у відповідні державні органи чи установи, відповідно до чинного законодавства і із санкції прокурора, громадян, що ухиляються від призову на військову службу;

23) надавати, у межах наданих прав, допомогу народним депутатам, представникам державних органів і громадських об'єднань у здійсненні їхньої законної діяльності, якщо їм чиниться протидія чи загрожує небезпека з боку правопорушників;

24) надавати, в межах наявних можливостей, невідкладну, зокрема медичну допомогу особам, що постраждали від правопорушень і нещасливих випадків, знаходяться в безпомічному чи небезпечному для життя і здоров'я стані, а також неповнолітнім, що осталися без опікування;

25) забезпечувати охорону свідків, що потерпіли, й інших осіб за їхнім звертанням, якщо їхнє життя, здоров'я і майно знаходяться в небезпеці в зв'язку з наданням ними допомоги правоохоронним органам у запобіганні і розкритті злочинів;

26) забезпечувати виконання загальнообов'язкових рішень місцевих рад народних депутатів, прийнятих ними в межах своєї компетенції, з питань охорони громадського порядку і правил торгівлі у невстановлених місцях;

27) забезпечувати громадський порядок під час проведення масових заходів комерційного характеру на кошти організацій чи осіб, що їх проводять.

Працівник міліції на території України, незалежно від посади, яку він обіймає, місцезнаходження і часу, у разі звернення до нього громадян чи посадових осіб із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій або громадській безпеці, зобов'язаний ужити заходів щодо попередження і запобігання правопорушенням, порятунку людей, надання допомоги особам, що потребують її, встановлення і затримки осіб, які вчинили правопорушення, охорони місця події та повідомити про це у найближчий підрозділ міліції.

§ 3. Права міліції

Міліції для виконання покладених на неї обов'язків надані права:

1) вимагати від громадян і посадових осіб, що порушують громадський порядок, запобігати правопорушенням і дія, що перешкоджають здійсненню повноважень міліції; виносити на місці усне попередження особам, що допустили незначні адміністративні порушення, а у випадку невиконання зазначених вимог застосовувати передбачені законом примусові заходи;

2) перевіряти у громадян при підозрі в здійсненні правопорушень документи, що засвідчують їхню особисту, а також інші документи, необхідні для з'ясування питання щодо дотримання правил, нагляд і контроль за виконанням яких покладено на міліцію;

3) викликати громадян і посадових осіб у справах про злочини й у зв'язку із матеріалами, що знаходяться в її провадженні; у випадку відхилення без поважних причин від з'явлення за викликом піддавати їх приводу у встановленому законом порядку;

4) виявляти і вести облік осіб, що підлягають профілактичному впливу на підставі й у порядку, встановлених законодавством, виносити їм офіційне застереження про неприпустимість протиправного поведіння;

5) затримувати і розміщувати в спеціально відведених для цього приміщеннях:

- осіб, підозрюваних у здійсненні злочину, обвинувачуваних, таких, що ховаються від дізнання, слідства чи суду, засуджених, що ухиляються від виконання кримінального покарання, — на терміни й у порядку, передбачених законом;

- осіб, у щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, — на термін, встановлений органом попереднього слідства, прокурором, судом, але не більше десяти діб;

- осіб, що вчинили адміністративні правопорушення, для складання протоколу чи розгляду справи по суті, якщо ці питання не можуть бути вирішені на місці, — на термін до трьох годин, а в необхідних випадках для встановлення особистості і з'ясування обставин правопорушення — до трьох діб із

Іі документів, застосовувати інші передбачені законом заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення;

8) у випадках, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення, накладати адміністративні стягнення чи передавати матеріали про адміністративні правопорушення на розгляд інших державних органів, товариських судів, громадських об'єднань чи трудових колективів;

9) проводити в порядку провадження дізнання і за дорученням слідчих органів по кримінальних справах обшуки, вилучення, допити й інші слідчі дії відповідно до кримінально-процесуального законодавства;

10) здійснювати на підставах і в порядку, встановлених законом, гласні і негласні оперативно-розшукові заходи, фото-, кіно-, відеозйомку і звукозапис, прослуховування телефонних розмов з метою розкриття злочинів;

11) проводити фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку, дактилоскопію осіб, затриманих за підозрою в здійсненні злочину чи за бродяжництво, узятих під варту, обвинувачуваних у здійсненні злочину, а також осіб, підданих адміністративному арешту;

12) проводити кіно-, фото- і звукофіксацію як допоміжний засіб запобігання протиправних дій і розкриття правопорушень;

13) вести профілактичний облік правопорушників, криміналістичний і оперативний облік в обсязі, структурі і порядку, обумовлених завданнями, покладеними на міліцію чинним Законом;

14) проводити огляд ручної поклажі, багажу й огляд пасажирів цивільних повітряних, морських і річкових судів, засобів залізничного й автомобільного транспорту відповідно до чинного законодавства;

15) входити безперешкодно в будь-який час доби:

а) на територію й у приміщення підприємств, установ і організацій, у тому числі митниці, і оглядати їх з метою припинення злочинів, переслідування осіб, підозрюваних у здійсненні злочину, при стихійних лихах і інших надзвичайних обставинах;

б) на земельні ділянки, у жилі й інші приміщення громадян у випадку переслідування злочинця чи припинення зло-

чину, що загрожує життю мешканців, а також при стихійних лихах і інших надзвичайних обставинах;

в) у жилі приміщення осіб, що знаходяться під адміністративним наглядом, з метою перевірки.

У випадку опору чи протидії працівник міліції може вжити заходів до їхнього усунення, передбачених Законом «Про міліцію»;

16) знаходитися на земельних ділянках, у жилих і інших приміщеннях громадян з їхньої згоди, а також на території й у приміщеннях підприємств, установ і організацій із повідомленням про це адміністрації з метою забезпечення безпеки громадян, громадської безпеки, запобігання злочину, виявлення і затримки осіб, що його вчинили;

17) одержувати безперешкодно і безкоштовно від підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності, і об'єднань громадян за письмовим запитом відомості (у тому числі і ті, що складають комерційну і банківську таємницю), необхідні у справі про злочини, яка знаходиться у провадженні міліції;

18) повідомляти з метою профілактичного впливу державні органи, громадські об'єднання, трудові колективи і громадськість за місцем проживання особи про факти здійснення нею адміністративного правопорушення;

19) вносити відповідним державним органам, громадським об'єднанням чи посадовим особам, підприємствам, установам, організаціям обов'язкові до розгляду подання про необхідність усунення причин і умов, що сприяють здійсненню правопорушень;

20) відповідно до своєї компетенції тимчасово обмежувати чи забороняти доступ громадян на окремі ділянки місцевості чи об'єкти з метою забезпечення громадського порядку, громадської безпеки, охорони життя і здоров'я людей;

21) обмежувати чи забороняти у випадках затримки злочинців, при аваріях, інших надзвичайних обставинах, що загрожують життю і здоров'ю людей, рух транспорту і пішоходів на окремих ділянках вулиць і автомобільних доріг; зупиняти транспортні засоби у випадку порушення правил дорожнього руху, наявних ознак, що свідчать про технічну несправність транспорту чи забруднення ним навколишнього середовища,

а також за наявності даних про те, що він використовується в протиправних цілях; оглядати транспортні засоби і перевіряти у водіїв документи на право користування і управління ними, дорожні листи і відповідність перевезених вантажів товарно-транспортним документам; робити технічний огляд автотранспорту;

- організувати при необхідності медичний огляд водіїв, затримувати, відстороняти від управління транспортними засобами осіб, що знаходяться в стані сп'яніння, а також таких, що не мають документів на право управління чи користування транспортними засобами; позбавляти водіїв у передбачених законодавством випадках права управління транспортними засобами;

- використовувати передбачені нормативними актами технічні засоби для виявлення і фіксації порушень правил дорожнього руху, забороняти експлуатацію транспортних засобів, технічний стан яких загрожує безпеці дорожнього руху чи навколишнього середовища, чи номери агрегатів яких не відповідають записам у реєстраційних документах; затримувати і доставляти у встановленому порядку транспортні засоби для тимчасового збереження на спеціальних площадках чи стоянках;

- відвідувати підприємства, установи й організації для виконання контрольних і профілактичних функцій із забезпечення безпеки дорожнього руху;

- вимагати від відповідних організацій усунення порушень правил утримання доріг, обмежувати чи забороняти проведення ремонтно-будівельних і інших робіт, інших заходів на вулицях і автомобільних дорогах, якщо при цьому не дотримуються вимоги щодо забезпечення громадської безпеки;

22) анулювати виданий підприємству, установі й організації дозвіл на придбання, збереження і використання зброї, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів і речовин при невиконанні встановлених правил користування і поводження з ними чи при недоцільності їх подальшого збереження; вилучати при необхідності зазначені предмети, опечатувати склади, бази і сховища, закривати стрілецькі тири і стенди, збройово-ремонтні і піротехнічні підприємства, магазини, що торгують зброєю і бое-

припасами, до усунення порушень відповідних правил;

- анулювати дозволи на придбання, збереження і носіння зброї і боєприпасів, видані громадянам, що зловживають спиртними напоями, споживають наркотичні засоби без призначення лікаря, інші одурманювальні засоби; страждають на психічні захворювання; і в інших випадках, передбачених законодавством;

- оглядати за участю адміністрації підприємств, установ, організацій приміщення, де знаходяться зброя, боєприпаси, вибухові, наркотичні і сильнодіючі хімічні, отруйні і радіоактивні речовини і матеріали, з метою перевірки дотримання правил поведінки з ними;

- оглядати зброю і боєприпаси, що знаходяться в громадян, а також місця їхнього збереження;

23) вилучати в громадян і посадових осіб предмети і речі, заборонені чи обмежені в обігу, а також документи з ознаками підробки; знищувати ці предмети, речі і документи чи передавати їх за призначенням у встановленому порядку;

24) проводити за участю адміністрації підприємств, установ і організацій огляд виробничих, складських і інших службових приміщень і територій з метою перевірки охорони державного і колективного майна, дотримання правил продажу товарів і надання послуг населенню;

- вимагати від матеріально відповідальних і посадових осіб підприємств, установ і організацій відомостей і пояснень за фактами порушення законодавства, проведення документальних і натуральних перевірок, інвентаризацій і ревізій виробничої і фінансово-господарської діяльності; запитувати і при необхідності вилучати документи, зразки сировини і продукції, опечатувати каси, приміщення і місця збереження документів, грошей і товарно-матеріальних цінностей;

25) користуватися безкоштовно всіма видами громадського транспорту міського, приміського і місцевого сполучення (крім таксі), а також попутним транспортом. Працівники підрозділів міліції на транспорті в межах ділянок, що обслуговуються, крім цього, мають право на безкоштовний проїзд у потягах, на річкових і морських судах. Під час службових відряджень працівники міліції мають право на позачергове придбання квитків на всі види транспорту і розміщення в готелях при пред'явленні службового посвідчення і посвідчен-

ня про відрядження. У випадку невідкладних службових поїздок вони забезпечуються квитками на проїзд незалежно від наявності місць;

26) використовувати безперешкодно транспортні засоби, що належать підприємствам, установам, організаціям і громадянам (крім транспортних засобів дипломатичних, консульських і інших представництв іноземних держав, міжнародних організацій, транспортних засобів спеціального призначення), для проїзду до місця події, стихійного лиха, доставки в лікувальні установи осіб, що потребують невідкладної медичної допомоги, для переслідування правопорушників і їх доставки в міліцію.

Використання з цією метою транспортних засобів, що належать підприємствам, установам і організаціям, здійснюється безкоштовно. Відшкодування збитків і витрат за використання транспорту громадян здійснюється відповідно до вимог статті 25 цього закону й інших актів чинного законодавства;

27) користуватися в невідкладних випадках безперешкодно і безкоштовно засобами зв'язку, що належать підприємствам, установам і організаціям, а засобами зв'язку, що належать громадянам, — з їхньої згоди;

28) користуватися безкоштовно засобами масової інформації з метою встановлення обставин здійснення злочинів і осіб, що вчинили їх, свідків, потерпілих, розшуку злочинців, що втекли, зниклих безвісти осіб і в інших цілях, пов'язаних із необхідністю надання допомоги громадянам, підприємствам, установам і організаціям у зв'язку з виконанням міліцією покладених на неї обов'язків.

Посадові особи, що відмовилися без поважних причин надати допомогу працівнику міліції в реалізації його прав, передбачених пунктами 24–28 ст.11, підлягають відповідальності за чинним законодавством;

29) матеріально і морально заохочувати громадян, що надають допомогу в охороні правопорядку і боротьбі зі злочинністю;

30) зберігати, носити і застосовувати спеціальні засоби і зброю.

У своїй роботі міліція має право вживати заходів фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю у випадках і в порядку, передбачених законом.

Застосуванню сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї має передувати попередження про намір їхнього використання. Без попередження фізична сила, спеціальні засоби і зброя можуть застосовуватися, якщо виникла безпосередня загроза життю чи здоров'ю громадян або працівників міліції.

Забороняється вживати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку чи з вираженими ознаками інвалідності та малолітніх, крім випадків здійснення ними групового нападу, який загрожує життю і здоров'ю людей, працівників міліції, або збройного нападу, чи збройного опору.

Якщо застосування сили уникнути не можна, вона не повинна перевищувати міру, необхідну для виконання покладених на міліцію обов'язків, і має зводитися до мінімуму можливого заподіяння збитку здоров'ю правопорушників, інших громадян. У разі заподіяння шкоди міліція забезпечує надання необхідної допомоги потерпілим у найкоротший термін.

На жаль, практика свідчить про постійну тенденцію працівників міліції й інших правоохоронних органів до перевищення так званого «мінімуму можливостей» застосування сили. Звичайно, існують ситуації, коли важко оцінити обстановку і справжні наміри правопорушника, а, отже, і точно розрахувати «міру» застосування сили і засобів. Однак факти говорять про те, що часом сила і засоби застосовуються без будь-якої потреби і з тяжкими наслідками.

Так, у 2002 р. у Львові відбувся суд за позовом Уповноваженого Верховної Ради України із прав людини до служб внутрішніх справ і безпеки про заподіяння шкоди здоров'ю працівниками цих відомств затриманому громадянину. Львівський суд визнав позов обґрунтованим і стягнув із зазначених служб значну суму грошей у порядку відшкодування заподіяної шкоди здоров'ю і моральної шкоди. Здається виховна сила подібних рішень набагато вища за багато наставлянь і закликів.

Про застосування фізичної сили, спеціальних засобів примусу працівник міліції рапортом доводить до відома безпосереднього начальника.

Про поранення чи смерть, що відбулися внаслідок застосування фізичного впливу і спеціальних засобів, а також про

всі випадки застосування зброї працівник міліції зобов'язаний негайно і письмово повідомити своєму начальнику для повідомлення прокурора.

Перевищення повноважень із застосуванням сили, зокрема спеціальних засобів і зброї, тягне відповідальність, установлену законом.

Працівники міліції мають право вживати заходи фізичного впливу, зокрема прийоми рукопашного бою, для припинення правопорушень, подолання протидії законним вимогам міліції, якщо інші способи не забезпечили виконання покладених на неї обов'язків.

Працівники міліції мають право застосовувати наручники, гумові ціпки, засоби зв'язування, сльозоточиві речовини, світлозвукові пристрої відволікаючої дії, пристосування для відкриття приміщень і примусової зупинки транспорту, водомети, бронемашини й інші спеціальні та транспортні засоби, а також використовувати службових собак у таких випадках:

- для захисту громадян і самозахисту від нападу й інших дій, що створюють загрозу їхньому життю чи здоров'ю;
- для припинення масових безладь і групових порушень громадського порядку;
- для відбиття нападу на будинки, приміщення, споруди і транспортні засоби незалежно від їхньої приналежності чи їхнього звільнення у випадку захоплення;
- для затримки і доставки в міліцію чи інше службове приміщення осіб, що вчинили правопорушення, а також для конвоювання і утримання осіб, затриманих і підданих арешту, узятих під варту, якщо зазначені вище особи чинять опір працівникам міліції, чи якщо є підстави вважати, що вони можуть втекти чи заподіяти шкоду навколишнім чи собі;
- для припинення масового захоплення землі й інших дій, що можуть призвести до зіткнення груп населення, а також дій, що паралізують роботу транспорту, життєдіяльність населених пунктів, зазіхають на громадський спокій, життя і здоров'я людей;
- для припинення опору працівнику міліції й іншим особам, що виконують службові чи громадські обов'язки із охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю;

- для звільнення заручників.

Вид спеціального засобу, час початку й інтенсивність його застосування визначаються з урахуванням конкретної обстановки, характеру правопорушення й особи правопорушника.

Повний перелік спеціальних засобів, а також правила їхнього застосування встановлюються Кабінетом Міністрів України за висновком Міністерства охорони здоров'я України і Генеральної прокуратури України і публікуються в засобах масової інформації.

Працівники міліції як крайній захід мають право застосувати вогнепальну зброю:

- для захисту громадян від нападу, який загрожує їхньому життю і здоров'ю, а також звільнення заручників;
- для відбиття нападу на працівника міліції або членів його родини, якщо їхньому життю чи здоров'ю загрожує небезпека;
- для відбиття нападу на охоронювані об'єкти, конвої, жилі приміщення громадян, приміщення державних і громадських підприємств, установ і організацій, а також звільнення їх у випадку захоплення;
- для затримки особи, захопленої при здійсненні тяжкого злочину, і яка намагається втекти;
- для затримки особи, яка чинить збройний опір, намагається втекти з-під варти, а також озброєної особи, яка загрожує застосуванням зброї й інших предметів, що становлять загрозу життю і здоров'ю працівника міліції;
- для зупинки транспортного засобу шляхом його uszkodження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю громадян чи працівника міліції.

Забороняється застосовувати і використовувати вогнепальну зброю при значному скупченні людей, якщо від цього можуть постраждати сторонні особи. Працівник міліції має право використовувати зброю для подання сигналу тривоги або виклику допомоги, для знешкодження тварин, що загрожують життю і здоров'ю громадян чи працівника міліції.

Працівник міліції має право оголосити вогнепальну зброю і привести її в готовність, якщо вважає, що в конкретній обстановці можуть виникнути підстави для її застосування. При затримці злочинців чи правопорушників, або осіб, яких праців-

ник міліції запідозрив у вчиненні злочинів чи правопорушень, а також при перевірці документів у підозрілих осіб працівник міліції може привести в готовність вогнепальну зброю, що є попередженням про можливе її застосування.

Спроби особи, затримуваної працівником міліції з вогнепальною зброєю в руках, наблизитися до нього чи торкнутися до зброї дає співробітникові міліції право на застосування вогнепальної зброї.

На службу в міліцію приймаються на контрактній основі громадяни, здатні за своїми особистими, діловими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я виконувати покладені на міліцію завдання. При прийомі на службу може встановлюватися випробувальний термін до одного року.

Порядок і умови проходження служби особовим складом регламентуються Положенням про проходження служби особовим складом органів внутрішніх справ, затвердженим Кабінетом Міністрів України.

Податкова міліція. Останнім часом дедалі більшої ваги набуває нова воєнізована структура, створена в складі Державної податкової адміністрації, – податкова міліція. Ця структура наділена широкими повноваженнями і покликана забезпечити боротьбу зі злочинністю у сфері збору податків. Оскільки податкова міліція наділена слідчо-оперативними функціями і провадить слідчу й оперативно-розшукову діяльність, а отже, стикається з такою важливою сферою правовідносин, як права і свободи громадян, то на неї поширюється чинність Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», прийнятого ВР України 18 лютого 1992 р.

Слід зазначити, що аналогічна структура існувала і в Російській федерації, але в березні-квітні 2003 р. Президент Путін В.В. дійшов висновку, що насправді ця структура дублює роботу відповідних відділів міліції і була ліквідована.

Оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових, розвідувальних і контррозвідувальних заходів, здійснюваних із застосуванням оперативних і оперативно-технічних засобів. Виходячи з цього визначення, Закон чітко визначає правову основу використання і застосування цих засобів і контролю за процесом. Нагляд за дотриманням і зас-

тосуванням законів цією структурою здійснюється прокуратурою і судовою владою.

У листопаді 2002 р. Верховна Рада України розглядала питання про місцеву міліцію, яка перебуватиме на утриманні органів місцевого самоврядування і, відповідно, виконуватиме завдання, висунуті місцевою владою. Закон наразі не прийнятий і знаходиться на стадії доробки.

Запитання для засвоєння теми

- 1. Яке місце посідає Міністерство внутрішніх справ у правоохоронній системі України?*
- 2. Назвіть правоохоронні функції Міністерства внутрішніх справ.*
- 2. Міліція: основний правоохоронний підрозділ МВС.*
- 3. Функції міліції.*
- 4. Повноваження міліції.*
- 5. Права міліції.*
- 6. Основні підрозділи міліції.*
- 7. Кому підпорядковується міліція та її підзвітність?*
- 8. Дайте визначення поняття місцевої (муниципальної) міліції. Яким чином провадиться громадський контроль за діяльністю міліції?*

Глава 9. СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

§ 1. Статус, функції, принципи діяльності Служби безпеки України

Служба безпеки України – державний воєнізований орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Її діяльність підпорядкована Президенту України і підконтрольна Верховній Раді України. Уся діяльність СБУ побудована відповідно до засад, установлених Конституцією України, і регулюється Законом України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р.

На СБУ покладається, в межах визначеної законодавством компетенції, захист від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, зазіхань з боку окремих організацій, груп і осіб на:

- державний суверенітет;
- конституційний лад;
- територіальну цілісність;
- економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України;
- законні інтереси держави і права громадян.

Остання функція за своїм змістом визначає приналежність СБУ до органів правоохоронного напрямку. До компетенції Служби безпеки України входять запобігання, виявлення, припинення і розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, а також боротьба з тероризмом, корупцією й організованою злочинною діяльністю в галузі управління й економіки, іншими протиправними діями, що безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України і громадянам держави.

Діяльність СБУ, її органів і співробітників ґрунтується на принципах законності, поваги до прав і гідності особи, позапартійності та відповідальності перед народом України.

В оперативно-службовій діяльності СБУ дотримується принципів поєднання єдиначальності та колегіальності, гласності та конспірації. Правову основу діяльності СБУ становлять Конституція України, Закон України «Про Службу безпеки України» й інші законодавчі акти України, що відповідають міжнародним, визнаним Україною.

Діяльність СБУ провадиться на основі дотримання прав і свобод людини. Органи і співробітники СБУ мають поважати гідність людини і виявляти до неї гуманне ставлення, не допускати розголошення відомостей про особисте життя людини. У разі виняткових обставин, передбачених законодавством, в інтересах правосуддя, з метою припинення і розкриття державних злочинів окремі права і свободи особи можуть бути тимчасово обмежені в порядку і межах, визначених Конституцією і законами України. Неправомірне обмеження законних прав і свобод людини неприпустиме і тягне відповідальність згідно із законодавством.

Органи СБУ у разі порушення їх співробітниками під час виконання службових обов'язків прав чи свобод людини має вжити заходів до відновлення цих прав і свобод, відшкодування заподіяного морального і матеріального збитку, притягнення винних до відповідальності.

Служба безпеки України за вимогою громадян України в місячний термін зобов'язана дати їм письмові пояснення з приводу обмеження їхніх прав чи свобод. Такі особи мають право оскаржити в суд неправомірні дії посадових (службових) осіб і органів Служби безпеки України.

Використання СБУ в партійних, групових або особистих інтересах не допускається. Діяльність партій, рухів, інших громадських об'єднань, що переслідують політичні цілі, у СБУ забороняється. На період служби чи роботи за трудовим договором членство співробітників СБУ в таких об'єднаннях припиняється. Як виняток дозволяється членство співробітників, що уклали трудовий договір зі Службою безпеки України, у професійних спілках.

Громадськість України через засоби масової інформації, в інших формах у визначеному законодавством порядку інформується про діяльність СБУ. Забороняється встановлювати обмеження на інформацію про загальний бюджет, її компетенції й основні напрями діяльності, а також про випадки протиправних дій органів і її співробітників.

Не підлягають розголошенню відомості, що складають державну, військову, службову і комерційну таємницю, а також інформація конфіденційного характеру, розголошення якої може нанести шкоду національній безпеці України, честі і гідності особи чи порушити її законні права.

Докладне ознайомлення з діяльністю правоохоронних органів України і законодавством, що регулює їхню діяльність, зумовлене численними прикладами перетворення диктаторами цих органів у знаряддя боротьби з власними народами. Найбезпрецедентнішою і неперевершеною за своїми масштабами виявилася майже тридцятирічна розправа І. Сталіна і його оточення з народами, що населяли територію колишнього СРСР, яка провадилася каральним органом – НКВС.

У Законах України «Про міліцію» і «Про Службу безпеки України» враховані уроки минулого. У Конституції України чітко сформульовано принципи діяльності цих органів, правові засади і форми громадського контролю, що робить їхню діяльність більш-менш прозорою і передбачуваною.

Проте практика останніх років (події 9 січня 2001 р. у м. Києві, історія за участю майора Мельниченка) свідчить про

те, що органи Служби безпеки вимагають постійного контролю за їх діяльністю з боку депутатського корпусу і громадськості України.

На цей час у Верховній Раді України розглядається законопроект, запропонований народними депутатами Г. Крючковим і Б. Андресюком, який передбачає створення механізму громадського контролю в Збройних Силах й інших збройних формуваннях, зокрема і в міліції, що стосується суворого дотримання законодавства останніми та їхніми посадовими особами у своїй діяльності.

§ 2. Повноваження Служби безпеки України

Служба безпеки України, відповідно до своїх основних завдань, зобов'язана:

1) провадити розвідувальну й інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади і управління України внутрішньої і зовнішньої діяльності, розв'язання проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології й інших питань, пов'язаних з національною безпекою України;

2) вживати заходів контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських і інших державних установ, а також заходів, пов'язаних з охороною державних інтересів у сфері зовнішньо-політичної і зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном;

3) виявляти, припиняти і розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції СБУ; проводити дізнання і слідство у цих справах; розшукувати осіб, що ховаються в зв'язку зі вчиненням зазначених злочинів;

4) вживати контррозвідувальних заходів для запобігання, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;

5) забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних зазіхань з боку окремих осіб і їхніх об'єднань;

6) здійснювати контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу, Збройних Сил України, інших військових

формувань, дислокованих на території України, енергетики, транспорту, зв'язку, а також важливих об'єктів інших галузей господарства;

7) брати участь у розробці і вжитті заходів щодо захисту державних таємниць України, сприяти в порядку, передбаченому законодавством, підприємствам, установам, організаціям і підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України;

8) провадити, відповідно до законодавства, профілактику правопорушень у сфері державної безпеки;

9) у межах визначеної законодавством компетенції забезпечувати захист особистої безпеки громадян; брати участь у реабілітації і відновленні прав незаконно репресованих осіб;

10) сприяти Прикордонним військам України в охороні Державного кордону України;

11) сприяти забезпеченню режиму військового і надзвичайного стану у випадку їхнього оголошення, а також ліквідації наслідків стихійних лих, значних аварій, катастроф, епідемій, епізоотій і інших надзвичайних ситуацій;

12) надавати наявними силами і засобами, зокрема і технічними, допомогу органам внутрішніх справ, іншим правоохоронним органам у боротьбі зі злочинністю;

13) брати участь у розробці заходів і розв'язанні питань, що стосуються в'їзду в Україну і виїзду за кордон, перебування на її території іноземців і осіб без громадянства, прикордонного режиму і митних правил;

14) забезпечувати засекреченням і шифрованим зв'язком державні органи України і посадових осіб відповідно до переліку, встановлюваного Кабінетом Міністрів України;

15) проводити наукові дослідження і дослідно-конструкторські роботи, впроваджувати їхні результати в практику діяльності СБУ;

16) виконувати за дорученням Верховної Ради України чи Президента України інші завдання, безпосередньо спрямовані на забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки держави.

Службі безпеки України, її органам і співробітникам для виконання покладених на них обов'язків надаються права:

1) вимагати від громадян і посадових осіб припинення правопорушень і дій, що перешкоджають здійсненню повноважень СБУ; перевіряти в зв'язку з цим документи, що засвідчують їхню особу; а також оглядати осіб, їхні речі та транспортні засоби, якщо існує загроза втечі підозрюваного чи знищення, або приховання речових доказів злочинної діяльності;

2) надавати органам державного управління обов'язкові до розгляду пропозиції з питань національної безпеки України, зокрема про припинення роботи, пов'язаної з державними таємницями, виконуваної останніми з порушенням установлених правил;

3) одержувати на письмовий запит керівника відповідного органу СБУ від міністерств, державних комітетів, інших відомств, підприємств, установ, організацій, військових частин, громадян і їхніх об'єднань дані і відомості, необхідні для забезпечення державної безпеки України, а також користуватися з цією метою службовою документацією і звітністю;

4) входити в порядку, погодженому з адміністрацією підприємств, установ і організацій і командуванням військових частин, на їхню територію й у службові приміщення;

5) мати слідчі ізолятори для тримання осіб, узятих під варту і затриманих органами СБУ;

6) використовувати з наступним відшкодуванням витрат і збитків транспортні засоби, що належать підприємствам, установам і організаціям, військовим частинам і громадянам (крім транспортних засобів дипломатичних, консульських і інших представництв іноземних держав і організацій, транспортних засобів спеціального призначення), для проїзду до місця події, припинення злочинів, переслідування і затримання осіб, підозрюваних у їхньому вчиненні, доставлення в лікувальні установи осіб, що потребують термінової медичної допомоги;

7) безперешкодно при безпосередньому припиненні злочинів, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції СБУ, переслідуванні осіб, підозрюваних у їхньому вчиненні, входити до жилих, службових, виробничих й інших приміщень, на території і земельні ділянки й оглядати їх з повідомленням прокурора протягом 24 годин;

8) вживати гласні та негласні оперативні заходи в порядку, визначеному Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність»;

9) здійснювати співробітництво з громадянами України й іншими особами, зокрема на договірних засадах, дотримуючись при цьому умов добровільності та конфіденційності цих відносин;

10) користуватися на договірних засадах службовими приміщеннями підприємств, установ, організацій, військових частин, а також жилими й іншими приміщеннями громадян;

11) направляти військовослужбовців СБУ для роботи на штатних посадах в інших установах, підприємствах і організаціях на час виконання конкретних завдань в інтересах розвідки, контррозвідки, боротьби з корупцією й організованою злочинною діяльністю; в окремих випадках у порядку, визначеному колегією СБУ, допускається відрядження на роботу таких військовослужбовців до установ, підприємств й організацій з ініціативи їхніх керівників;

12) в інтересах розвідки, контррозвідки й оперативно-розшукової діяльності створювати інформаційні системи і вести оперативний облік в обсязі та порядку, зумовлених завданнями, покладеними на СБУ цим Законом;

13) морально і матеріально заохочувати співробітників СБУ й інших осіб за заслуги із забезпечення державної безпеки; представляти їх у встановленому порядку до державних нагород;

14) позачергово придбавати квитки на всі види транспорту незалежно від наявності місць і поселятися в готелях за пред'явленням посвідчення про відрядження;

15) безплатного проїзду усіма видами міського пасажирського транспорту загального користування (крім таксі), залізничного і водного транспорту приміського сполучення й автобусами приміських маршрутів, а також попутним транспортом.

Військовослужбовці Служби безпеки України мають право зберігати, носити, використовувати і застосовувати зброю і спеціальні засоби на підставах і в порядку, передбачених Законом України «Про міліцію», військовими статутами Збройних Сил України й іншими актами законодавства.

§ 3. Організація роботи Служби безпеки України

До системи Служби безпеки України входять: Центральне управління Служби безпеки України, підпорядковані йому ре-

гіональні органи, Служба безпеки Республіки Крим, органи військової контррозвідки, військові формування, а також навчальні, науково-дослідні й інші установи Служби безпеки України.

Організаційна структура СБУ визначається Президентом України. Центральне управління СБУ, інші органи й установи, є юридичними особами, мають печатку з зображенням державного герба України і своїм найменуванням, інші печатки і штампи, рахунки в банках, зокрема й валютні.

Центральне управління СБУ відповідає за стан державної безпеки, координує і контролює діяльність інших своїх органів. До його складу входять апарат голови Служби безпеки України та функціональні підрозділи: розвідки, контррозвідки, військової контррозвідки, захисту національної державності, боротьби з корупцією й організованою злочинною діяльністю, інформаційно-аналітичний, оперативно-технічний, оперативного документування, слідчий, урядового зв'язку, із роботи з особовим складом, адміністративно-господарський, фінансовий, військово-медичний і інші, відповідно до організаційної структури СБУ.

Центральне управління СБУ видає положення, накази, розпорядження, інструкції, дає вказівки, обов'язкові для виконання в системі СБУ. *Зазначені акти не підлягають виконанню, якщо в них установлюються не передбачені законодавством додаткові повноваження органів і співробітників Служби безпеки України чи антиконституційні обмеження прав і свобод громадян. У разі виконання «...не передбачених законодавством додаткових повноважень» чи «...антиконституційного обмеження прав і свобод громадян»* особа, яка проігнорувала ці положення закону, несе відповідальність, рівну з особою, що дала відповідну вказівку.

У межах своєї компетенції Центральне управління СБУ вносить Президенту України пропозиції щодо видання актів з питань збереження державної таємниці, обов'язкових для виконання органами державного управління, підприємствами, установами, організаціями і громадянами.

З метою ефективного виконання своїх завдань Службою безпеки України створюються її регіональні органи: обласні управління Служби безпеки України, їхні міжрайонні, районні

та міські підрозділи, розташування і територіальна компетенція яких можуть не збігатися з адміністративно-територіальним розподілом України.

В інтересах державної безпеки органи і підрозділи СБУ можуть створюватися на окремих державних стратегічних об'єктах і територіях, у військових формуваннях.

У своїй оперативно-службовій діяльності регіональні органи СБУ незалежні від органів місцевої державної адміністрації та місцевого самоврядування, посадових осіб, партій і рухів.

Керівництво всією діяльністю Служби безпеки України, її Центральним управлінням здійснює голова Служби безпеки України, який несе персональну відповідальність за виконання завдань, покладених на цю службу. Він призначається Верховною Радою України за поданням Президента України.

СБУ має колегіальний дорадчий орган – колегію, яка визначає шляхи виконання покладених на неї завдань, приймає рішення щодо основних напрямів і проблем оперативно-службової діяльності та роботи з кадрами. Рішення колегії приймаються більшістю голосів і затверджуються наказами голови СБУ.

Служба безпеки України взаємодіє з Управлінням охорони вищих посадових осіб України, правоохоронними і митними органами держави в порядку і на засадах, визначених законами, указами Президента України і прийнятими на їхній основі актами СБУ і відповідного відомства.

Запитання для засвоєння теми

1. *Конституційний статус СБУ.*
2. *Розкрийте поняття «інтереси держави».*
3. *Визначте цілі та завдання Служби безпеки України.*
4. *Назвіть принципи роботи СБУ.*
5. *Підпорядкування Служби безпеки України.*
6. *Визначте повноваження СБУ.*
7. *Назвіть форми роботи СБУ.*
8. *Назвіть форми контролю за діяльністю СБУ.*
9. *Які нормативно-правові акти регулюють роботу СБУ?*

РОЗДІЛ 3

КООРДИНУЮЧІ І ВИКОНАВЧІ ДЕРЖАВНІ ПРАВОВІ ВІДОМСТВА УКРАЇНИ

Глава 10. МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

§ 1. Функції і повноваження Міністерства юстиції України

Поряд з державними правоохоронними органами, прямими завданнями яких є охорона правопорядку в країні, прав і свобод громадян від злочинних зазіхань із застосуванням передбачених у законі заходів силового характеру, в Україні діє ряд державних органів і громадських організацій, що здійснюють у тій чи іншій формі захист прав і інтересів фізичних і юридичних осіб.

Найбільшим державним відомством, що безпосередньо причетне до правозабезпечувальної і правозахисної галузі, є Міністерство юстиції України. Саме на ньому лежить обов'язок здійснення державної правової політики: формування законодавчої бази, своєчасне виявлення прогалин у тій чи іншій правовій сфері, розробка конкретних законів і реєстрація прийнятих нормативно-правових актів. Не будучи силовим відомством, Мін'юст має у своєму розпорядженні такі структури, як Державна виконавча служба і нотаріат, що повсякденно здійснюють тисячі правових актів, які стосуються законних інтересів громадян, і в такий спосіб безпосередньо впливають на правовий клімат у державі та суспільстві. Мін'юст також здійснює своєрідну «опіку» адвокатури.

Міністерство юстиції незалежної України було створено Указом Президента України від 18 вересня 1996 р., тобто менше ніж за три місяці після прийняття чинної Конституції України.

Закон установлює, що Мін'юст України є центральним органом виконавчої влади, який створюється Президентом України з метою організації здійснення державної правової політики. Міністерство бере участь у реалізації державної політики у галузі захисту прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

Відповідно до Положення про Міністерство юстиції, затвердженого Указом Президента України від 30 грудня 1997 р., на це відомство покладаються такі завдання:

- організація здійснення державної правової політики, підготовка пропозицій щодо проведення в Україні правової реформи, сприяння розвитку правової науки;

- підготовка пропозицій щодо вдосконалювання законодавства, розробка проектів нормативних актів і міжнародних договорів з правових питань, здійснення правової експертизи проектів нормативних актів, державна реєстрація нормативних актів, систематизація законодавства України;

- підготовка за поданнями міністерств і інших центральних органів виконавчої влади щорічних планів законопроектної роботи і планів роботи з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу; координація нормотворчої діяльності в центральних органах виконавчої влади і контроль за цією діяльністю;

- гарантування захисту прав і свобод людини і громадянина;

- організаційне і матеріально-технічне забезпечення судів загальної юрисдикції, організація виконання судових рішень, роботи з кадрами, експертне забезпечення правосуддя.

Саме тут слід відмітити, що 3 вересня 2002 р. Президент підписав Указ про утворення Державної судової адміністрації. Цим документом започатковано процес, якому належить завершити зусилля щодо надання судовій владі повної незалежності від тих чи інших державних структур. Передбачається, що створена структура, виконуючи певні функції (кадрові й організаційні питання, матеріально-технічне забезпечення діяльності судів), буде позбавлена реальних можливостей впливати на об'єктивність роботи судів і суддів. У зв'язку з утворенням Державної судової адміністрації окремі функції Мін'юсту, перераховані у пунктах 15, 16 Положення про Міністерство юстиції України, передаються ДСА:

- організація роботи нотаріату, діяльності із реєстрації актів громадянського стану;

- розвиток правової інформатизації, формування у громадян правового світогляду;

- здійснення міжнародно-правового співробітництва.

Відповідно до покладених на нього завдань Мін'юст України:

1) забезпечує реалізацію державної правової політики, готує пропозиції щодо проведення в Україні правової реформи;

2) готує разом із відповідними міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, науковими установами проекти концепцій напрямів розвитку законодавства і їхнє наукове обґрунтування з урахуванням світового досвіду;

3) розробляє за дорученням Президента України, Кабінету Міністрів України і за власною ініціативою проекти законів, інших нормативно-правових актів, що стосуються прав і свобод людини, відносин між громадянином і державною владою, конституційного устрою, повноважень і взаємин органів державної влади, судоустрою і судочинства, цивільного і кримінального законодавства; разом з іншими органами державної влади брати участь у їхній підготовці;

4) здійснює правову експертизу (готує висновки) про відповідність Конституції і законам України, вимогам нормпроектної техніки проектів законів, інших актів законодавства, що подаються на розгляд Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, а також нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

5) готує зауваження і пропозиції до прийнятих Верховною Радою України законів України при підготовці їх на підпис Президенту України;

6) розробляє і представляє Президенту України і Кабінету Міністрів України пропозиції щодо усунення суперечностей між актами законодавства і заповнення прогалин у ньому;

7) організує виконання, у межах своїх повноважень, актів законодавства і провадить контроль за їх реалізацією;

8) узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його повноважень, розробляє пропозиції щодо вдосконалювання законодавства й у встановленому порядку представляє їх на розгляд Президента України і Кабінету Міністрів України;

9) здійснює, відповідно до законодавства, державну реєстрацію нормативних актів міністерств і інших центральних органів виконавчої влади, органів господарського управління і контролю, що стосуються прав, свобод і законних інтересів громадян чи мають міжвідомчий характер; веде реєстр цих актів;

10) забезпечує функціонування єдиної системи правової інформатизації, є офіційним видавцем збірників законодавства і кодексів України, видає інформаційний бюлетень «Офіційний вісник України», бере участь у виданні журналів і газет загальноправового характеру;

11) веде Єдиний державний реєстр нормативних актів, надає інформацію з бази даних цього реєстру;

12) виконує роботу із систематизації законодавства України, готує пропозиції щодо його кодифікації, веде Єдиний загальноправовий рубрикатор;

13) координує роботу із проведення судової реформи;

14) вносить Президенту України пропозиції з питань мережі місцевих судів і кількості в них суддів;

15) вживає у встановленому законодавством порядку заходів щодо організаційного і матеріально-технічного забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції (крім Верховного Суду України і господарських судів) і соціального захисту працівників судів (цей пункт підлягає скасуванню в зв'язку з Указом Президента про створення Державної судової адміністрації, на яку покладається обов'язок матеріально-технічного забезпечення діяльності судів);

16) забезпечує в порядку, встановленому законодавством України, підбір і підготовку кандидатів у судді; готує за рекомендаціями відповідних кваліфікаційних комісій суддів матеріали для призначення чи обрання суддів, голів судів, заступників голів судів, їхнього переведення на посаду до іншого суду і звільнення з посади (крім Верховного Суду України й арбітражних судів); формує резерв на посади суддів, голів і заступників голів районних (міських) судів, Верховного Суду Автономної Республіки Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських судів;

17) провадить нормування і методичне забезпечення управлінської діяльності голів судів;

18) організує в порядку, встановленому законодавством України, виконання рішень, визначень, постанов судів і виконавчих документів інших органів, виконання яких покладено на судових виконавців;

19) організує експертне забезпечення правосуддя, формує державне замовлення на науково-дослідні роботи в сфері судової експертизи, направляє і контролює діяльність підвідомчих науково-дослідних інститутів судових експертиз, координує роботу відповідних державних органів з питань розвитку судової експертизи, провадить ліцензування судово-експертної діяльності і контроль за нею і веде реєстр атестованих судових експертів;

20) організує ведення діловодства в судах (крім Верховного Суду України й арбітражних судів);

21) забезпечує ведення судової статистики;

22) провадить легалізацію всеукраїнських об'єднань громадян і міжнародних громадських організацій, реєструє всеукраїнські і міжнародні благодійні організації, філії, відділення, представництва й інші структурні центри громадських (неурядових) організацій іноземних держав в Україні, їхню символіку і контролює дотримання ними положень їхніх статутів, веде відповідні державні реєстри;

23) сприяє розвитку юридичних послуг з метою реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян і юридичних осіб, веде у випадках, передбачених законодавством, державну реєстрацію юридичних осіб і реєстрацію прав на нерухоме майно, веде реєстр застави майна, вживає у встановленому порядку заходів для залучення позабюджетних джерел фінансування шляхом введення в систему органів юстиції функцію додаткових платних послуг правового і технічного характеру громадянам і юридичним особам;

24) організує роботу установ нотаріату, перевіряє їхню діяльність і вживає заходів щодо її поліпшення; контролює законність виконання нотаріальних дій державними і приватними нотаріусами, видає й анулює свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю, забезпечує реєстрацію приватної нотаріальної діяльності, організує виготовлення і контролює використання спеціальних бланків нотаріальних документів, веде реєстр свідоцтв про право на заняття нотаріальною діяльністю;

25) готує нотаріально оформлені документи для їх консульської легалізації, надає допомогу консульським установам з питань виконання нотаріальних дій;

26) забезпечує роботу Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату;

27) реєструє адвокатські об'єднання, забезпечує фінансування оплати праці адвокатів за рахунок коштів Державного бюджету у разі участі адвоката в кримінальній справі за призначенням і звільнення громадян від оплати юридичної допомоги; веде реєстр адвокатських об'єднань;

28) видає суб'єктам підприємницької діяльності ліцензії на ведення юридичної практики, контролює дотримання ліцензійних умов при виконанні зазначених видів діяльності, веде реєстр ліцензій на ведення юридичної практики;

29) вживає заходів щодо вдосконалення роботи органів реєстрації актів громадянського стану, контролює їхню діяльність, забезпечує виготовлення і контролює використання бланків посвідчень про реєстрацію актів громадянського стану;

30) надає практичну і методичну допомогу консульським установам і дипломатичним представництвам України за кордоном щодо реєстрації актів громадянського стану;

31) здійснює методичне керівництво правовою роботою в міністерствах і інших центральних органах виконавчої влади, перевіряє стан цієї роботи і дає рекомендації щодо її поліпшення і приведення їхніх нормативних актів у відповідність із законодавством; вживає заходів із підвищення кваліфікації працівників юридичних служб;

32) координує діяльність міністерств, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ і організацій із правової освіти населення; здійснює методичне забезпечення цієї освіти, формування у громадян правового світогляду; вивчає і контролює стан правового викладання в навчальних закладах, на підприємствах, в установах і організаціях; надає їм необхідну допомогу; вносить у відповідні органи пропозиції щодо вдосконалення вивчення права в неюридичних вищих і професійно-технічних навчальних закладах, загальноосвітніх школах, установах підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів; розробляє і поширює освітні й інформаційні програми у галузі захисту прав людини;

33) готує, в межах своїх повноважень, пропозиції з питань міжнародно-правових відносин і приєднання України до міжнародних договорів і конвенцій;

34) укладає угоди про правове співробітництво з відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, організує, в межах своїх повноважень, взаємодію з ними;

35) забезпечує виконання зобов'язань, взятих за міжнародними договорами України з правових питань; здійснює у встановленому порядку опублікування міжнародних договорів, що набрали чинності;

36) забезпечує підготовку пропозицій щодо приведення законодавства України у відповідність із принципами і стандартами Ради Європи й інтеграції його в систему міжнародного права; координує роботу міністерств, інших центральних органів виконавчої влади з цих питань;

37) представляє Кабінет Міністрів України за його дорученням в міжнародних організаціях і при укладанні міжнародних договорів України;

38) виконує правову експертизу на відповідність Конституції України, законам України проектів міжнародних договорів України; готує висновки щодо виконання внутрішньодержавних процедур, необхідних для набрання чинності міжнародними договорами України, а також юридичні висновки, інші матеріали, необхідні для набрання чинності міжнародними кредитними (гарантійними) договорами України;

39) забезпечує підготовку відповідних документів і представництво Кабінету Міністрів України в Європейській комісії з прав людини і Європейському суді з прав людини при розгляді справ про порушення прав людини в Україні; направляє спостерігачів у місії з контролю за дотриманням прав і свобод людини і громадянина;

40) бере участь у встановленому порядку в роботі міжнародних організацій, двосторонніх і багатосторонніх комісій, а також інших міжнародних органів і інститутів, погоджує кандидатури членів, іншого персоналу від України в міжнародних судових органах і радників із правових питань посольств і консульств України за кордоном;

41) забезпечує підготовку матеріалів з питань, що належать до його компетенції, у зв'язку з участю України у відповідних міжнародних організаціях і інтеграцією її в ці організації;

42) виступає як представник інтересів Президента України і Кабінету Міністрів України при розгляді справ судами України і судами іноземних держав, міжнародними судовими органами й установами;

43) провадить підбір кадрів у системі Міністерства, формує резерв кадрів на відповідні посади; організує роботу із підготовки, перепідготовки і підвищення професійного рівня кадрів установ юстиції; організує професійне навчання, стажування і підвищення кваліфікації суддів, голів і заступників голів судів, а також інших працівників судів; заохочує працівників підприємств, установ і організацій, що відносяться до сфери його управління;

44) бере участь у розробці пропозицій щодо підготовки юридичних кадрів;

45) організує планово-фінансову роботу в системі Міністерства; затверджує кошториси на утримання судів (цей пункт ст. 45 підлягає скасуванню у зв'язку з утворенням ДСА), підвідомчих установ і організацій і фінансує їх; бере участь у розробці проекту Державного бюджету України і загальнодержавних програм економічного і соціального розвитку України; здійснює контроль за використанням фінансових і матеріальних ресурсів; забезпечує організацію й удосконалювання системи обліку; вносить у встановленому порядку пропозиції в плани капітальних вкладень на будівництво приміщень судів і підприємств (даний пункт підлягає скасуванню у зв'язку з утворенням ДСА), установ і організацій, що належать до сфери його управління, а також житла для працівників системи Міністерства;

46) здійснює, в межах повноважень, визначених законодавством, функції управління майном підприємств, установ і організацій, що належать до сфери його управління;

47) організує розгляд звернень громадян з питань, що відносяться до його компетенції і пов'язані з роботою підвідомчих органів, підприємств, установ і організацій; виявляє й усуває причини, що породжують скарги громадян;

48) забезпечує, у межах своєї компетенції, реалізацію державної політики щодо державної таємниці, контроль за її збереженням у центральному апараті Міністерства, на підприємствах, в установах і організаціях, що належать до сфери його управління;

49) забезпечує, у межах своєї компетенції, виконання завдань мобілізаційної підготовки і мобілізаційної готовності держави;

50) здійснює на основі й у виконання Конституції України, законів України, Актів Президента України і Кабінету Міністрів України інші функції;

51) розробляє за поданнями міністерств, інших центральних органів виконавчої влади щорічні плани законопроектної роботи і плани роботи з адаптації законодавства України до законодавства Європейського союзу; координує нормотворчу діяльність у центральних органах виконавчої влади; здійснює контроль за цією діяльністю.

Міністерство, відповідно до покладених на нього завдань і повноважень, має право:

1) залучати вчених, фахівців центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ і організацій (за погодженням з їхніми керівниками) для розгляду питань, що належать до його компетенції;

2) створювати, в разі потреби, за узгодженням з іншими зацікавленими центральними органами виконавчої влади, у межах своєї компетенції, комісії й експертні групи; залучати на договірній основі фахівців для підготовки проектів актів законодавства, здійснення їхньої експертизи і надання консультацій;

3) одержувати у встановленому законодавством порядку безкоштовно від міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування інформацію, документи і матеріали, а від органів статистики – статистичні дані для виконання покладених на нього завдань;

4) скликати у встановленому порядку наради з питань, що належать до його компетенції;

5) притягати до дисциплінарної відповідальності керівників управлінь юстиції, підприємств, установ і організацій, що належать до сфери його управління;

6) скасовувати, у межах своєї компетенції, акти управлінь юстиції, що суперечать Конституції України, актам законодавства України і рішенням Міністерства;

7) перевіряти в міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, а також органах, що приймають відомчі нор-

мативні акти, дотримання законодавства про державну реєстрацію відомчих нормативних актів, стан організації нормотворчої діяльності; вносити пропозиції щодо усунення виявлених недоліків і порушень і притягнення до відповідальності винних посадових осіб;

8) скасовувати рішення про державну реєстрацію відомчих нормативних актів щодо знову відкритих обставин;

9) залучати у встановленому порядку до перевірок з питань організаційного забезпечення діяльності і діловодства судів (крім Верховного Суду України й арбітражних судів) голів і заступників голів інших судів чи суддів, що залишаються в резерві на ці посади;

10) разом із відповідними центральними органами виконавчої влади здійснювати контроль за цільовим використанням державних коштів, виділених на реалізацію прийнятих програм, проектів, заходів, а також міжнародних програм (у межах своєї компетенції);

11) зупиняти на певний строк дію виданої їм ліцензії у випадку порушення суб'єктом підприємницької діяльності ліцензійних умов чи невиконання суб'єктом підприємницької діяльності у визначений термін обов'язкових для виконання розпоряджень щодо дотримання ліцензійних умов органа, у спеціально уповноваженого Кабінетом Міністрів України чи Мін'юстом України;

12) анулювати видану їм ліцензію у випадку виявлення недостовірних відомостей у заяві на видачу ліцензії чи в документах, що додаються до неї; передачі суб'єктом підприємницької діяльності ліцензії іншій особі, повторного чи грубого порушення суб'єктом підприємницької діяльності ліцензійних умов.

Мін'юст України виконує свої повноваження безпосередньо і через створені у встановленому порядку Головне управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, обласні, Київське і Севастопольське міські управління юстиції, районні, районні в містах, міські (міст обласного підпорядкування) управління юстиції, підприємства, установи й організації, що відносяться до сфери його управління. Керівники управлінь юстиції призначаються на посаду за узгодженням з головами відповідних місцевих державних адміністрацій.

У межах своїх повноважень Мін'юст України на основі й на виконання актів законодавства України видає накази, організує і контролює їхнє виконання. У випадках, передбачених законодавством, нормативно-правові акти Міністерства є обов'язковими для виконання центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами й організаціями, незалежно від форм власності та громадянами.

Міністерство юстиції України очолює міністр, якого призначає на посаду Президент України за поданням прем'єр-міністра України.

Судово-правова реформа, що відбувається в Україні, не могла не торкнутися Мін'юсту. Першими кроками в цьому напрямі стало прийняття Закону України «Про державну виконавчу службу» від 24 березня 1998 р., відповідно до якого в складі Мін'юсту утворено нову за організаційною формою і своїм змістом Державну виконавчу службу, і Закону України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р., які проклали шлях до створення Кодексу виконавчого провадження. Законом України «Про судоустрій», прийнятим 17 січня 2002 р., функцію організаційно-технічного забезпечення судів покладено на Державну судову адміністрацію. У зв'язку з прийнятими законами Положення про Міністерство юстиції України зазнало значних змін.

Державна виконавча служба. Неодмінною завершальною стадією роботи всіх владних органів є своєчасне й ефективне виконання прийнятих рішень. Якщо мати на увазі судову владу, то саме своєчасність і якість виконання рішень – це той результат, заради якого й існує сама судова система. Колишня організація виконання судових рішень була неефективною, викликала безліч дорікань і скарг. Відсутність законодавчо урегульованого порядку реалізації майна юридичних осіб найчастіше призводило до того, що систематично порушувалися законні права позивачів. Крім того, існує низка адміністративних процедур, які виконуються багатьма держаними владними структурами, що вимагають ефективного виконавчого провадження.

Реформування виконавчої системи в Україні почалося з прийняття 24 березня 1998 р. Закону України «Про Державну

виконавчу службу», який визначав основи організації і діяльності нової структури Мін'юсту.

Відповідно до закону Державна виконавча служба входить у систему органів Міністерства юстиції України і здійснює виконання рішень судів, інших органів (далі – рішень) відповідно до Законів України. Завданням Державної виконавчої служби є своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання рішень, передбачених законом.

Органами Державної виконавчої служби є:

- Департамент Державної виконавчої служби Міністерства юстиції України;

- відділи Державної виконавчої служби Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських управлінь юстиції;

- районні, міські (міст обласного значення), районні в містах відділи Державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції.

Виконання рішень, перелік яких установлюється законом, покладається на державних виконавців районних, міських (міст обласного значення), районних у містах відділів Державної виконавчої служби. Районні, міські (міст обласного значення), районні в містах відділи Державної виконавчої служби є юридичними особами, мають розрахункові й інші рахунки в установах банків, гербову печатку.

Відповідно до чинного Закону державними виконавцями є начальник, заступник начальника, старший державний виконавець, державний виконавець районного, міського (міста обласного значення), районного в місті відділу Державної виконавчої служби. Державний виконавець здійснює примусове виконання рішень у порядку, передбаченому законом.

Мін'юст через Департамент Державної виконавчої служби провадить підбір кадрів, методичне керівництво діяльністю державних виконавців, підвищення їхнього професійного рівня, фінансове і матеріально-технічне забезпечення його органів, розглядає скарги на дії державних виконавців.

Головне управління юстиції, Мін'юст України в АРК, управління юстиції в областях, містах Києві і Севастополі:

- організують виконання законів і здійснюють керівництво відділами державної виконавчої служби, координують і контролюють їхню діяльність;

- організують професійну підготовку й атестацію державних виконавців;

- розглядають скарги на дії державних виконавців; заохочують за успіхи в роботі і накладають стягнення за порушення трудової дисципліни;

- здійснюють матеріально-технічне забезпечення Державної виконавчої служби.

Процес удосконалення ДВС одержав своє продовження і розвиток із прийняттям 21 квітня 1999 р. Закону України «Про виконавче провадження». Це досить великий за обсягом документ, який складається з трьох частин і дає визначення самому поняттю виконавчого провадження, встановлює порядок його провадження, обов'язки і права працівників.

Виконавче провадження, – встановлює Закон, – це сукупність дій органів і посадових осіб, зазначених у Законі, спрямованих на примусове виконання рішень судів, інших органів (посадових осіб), що підлягають примусовому виконанню.

Відповідно до Закону України «Про Державну виконавчу службу» примусове виконання рішень провадять державні виконавці. Інші органи, організації та посадові особи здійснюють виконавчі дії у випадках, передбачених чинним Законом, зокрема відповідно до ст. 6, за вимогою чи за дорученням державного виконавця.

Відповідно до чинного Закону виконання підлягають:

1) рішення, визначення і постанови судів у цивільних справах;
2) вироки, визначення і постанови судів у кримінальних справах у частині майнових стягнень;

3) вироки судів у частині позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю;

4) постанови судів у частині майнових стягнень у справах про адміністративні правопорушення;

5) мирові угоди, затверджені судом;

6) рішення, визначення, постанови арбітражних судів;

7) виконавчі написи нотаріусів;

8) рішення Конституційного Суду України у випадках, передбачених законом;

9) не оплачені в термін платіжні вимоги, акцептовані платником;

10) рішення третейських судів відповідно до законів України;

11) рішення комісій із трудових спорів;

12) постанови, винесені органами (посадовими особами), уповноваженими законом розглядати справи про адміністративні правопорушення у випадках, передбачених законом;

13) рішення іноземних судів і арбітражів у передбачених законом випадках;

14) рішення державних органів, прийняті з питань володіння і користування культовими будинками і майном;

15) рішення Антимонопольного комітету України і його територіальних відділень у передбачених законом випадках;

16) постанови державного виконавця про виконавчий збір і накладення штрафу;

17) рішення інших державних чи недержавних органів у випадках, передбачених законом.

З метою ефективної реалізації рішень ДВС має право вживати такі примусові заходи для виконання судових рішень:

1) спрямовувати стягнення на майно боржника;

2) спрямовувати стягнення на заробітну плату (заробіток), доходи, пенсію, стипендію боржника;

3) вилучати у боржника і передавати стягувачеві певні предмети, зазначені у рішенні;

4) інші заходи, передбачені рішенням.

При виконанні своїх посадових функцій державний виконавець зобов'язаний вживати заходів примусового виконання рішень, установлених Законом, неупереджено, вчасно, повно здійснювати виконавчі дії.

Державний виконавець:

- здійснює необхідні заходи для своєчасного і повного виконання рішення, зазначеного в документі на примусове виконання рішення (далі - виконавчий документ);

- надає сторонам виконавчого провадження і їхнім представникам можливість ознайомитися з матеріалами виконавчого провадження;

- розглядає заяви сторін та інших учасників виконавчого провадження і їхні клопотання;

- заявляє у встановленому порядку про самовідвід за наявності обставин, передбачених Законом;

- роз'ясняє сторонам їхні права й обов'язки.

Державний виконавець при здійсненні виконавчого провадження має право:

- одержувати необхідні для проведення виконавчих дій пояснення, довідки, іншу інформацію;

- здійснювати перевірку виконання юридичними особами рішень стосовно працюючих у них боржників;

- входити до приміщень і сховищ, що належать боржникам чи зайняті ними, оглядати зазначені приміщення і сховища, а у разі потреби примусово відкривати їх у встановленому порядку, опечатувати ці приміщення і сховища;

- накладати арешт на майно боржника, вилучати, передавати таке майно на збереження і реалізовувати його в порядку, встановленому законодавством;

- накладати арешт на кошти й інші цінності боржника, зокрема на кошти, що знаходяться на рахунках і внесках в установах банків, інших кредитних установах; на рахунки в цінних паперах;

- використовувати за згодою власника нежилі приміщення, що знаходяться в комунальній власності, та інші приміщення для тимчасового збереження вилученого майна, а також транспорт стягувача чи боржника для перевезення майна;

- звертатися до органу, який видав виконавчий документ, за роз'ясненням рішення; порушувати клопотання про зміну порядку і способу виконання, відстрочку і розстрочку виконання рішення;

- звертатися до суду із поданням про розшук боржника, його майна чи розшук дитини;

- викликати громадян і посадових осіб із приводу виконавчих документів, що знаходяться у виконавчому провадженні;

- залучати до здійснення виконавчих дій понять, інших осіб у встановленому порядку, а також експертів, фахівців, зокрема для оцінки майна;

- накладати стягнення у вигляді штрафу на громадян і посадових осіб у випадках, передбачених законом; виконувати інші повноваження, передбачені законами.

На сьогодні робота Державної виконавчої служби викликає абсолютно справедливий нарікання з боку тисячі кредиторів, зокрема і громадян, що є стягувачами заробітної плати. Водночас, поряд зі справедливими наріканнями існують десятки проблем на шляху виконання судових рішень і у самої ДВС. Незважаючи на досить широкі права, і виконання судових рішень є вкрай утрудненим через значні суперечності в законодавстві та суперечливу практику самих судів. В юридичній літературі наводяться досить серйозні дані, що свідчать про непослідовність і суперечливість підходів різних гілок влади щодо питань виконання судових рішень [33].

Нотаріат України. Діяльність Державної нотаріальної служби в Україні регулюється Законом України «Про нотаріат», прийнятим ВР України від 2 вересня 1993 р.

Нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на яку покладено функцію засвідчення прав, а також фактів, що мають юридичне значення, і виконувати інші нотаріальні дії, передбачені чинним Законом, для надання їм юридичної достовірності.

З цього визначення випливає, що робота нотаріуса пов'язана з «...посвідченням прав, а також фактів, що мають юридичне значення». Це означає, що нотаріус щодня приймає безліч відвідувачів, має справу з повсякденними людськими проблемами і розв'язує важливі питання, що стосуються встановлення прав і фактів. При цьому нотаріус зобов'язаний при встановленні прав однієї особи не допустити порушення прав інших зацікавлених у справі осіб навіть за їхньої відсутності. У цьому і полягає правоохоронна роль нотаріальної служби.

Приклад. В одну з нотаріальних контор м. Донецька звернулася мешканка м. Сочі. Вона пред'явила нотаріусу заповіт, з якого випливало, що перед смертю П. заповідав їй майно, яке знаходиться в м. Донецьку. Нотаріус, як цього вимагає закон, перевірила чи немає інших спадкоємців майна, яке заповідається, і встановила, що на утриманні П. знаходилася внучка, інвалід першої групи. Виникли серйозні сумніви щодо достовірності заповіту. При перевірці з'ясувалося, що мало місце шахрайство. Внаслідок було порушено кримінальну справу, та захищено права законної спадкоємиці П.

Виконання нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, що працюють у державних нотаріальних конторах,

державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси), чи осіб, які займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси). Документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

У населених пунктах, де немає нотаріусів, нотаріальні дії, передбачені ст. 38 Закону України «Про нотаріат», виконуються уповноваженими на це посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад.

За кордоном ці дії покладаються на консульські установи України, а у випадках, передбачених чинним законодавством, – на дипломатичні представництва України.

Правовою основою діяльності нотаріату є Конституція України, чинний Закон, інші законодавчі акти України.

Нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту (університет, академія, інститут) і пройшов стажування протягом шести місяців у державній нотаріальній конторі чи в нотаріуса, який займається приватною нотаріальною практикою, склав кваліфікаційний іспит і одержав посвідчення про право на заняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість.

Нотаріус не може перебувати в штаті інших державних, приватних і громадських підприємств і організацій, займатися підприємницькою і посередницькою діяльністю, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім тієї, що передбачена законом.

Нотаріус має право:

- вимагати від підприємств, установ і організацій відомості та документи, необхідні для здійснення нотаріальних дій;
- складати проекти угод і заяв, виготовляти копії документів і виписки з них, а також давати роз'яснення з питань здійснення нотаріальних дій і консультації правового характеру. Чинним законодавством нотаріусу можуть бути надані й інші права.

Нотаріус зобов'язаний:

- здійснювати свої професійні обов'язки відповідно до чинного Закону і принесеної присяги;
- сприяти громадянам, підприємствам, установам і організаціям у здійсненні їхніх прав і захисту законних інтересів, роз'яснити права й обов'язки, попереджати про наслідки здійсню-

ваних нотаріальних дій, для того щоб юридична непоінформованість не могла бути використана ними на шкоду;

- зберігати в таємниці відомості, отримані ним у зв'язку зі здійсненням нотаріальних дій;

- відмовити в здійсненні нотаріальної дії у випадку її невідповідності законодавству України чи міжнародним договорам.

Особа, якій уперше надається право займатися нотаріальною діяльністю, в управлінні юстиції Ради Міністрів Республіки Крим, обласної, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій в урочистій обстановці приносить присягу такого змісту:

«Урочисто клянуся виконувати обов'язки нотаріуса чесно і сумлінно, відповідно до закону і совісті, поважати права і законні інтереси громадян і організацій, зберігати професійну таємницю, скрізь і завжди берегти чистоту високого звання нотаріуса».

Нотаріуси й інші посадові особи, що виконують нотаріальні дії, зобов'язані дотримувати таємниці цих дій. Довідки про виконанні нотаріальні дії та документи видаються тільки громадянам і юридичним особам, за дорученням яких чи у стосовно до яких виконувалися нотаріальні дії.

За письмовою вимогою суду, господарського суду, прокуратури, органів дізнання та слідства довідки про виконанні нотаріальні дії та документи видаються в зв'язку зі знаходженням в їхньому провадженні кримінальних, цивільних чи господарських справ.

За письмовою вимогою державної податкової інспекції видаються довідки, документи і копії з них, необхідні для визначення правильності стягування державного збору і цілей оподаткування.

Обов'язок дотримання таємниці виконуваних нотаріальних дій поширюється також на осіб, яким про здійснені ці стало відомо в зв'язку з виконанням ними службових обов'язків.

Посадові особи виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад не мають права виконувати нотаріальні дії також на ім'я і від імені цього виконавчого комітету. У зазначених випадках нотаріальні дії виконуються у будь-якій іншій державній нотаріальній конторі, у приватного нотаріу-

са чи у виконавчому комітеті іншої сільської, селищної, міської ради. Посадові особи, зазначені в ст. 40 Закону, не мають права засвідчувати заповіти і доручення на своє ім'я і від свого імені, на ім'я і від імені свого чоловіка чи своєї дружини, його (її) і своїх родичів (батьків, дітей, онуків, діда, бабки, братів, сестер). Нотаріальні та прирівняні до них дії, вчинені з порушенням установлених законом правил, є недійсними.

Для визначення рівня професійної підготовленості осіб, що мають намір займатися нотаріальною діяльністю, при управлінні юстиції Ради Міністрів Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій утворюється кваліфікаційна комісія нотаріату, положення про яку затверджується Міністерством юстиції України.

На підставі наслідків складеного іспиту кваліфікаційна комісія нотаріату приймає рішення про можливість допуску особи до нотаріальної діяльності. Положення про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату затверджується Кабінетом Міністрів України.

Посвідчення про право на заняття нотаріальною діяльністю може бути анульоване Міністерством юстиції України:

- 1) за власною ініціативою нотаріуса;
- 2) за поданням управління юстиції Ради Міністрів Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій у випадках:
 - а) втрати громадянства України чи виїзду за межі України на постійне проживання;
 - б) винесення щодо нотаріуса обвинувачувального вироку суду, який набрав чинності;
 - в) винесення визначення, яке набрало чинності, про застосування стосовно нотаріуса примусових заходів медичного характеру;
 - г) винесення постанови про припинення кримінальної справи стосовно нотаріуса за nereабілітуючих підстав;
 - д) винесення рішення суду, що набрало чинності, про обмеження дієздатності особи, яка виконує обов'язки нотаріуса; визнання її недієздатною чи безвісно відсутньою; оголошення її померлою;
 - е) кількаразового порушення нотаріусом чинного законодавства при здійсненні нотаріальних дій чи грубого порушен-

ня закону, яке заподіяло збитків інтересам держави, підприємств, установ, організацій, громадян;

е) невідповідності нотаріуса обійманій посаді через стан здоров'я, який перешкоджає нотаріальній діяльності;

ж) порушення нотаріусом вимог, передбачених ч.2 ст. 3, ч. 1 ст. 3 і ст. 9 Закону України «Про нотаріат».

Рішення щодо анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю може бути оскаржене в суд у місячний термін із дня його одержання.

Стажистом нотаріуса може бути особа, яка має вищу юридичну освіту (університет, академія, інститут). Стажист нотаріуса проходить стажування в державній нотаріальній конторі чи в приватного нотаріуса.

Умови роботи визначаються трудовим контрактом між стажистом і приватним нотаріусом чи державною нотаріальною конторою з дотриманням законодавства про працю.

Мова нотаріального діловодства визначається ст. 20 Закону Української РСР «Про мови в Українській РСР». Якщо особа, що звернулася за виконанням нотаріальної дії, не володіє мовою, на якій ведеться діловодство, тексти оформлюваних документів мають бути перекладеними нотаріусом чи перекладачем.

У державних нотаріальних конторах виконуються такі нотаріальні дії:

1) засвідчуються угоди (договори, заповіти, доручення, шлюбні контракти й ін.);

2) вживаються заходи щодо охорони спадкоємного майна;

3) видаються посвідчення про право на спадщину;

4) видаються посвідчення про право власності на частку в загальному майні подружжя;

5) видаються посвідчення про придбання жилих будинків з публічних торгів;

6) видаються дублікати документів, що зберігаються в справах нотаріальної контори;

7) накладається заборона відчуження жилого будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна;

8) засвідчується правильність копій документів і виписок з них;

9) засвідчується дійсність підпису на документах;

- 10) посвідчується правильність перекладу документів з однієї мови на іншу;
- 11) засвідчується факт перебування громадянина серед живих;
- 12) засвідчується факт перебування громадянина у певному місці;
- 13) засвідчується тотожність громадянина з особою, зображеною на фотографії;
- 14) засвідчується час пред'явлення документів;
- 15) передаються заяви фізичних і юридичних осіб іншим фізичним і юридичним особам;
- 16) приймаються в депозит грошові суми і цінні папери;
- 17) здійснюються виконавчі написи;
- 18) опротестовуються векселі;
- 19) пред'являються чеки до платежу, і засвідчується несплата чеків;
- 20) здійснюються морські протести;
- 21) приймаються на збереження документи.

Законодавством України на державних нотаріусів може бути покладено виконання й інших нотаріальних дій.

Перелік нотаріальних дій, що можуть виконувати нотаріуси, визначено ст. 34 Законі «Про нотаріат». Сюди входять дії, здійснювані державними нотаріусами, за винятком:

- 1) накладення і зняття заборони відчуження жилого будинку, квартири, дачі, садового будинку, гаража, земельної ділянки, іншого нерухомого майна;
- 2) видачі посвідчення про право власності на частку в загальному майні подружжя у випадку смерті одного з подружжя;
- 3) видачі посвідчення про право на спадщину;
- 4) вживання заходів щодо охорони спадкоємного майна;
- 5) засвідчення договорів довічного утримання;
- 6) засвідчення дійсності підпису на документах, призначених для дій за кордоном, і засвідчення доручень для цієї мети, а також засвідчення дійсності підпису батьків чи опікуна (попечителя) на згоді про усиновлення дитини.

У населених пунктах, де немає державних нотаріусів, окремі нотаріальні дії виконують посадові особи виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад.

Запитання для засвоєння теми

- 1. Дати визначення статусу Міністерства юстиції України, охарактеризувати його призначення і роль.*
- 2. Які функції виконує Мін'юст України?*
- 3. Які повноваження Мін'юсту України?*
- 4. Повноваження Мін'юсту України у галузі забезпечення прав і свобод людини.*
- 5. Державна виконавча служба України: її статус і роль.*
- 6. Функції Державної виконавчої служби України.*
- 7. Повноваження Державної виконавчої служби України.*
- 8. Права Державної виконавчої служби України.*
- 9. Нотаріальна служба України: її статус і роль.*
- 10. Нотаріальна діяльність як форма забезпечення особистих і майнових прав громадянина.*
- 11. Державний нотаріус: його повноваження і обов'язки.*
- 12. Приватний нотаріус: його повноваження і обов'язки.*

§ 2. Державна служба виконання покарань

Однією з найважливіших соціальних функцій держави у справі боротьби зі злочинністю і невід'ємним елементом кримінально-судового провадження є організація виконання покарання. Донедавна виконання цього важливого державно-соціального завдання (за аналогією з радянською практикою) покладалося на Міністерство внутрішніх справ України.

Ненормальність такої постанови справи є очевидною. Загальновизнано, що поєднання в одному відомстві функції боротьби зі злочинністю і місії перевиховання злочинців є справою несумісною і, більш того, такою, яка криє в собі загрозу неконтрольованого порушення прав людини, що і відбувалося. Однак особливе становище МВС у державі з тоталітарними настановами виключало можливість навіть порушення питання про ненормальність такого становища.

Затримання, арешт і тримання під вартою — це події, що різко змінюють плін життя людини і її близьких, порушують її плани і зобов'язання, ставлять під загрозу добре ім'я і репутацію. Ці дії припустимі лише в тих випадках, коли перебування особи на волі криє у собі реальну загрозу для оточення, інте-

ресів розслідуваної справи. У такому випадку завжди присутня моральна підстава — збереження безпеки й інтересів більшості.

Не секрет, що в державах з тоталітарним режимом цей захід вживається надзвичайно широко і дуже охоче. Чого гріха таїти, на всьому пострадянському просторі, зокрема в Україні, затримання й арешти, тримання під вартою були поширені настільки, наскільки це було зручно слідчо-оперативним службам.

У радянській державі післясталінського періоду діяло досить прийнятне за формою і змістом кримінально-процесуальне законодавство: офіційно заборонялося застосування недозволених методів ведення слідства; встановлювалося досить чіткі процесуальні терміни тримання під вартою; з кінця п'ятидесятих років захисник був допущений до участі у попередньому слідстві; здійснювався досить сильний прокурорський нагляд за слідчими й оперативними органами. Здавалося б, існували реальні умови, що дозволяли звести до мінімуму порушення прав людини в період попереднього розслідування справи. Проте не слід забувати такого чинника, як існування «керівної і направляючої» сили в державі — КПРС. Саме ця сила використовувала так звані «органи» для боротьби з політичними опонентами, і саме від неї йшли масові порушення кримінально-процесуального законодавства про права і свободи людини.

До того ж слід ураховувати неабияку живучість тенденції слідчо-оперативних працівників (і не тільки українських) до перевищення своїх повноважень, їхню схильність до заборонених методів. Застосування до підслідних заборонених заходів і катувань не тільки мало місце, але і набуло значного поширення. Головною причиною такого становища були, з одного боку, відсутність у радянській державі чітко вираженого державного курсу на захист прав і свобод людини, а з іншого, — прагнення партійних хазяїв мати в особі слідчих органів могутній і залякуючий засіб впливу на народ.

Всевада каральних відомств, виплеканих і керованих КПРС, прикривалася могутньою пропагандою для підтримки ілюзії, що радянські слідчі «дарма не саджають», і тому людина, яка потрапила під обвинувачення і кинута за ґрати, лишалася в їхній повній і, практично, безконтрольній владі.

Усі скандальні «проколи» слідчих органів ретельно ховалися, а винні надзвичайно рідко і лише за особливо тяжкі дії поставали перед судом.

З наведеної раніше Доповіді уряду України за результатами візиту в Україну Європейського комітету з запобігання катуванням і нелюдського чи такого, що принижує людську гідність поводження чи покарання можна довідатися, що знущання і тортури мають місце в Україні й дотепер.

Таке становище йде врозріз з конституційними деклараціями в Україні та моральними принципами українського суспільства, а також суперечить деонтологічним стандартам МАЮ й іншим міжнародним документам, що вимагають поважати людську гідність затриманих і не допускати знущань і тортур.

Конституція України, підтвердила намір суспільства і держави рухатися шляхом демократизації та гуманізації правових інститутів до міжнародних правових стандартів.

Основний Закон проголошує, що Україна – правова держава (ст. 1 Конституції України). Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Однак самих конституційних декларацій недостатньо, як привабливо вони б не звучали. Потрібно послідовне закріплення цих декларацій у конкретних робочих документах, створення реальних умов для здійснення законодавчих положень на практиці та твердий судовий контроль за діяльністю слідчих.

Проведена в країні судово-правова реформа не могла, природно, не торкнутися цієї галузі. Хибність попередньої практики полягала в тому, що особа, засуджена за вчинення злочину, неминуче поверталася в розпорядження відомства, яке найчастіше стояло біля джерел кримінальної справи (а нерідко і фабрикувало останню), яка слугувала підставою для засудження особи.

Поєднання в одних руках слідчо-оперативних органів і системи виконання покарань створювало ідеальні умови для порушення законності з максимальними можливостями приховання цих порушень.

Відбуття кримінального покарання, пов'язаного з ізоляцією від суспільства, – процес тривалий, який потребує величез-

них матеріальних і моральних затрат, наявності спеціально підготовлених професійних кадрів.

Слід додати, що всі держави, які претендують на імідж правових, давно дійшли висновку про необхідність автономізації пенітенціарної системи.

З метою подальшого вдосконалення управління системою виконання покарань, створення умов для її реформування і наступного виведення зі складу Міністерства внутрішніх справ Президентом України Указом від 22 квітня 1998 р. № 344/98 створено Державний департамент України з питань виконання покарань як центральний орган виконавчої влади. У процесі реалізації цього Указу Президентом підписав ще два Укази від 12 березня 1999 р. № 248/99 і від 12 червня 2000 р., які внесли певні зміни і доповнення в документ, що започаткував нове відомство.

Варто звернути увагу, що Указом Президента Держдепартамент із питань виконання покарань визнається замовником на постачання (закупівлю) продукції, виконання робіт, надання послуг на замовлення оборонних відомств.

Указом Президента України від 31 липня 1998 р. № 827/98 затверджено Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань.

Відповідно до затвердженого Положення Державний департамент України з питань виконання покарань (далі – Департамент) є центральним органом виконавчої влади, який тимчасово підпорядковується Міністерству внутрішніх справ України. Департамент безпосередньо реалізує єдину державну політику в сфері виконання покарань.

Однак вже в грудні 2002 р. на розгляд парламенту було внесено Закон України «Про Державну службу виконання покарань».

У Законі застосовано специфічні для цієї служби терміни та їхні значення:

- *воєнізовані формування* – органи, призначені для охорони установ із виконання покарань і слідчих ізоляторів, запобігання і припинення дій, що дезорганізують роботу виправних установ;

- *кримінально-виконавча інспекція* – орган, який виконує такі види покарання, як позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю (на сьогодні виконання цієї функції покладено на Державну виконавчу службу України),

громадські роботи, виправні роботи, і контролює поведінку осіб, звільнених від відбуття покарання з випробуванням, а також звільнених від відбування покарання вагітних жінок, і жінок, що мають дітей у віці до трьох років, і звільнених від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок, і жінок, що мають дітей віком до семи років;

- *кримінально-виконавча система* – органи й установи виконання покарань, слідчі ізолятори, воєнізовані формування, навчальні заклади, підприємства, створені для залучення до роботи засуджених, котрі відбувають покарання в установах виконання покарань (далі – підприємства установ виконання покарань), інші підприємства, установи й організації, що забезпечують реалізацію єдиної державної політики у виконанні кримінальних покарань;

- *органи виконання покарань* – центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань, територіальні органи управління, кримінально-виконавча інспекція;

- *слідчі ізолятори* – установи для тримання осіб (обвинувачуваних, підсудних, підозрюваних у вчиненні злочину, за який можуть бути призначені такі види покарання, як арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі), щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, а також засуджених, вироки щодо яких не набрали законної сили;

- *установи виконання покарань* – установи, що виконують за вироком суду, який набрав чинності, такі види покарання, як арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі.

Основними завданнями Державної служби виконання покарань є:

– впровадження єдиної державної політики в сфері виконання кримінальних покарань;

– тримання осіб, узятих під варту;

– забезпечення виконання вироків суду і застосування передбачених законом засобів виправлення, ресоціалізації та соціальної адаптації засуджених;

– контроль за виконанням вироків суду з окремих видів додаткових покарань;

– забезпечення примусового лікування засуджених;

- забезпечення дотримання вимог законодавства;
- запобігання злочинів, дисциплінарних правопорушень з боку засуджених до позбавлення волі і стосовно них, їх виявлення і припинення;
- розкриття злочинів, вчинених в органах і установах виконання покарань;
- проведення дізнання у справах про ці злочини; проведення оперативно-розшукової діяльності;
- організація виробничо-господарської діяльності;
- забезпечення засуджених роботою;
- їхнє загальноосвітнє і професійне навчання;
- правовий і соціальний захист осіб з числа персоналу Державної служби виконання покарань і членів їхніх родин;
- удосконалення роботи з кадрами, їхньої професійної підготовки.

Правовими основами діяльності Державної служби виконання покарань є Конституція України, цей та інші закони України, акти Президента України і Кабінету Міністрів України, міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, а також прийняті відповідно до них нормативно-правові акти центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань.

Діяльність цієї служби виконання покарань здійснюється на принципах законності, гуманізму і милосердя, поваги до людини, її прав і свобод; позапартійності, гласності, взаємодії з трудовими колективами, громадськими, релігійними організаціями та населенням.

Крім того, вона взаємодіє з органами державної влади й органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами й організаціями в порядку і на підставах, визначених законодавством.

Для організації міжнародного співробітництва у сфері виконання кримінальних покарань Державна служба виконання покарань устанавлює відносини з відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій на основі міжнародних договорів.

Державна служба виконання покарань складається з центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань, територіальних органів управління, установ вико-

нання покарань, слідчих ізоляторів, воєнізованих формувань, кримінально-виконавчої інспекції, навчальних закладів, підприємств, установ і організацій, створених для забезпечення виконання завдань, покладених на цю службу.

Загальна структура служби, а також чисельність її персоналу, який утримується за рахунок державного бюджету, визначаються Законом України «Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України».

Центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань, його територіальні органи управління, інші органи, установи, і організації, і навчальні заклади, підприємства є юридичними особами, мають печатку з зображенням державного герба України і своїм найменуванням, інші печатки і штампи, рахунки в установах банків, зокрема в іноземній валюті.

Згадані структури також забезпечують реалізацію єдиної державної політики в сфері виконання кримінальних покарань, мають спеціальний статус, організовують, координують, контролюють діяльність служби виконання покарань. Центральний орган також узагальнює практику застосування законодавства з питань, що відносяться до її компетенції; розробляє пропозиції щодо удосконалення цього законодавства й у встановленому порядку вносить їх на розгляд Президента України і Кабінету Міністрів України.

Центральний орган ДСВП є також державним замовником із оборонного замовлення і на постачання (закупівлю) продукції, виконання робіт, надання послуг за державні кошти для задоволення потреб національної безпеки.

Гранична чисельність працівників центрального апарату центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань визначається Кабінетом Міністрів України.

З метою ефективного розв'язання покладених на службу завдань центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань утворює територіальні органи управління (управління, відділи, відділення) в Автономній Республіці Крим, областях, місті Києві і Київській області, місті Севастополі.

Територіальні органи управління реалізують державну політику в галузі виконання кримінальних покарань, здійснюють керівництво оперативно-службовою і виробничо-господарською діяльністю підпорядкованих їм органів і установ, без-

посередньо розв'язують поставлені перед Державною службою виконання покарань завдання щодо забезпечення виконання кримінальних покарань.

Засновником підприємств-установ виконання покарань є центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань, який затверджує їхні статuti, що розроблені на підставі типового статуту підприємств цих установ, які затверджують і закріплюють за підприємствами державне майно.

Підприємства установ виконання покарань є юридичними особами і проводять свою діяльність відповідно до Закону України “Про підприємства в Україні”, з урахуванням особливостей його застосування:

- провадять відрахування з прибутку в спеціальні фонди, що ними створюються для надання фінансової допомоги окремим установам виконання покарань, підприємствам цих установ, слідчим ізоляторам і для фінансування програм розвитку кримінально-виконавчої системи, у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади з питань виконання покарань;

- планують свою діяльність з урахуванням можливості організації професійного навчання, формування трудових навичок у засуджених. Підприємство забезпечує засуджених обсягом робіт, достатнім для одержання мінімальної заробітної плати. Підприємствам надається перевага в залученні до виконання окремих видів робіт, надання послуг і постачання товарів для державних потреб;

- мають право на пільги у сплаті податків і зборів (обов'язкових платежів) відповідно до законів з питань оподаткування.

Створена Державна служба має у своєму розпорядженні вивізовані формування – органи, призначені для охорони установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, запобігання і припинення дій, що дезорганізують роботу виправних установ.

Як наголошувалося, однією із структур Служби є кримінально-виконавчі інспекції. Останні призначені для виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, у межах і порядку, визначених кримінально-виконавчим законодавством.

Фінансування і матеріально-технічне забезпечення Державної служби виконання покарань здійснюються за рахунок Дер-

жавного бюджету, а установ виконання покарань - також і за рахунок прибутків від виробничої діяльності підприємств цих установ.

Прибутки від виробничої діяльності підприємств використовуються, насамперед, для поліпшення умов тримання засуджених і осіб, узятих під варту, а також розвитку соціальної сфери цих установ.

Виробнича діяльність підприємств здійснюється відповідно до законодавства, зокрема, за рахунок розміщення на них державного оборонного замовлення чи замовлення для місцевих потреб, чи виконання договорів про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти. Під час формування і розміщення зазначених замовлень і закупівлі товарів, робіт і послуг замовники максимально враховують можливості виробничих потужностей підприємств.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування мають право надавати матеріальну й іншу допомогу органам і установам виконання покарань, слідчим ізоляторам і навчальним закладам.

Майно Державної служби виконання покарань знаходиться в державній власності і використовується для розв'язання покладених на неї завдань.

Підприємства, що створені для забезпечення діяльності Державної служби виконання покарань, мають право використовувати майно для проведення підприємницької діяльності в порядку, передбаченому законодавством. Спрямування стягнення на майно органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, навчальних закладів не допускається.

Функції і повноваження Державної служби виконання покарань.

Відповідно до своїх завдань ДСВП виконує такі функції:

- забезпечує виконання покарань відповідно до вимог кримінально-виконавчого й іншого законодавства;
- забезпечує законність і правопорядок, безпеку засуджених і осіб, узятих під варту, персоналу, посадових осіб і громадян, що знаходяться на території установ і слідчих ізоляторів;
- забезпечує реалізацію законних прав і інтересів засуджених і осіб, узятих під варту;
- забезпечує залучення засуджених до роботи, а також здійснює їхнє загальноосвітнє і професійне навчання;

– запобігає вчиненню, припиняє і розкриває злочини і порушення порядку відбування покарань, здійснює з цією метою оперативно-розшукові і профілактичні заходи;

– провадить медичний контроль за станом здоров'я засуджених і осіб, узятих під варту;

– проводить діяльність, пов'язану з розвитком своєї матеріально-технічної бази і соціальної сфери;

– у межах своєї компетенції взаємодіє з іншими органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність.

Зазначені функції вимагають від Державної служби виконання покарань, її органів і установ, осіб рядового і керівного складу Служби виконання покарань відповідних зобов'язань:

– забезпечувати виконання кримінально-виконавчого й іншого законодавства;

– забезпечувати законність і правопорядок, безпеку засуджених і осіб, узятих під варту, персоналу, посадових осіб і громадян, що перебувають на території установ виконання покарань і слідчих ізоляторів;

– забезпечувати реалізацію законних прав і інтересів засуджених і осіб, узятих під варту;

– забезпечувати залучення до роботи засуджених, здійснювати їхнє загальноосвітнє і професійне навчання;

– виявляти, припиняти і розкривати злочини і порушення порядку відбуття покарань, здійснювати з цією метою оперативно-розшукові і профілактичні заходи;

– організовувати і здійснювати пошук осіб, що вчинили втечу з місць позбавлення волі, а також вживати першочергових заходів для пошуку осіб, що ухиляються від покарань, не пов'язаних із позбавленням волі;

– припиняти адміністративні правопорушення, що зазіхають на встановлений порядок і умови відбуття кримінальних покарань, і провадити розслідування у справах щодо них;

– виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню засудженими злочинів і порушень режиму в установах виконання покарань, а також вчиненню злочинів особами, засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі; вживати в межах своєї компетенції заходів щодо їх усунення;

– приймати і реєструвати заяви і повідомлення про злочини і порушення порядку відбуття покарань, вчасно приймати за ними рішення;

- проводити дізнання в межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством;
- виконувати рішення, прийняті прокурорами, слідчими, судами у встановленому законом порядку й у межах їхньої компетенції;
- охороняти, конвоювати і утримувати засуджених і осіб, узятих під варту;
- здійснювати в межах своєї компетенції заходи із ресоціалізації осіб, що перебувають в місцях позбавлення волі, а також сприяти їхній соціальній адаптації після відбуття покарання;
- організовувати і проводити індивідуально-виховну роботу із засудженими;
- забезпечувати ізоляцію і нагляд за засудженими й особами, узятими під варту;
- забезпечувати в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах дотримання правил пожежної безпеки;
- забезпечувати створення належних умов для утримання засуджених і осіб, узятих під варту; їхні комунально-побутові потреби і медичне обслуговування;
- проводити профілактичну роботу серед засуджених і осіб, узятих під варту, схильних до здійснення повторних злочинів і порушень порядку відбуття покарань; здійснювати контроль за особами, засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;
- сприяти трудовому і побутовому влаштуванню осіб, звільнених від відбуття покарання.

Для виконання визначених законом функцій і завдань органам і установам, особам рядового і керівного складу Державної служби виконання покарань надається право:

- контролювати дотримання вимог режиму на об'єктах установ виконання покарань, у слідчих ізоляторах і прилеглих до них територіях і вимагати від засуджених і осіб, узятих під варту, інших осіб виконання ними обов'язків, установлених законодавством, і дотримання правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, а у випадку невиконання зазначених вимог вживати передбачених законодавством заходів впливу;
- проводити, відповідно до законодавства, оперативно-розшукову діяльність;

– вживати до правопорушників заходів впливу, передбачених законом;

– складати протоколи про адміністративні правопорушення, здійснювати адміністративну затримку і вживати інших заходів, передбачених законодавством про адміністративні правопорушення;

– проводити огляд і обшук засуджених і осіб, узятих під варту, інших осіб, їхніх речей, транспортних засобів, що знаходяться на територіях установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, підприємств установ виконання покарань і на прилеглих до них територіях, на яких установлено режимні вимоги; а також вилучати заборонені для використання в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах речі та документи;

– проводити реєстрацію засуджених і осіб, узятих під варту, їхнє фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку, дактилоскопію і звукозапис їхніх показань;

– у випадку вжиття заходів із затримання засуджених і осіб, узятих під варту, що вчинили втечу, чи засуджених, що ухиляються від відбуття покарання, у місцях, де можлива їхня поява, здійснювати огляд транспортних засобів, перевірку документів;

– проводити медичний огляд засуджених і осіб, узятих під варту, з метою виявлення фактів вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних чи токсичних речовин; призначати медичне обстеження засуджених;

– користуватися безкоштовно усіма видами міського пасажирського транспорту загального користування (крім таксі), залізничного і водяного транспорту приміського сполучення й автобусами приміських маршрутів;

– у разі виїзду в службові відрядження позачергово придбавати квитки на всі види транспорту і розміщатися в готелях за пред'явленням службового посвідчення і посвідчення про відрядження, а під час невідкладних виїздів у службові відрядження забезпечуватися квитками на проїзд незалежно від наявності місць;

– проводити відповідно до кримінально-процесуального законодавства дізнання, а також слідчі дії за окремими дорученнями слідчих у кримінальних справах;

– застосовувати і використовувати фізичну силу, спеціальні засоби і зброю у випадках і порядку, встановлених законодавством;

– відповідно до законодавства тимчасово обмежувати чи забороняти рух транспорту на прилеглих до установ виконання покарань і слідчих ізоляторів територіях; не допускати громадян на ці території чи ставити їм за обов'язок залишатися там або залишити ці території з метою дотримання вимог режиму, захисту життя і здоров'я громадян;

– вводити у встановленому законодавством порядку особливий режим в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах;

– залучати засуджених до роботи з урахуванням їхньої працездатності і робочої спеціальності;

– організовувати виробничу та інші види діяльності для забезпечення життєдіяльності установ виконання покарань і слідчих ізоляторів і залучення засуджених до роботи;

– володіти, користуватися і розпоряджатися закріпленим майном і земельними ділянками в межах своєї компетенції;

– приймати, відповідно до законодавства, у володіння і користування від установ, організацій і підприємств будь-яких організаційно-правових форм, а також громадян матеріально-технічні ресурси, кошти і майно;

– звертатися до суду за захистом своїх законних прав і інтересів.

На роботу в Державній службі виконання покарань приймаються на конкурсній, добровільній і контрактній основі громадяни України, що здатні за своїми особистою, діловою і моральною якість, віком, освітнім і професійним рівнем і станом здоров'я ефективно виконувати відповідні службові обов'язки. Кваліфікаційні вимоги до професійної придатності визначаються нормативно-правовими актами центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань. При прийнятті на службу може встановлюватися випробувальний термін. Не може бути прийнятою на службу особа, раніше засуджена за вчинення навмисного злочину.

Громадяни України, що вперше зараховуються на посаду рядового і керівного складу Служби виконання покарань і у відповідних випадках пройшли встановлений випробувальний термін, приймають Присягу такого змісту:

«Я (прізвище, ім'я, по батькові), вступаючи на службу в Державну службу виконання покарань, приймаю Присягу й урочисто клянуся завжди залишатися відданим українському на-

роду, неухильно дотримуватися Конституції і законів України, бути чесним, гуманним, сумлінним і дисциплінованим, зберігати державну таємницю та інші відомості, що не підлягають розголошенню.

Присягаю з високою відповідальністю виконувати свій службовий обов'язок, вимоги статутів і наказів, постійно вдосконалювати професійну майстерність і підвищувати рівень культури, не допускати порушень прав і свобод людини і громадянина, усіляко сприяти зміцненню правопорядку.

Якщо я порушу цю Присягу, то готовий нести відповідальність, установлену законодавством».

Особа рядового чи керівного складу підписує текст Присяги, який зберігається в його особистій справі. Порядок складання Присяги визначається центральним органом виконавчої влади з питань виконання покарань.

Особи рядового і керівного складу мають право на носіння форменого одягу і відзнак і забезпечуються ними безкоштовно. Опис і зразки форменого одягу та відзнак затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Особи рядового і керівного складу Служби виконання покарань мають право створювати свої громадські організації відповідно до законодавства і бути членами інших громадських організацій, за винятком організацій, статутні положення яких суперечать основам діяльності Державної служби виконання покарань.

Особам рядового і начальницького складу цієї служби заборонено займатися будь-якими видами підприємницької діяльності, а також організувати страйки чи брати в них участь; вони не можуть бути членами політичних партій.

Персонал ДСВП зобов'язаний неухильно виконувати Закони України, дотримуватись норм професійної етики, гуманно ставитися до засудженого і осіб, узятих під варту. Несумісними зі службою (роботою) в органах, установах виконання покарань і слідчих ізоляторів є жорстокі, нелюдські чи такі, що принижують людське достоїнство дії.

Особи з числа персоналу, що жорстко ставляться до засудженого й осіб, узятих під варту, чи вчинили дії, що принижують людську гідність останніх, несуть дисциплінарну чи кримінальну відповідальність.

У випадку вчинення згаданих дій, особа з числа персоналу ДСВП підлягає звільненню зі служби (з роботи), якщо протягом року за такі самі дії до неї було застосовано дисциплінарне стягнення чи ухвалено обвинувальний вирок суду, що набув законної сили.

Ніхто, крім уповноважених державних органів і їхніх посадових осіб у випадках, передбачених законодавством, не має права втручатися в службову діяльність персоналу.

Особи з числа персоналу Державної служби виконання покарань, а також члени їхніх родин знаходяться під захистом держави. Безпека цих осіб, їхні честь і гідність охороняються законом.

В інтересах гарантування особистої безпеки осіб рядового і керівного складу та членів їхніх родин не допускається розголошення в засобах масової інформації відомостей про місце проживання осіб рядового і керівного складу.

Відомості про проходження служби особами рядового і керівного складу можуть надаватися тільки з дозволу начальників органів і установ Державної служби виконання покарань.

Центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань зобов'язаний забезпечувати осіб рядового і керівного складу зброєю і спеціальними засобами індивідуального захисту для постійного носіння і збереження в порядку, який встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Контроль за діяльністю Державної служби виконання покарань здійснюють Президент України відповідно до повноважень, обумовлених Конституцією України; Кабінет Міністрів України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, органи державної влади й органи місцевого самоврядування в межах їхньої компетенції.

Безпосередній контроль за діяльністю органів, установ виконання покарань і слідчих ізоляторів здійснюють центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань, його територіальні органи управління.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування контролюють діяльність органів, установ виконання покарань і слідчих ізоляторів у межах і порядку, встановлених законодавством.

Без спеціального дозволу відвідувати установи виконання

покарань і слідчі ізолятори для здійснення контролю мають право:

- 1) прем'єр-міністр України;
- 2) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- 3) Голова Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, голови місцевих державних адміністрацій, на території яких вони розташовані;
- 4) народні депутати України, а також депутати, уповноважені на те Верховною Радою Автономної Республіки Крим, місцевими радами;
- 5) Генеральний прокурор України, а також уповноважені ним прокурори і прокурори, що здійснюють нагляд за виконанням покарань на відповідній території;
- 6) голови місцевих рад, на території яких вони розташовані.

Інші особи відвідують установи виконання покарань і слідчі ізолятори за спеціальним дозволом керівників цих установ і слідчих ізоляторів чи центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань, його територіальних органів управління.

Нагляд за дотриманням законності в діяльності Державної служби виконання покарань здійснюють Генеральний прокурор України і підпорядковані йому прокурори. Наказом Департаменту 21 грудня 2001 р. було утворено Апеляційну комісію. Робота цієї внутрішньовідомчої інстанції регулювалася Положенням про Апеляційну комісію Держдепартаменту з питань виконання покарань.

Це Положення розроблено відповідно до норм Кримінального і Виправно-трудового кодексів України, положень Інструкції про порядок розподілу і направлення осіб, засуджених до позбавлення волі, зі слідчих ізоляторів (в'язниць) у виправно-трудові установи, затвердженої наказом Департаменту від 30 серпня 2001 р. № 157, яка встановлює порядок створення і діяльності Апеляційної комісії.

Основними завданнями Апеляційної комісії були:

– розгляд заяв і скарг засуджених осіб, громадян, подань прокуратури, звернень державних або громадських організацій з питань розподілу і направлення осіб, засуджених до позбав-

лення волі, зі слідчих ізоляторів (в'язниць) у виправно-трудо-
востанови;

– розгляд питань про перевід засуджених з однієї установи
в іншу, відповідно до вимог статей 22, 46 і 47 Виправно-трудо-
вого кодексу й інших законів України;

– здійснення контролю за дотриманням вимог чинного за-
конодавства і нормативно-правових актів Департаменту регіо-
нальними комісіями.

В Апеляційну комісію із заявами і скаргами можуть зверта-
тися державні або громадські установи й організації, засуджені
особи, їхні захисники, законні представники, батьки, дружина
(чоловік), діти й інші. Заява або скарга можуть бути подані лише
на рішення регіональної комісії.

Запитання для засвоєння теми

1. *Розкрийте поняття покарання за вироком суду.*
2. *Розкрийте зміст чинної системи виконання покарання.*
3. *Роз'ясніть, яким чином Служба виконання покарань при-
четна до правозабезпечувальної і правоохоронної діяльності.*
3. *Визначте суть реформ у системі виконання покарання.*
4. *Яка суть і мета створення Державної служби виконання
покарання?*
5. *Визначте завдання Державної служби виконання пока-
рань.*
6. *Які обов'язки Державної служби виконання покарань?*
7. *Права Державної служби виконання покарань.*
8. *Кому підпорядкується Державна служба виконання пока-
рань?*
9. *Які умови прийому на роботу в Державну службу виконан-
ня покарань?*
10. *Які завдання та функції Державної служби виконання
покарань?*
11. *Контроль і нагляд за діяльністю Державної служби вико-
нання покарань.*

РОЗДІЛ 4

ЦИВІЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ НАД ДІЯЛЬНІСТЮ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВИ

Глава 11. ПРАВОВІ ЗАСАДИ І ФОРМИ ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВИ

§ 1. Правові засади цивільного контролю над правоохоронними органами держави

Регулюючи механізм розбудови і діяльності правоохоронних органів держави, Конституція України, серед інших, передбачає і принцип гласності. Це мало б означати право громадянського суспільства на повну усвідомленість про діяльність воєнізованих і правоохоронних структур. Але до червня 2003 р. суспільство не володіло законодавчим механізмом реалізації конституційних положень і діяльність зазначених структур, по суті, залишалась таємницею від платників податків, на чий кошті, власне, існують воєнні та правоохоронні органи.

19 червня 2003 р. Верховна Рада України після тривалого вивчення і обговорення прийняла Закон «Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами держави».

Як йдеться в преамбулі «Цей Закон з метою захисту національних інтересів України, утвердження і зміцнення конституційних засад демократичної, правової держави у сфері цивільно-військових відносин, забезпечення прав і свобод людини та відповідно до міжнародних зобов'язань, взятих Україною, визначає правові засади організації здійснення демократичного цивільного контролю над Збройними Силами України та іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями, а також над правоохоронними органами держави».

До *правоохоронних органів* Закон відносить державні органи, які відповідно до законодавства здійснюють правозахисні або правоохоронні функції. Основними завданнями цивільного контролю над правоохоронними органами закон називає:

1) забезпечення правопорядку в державі... та зміцнення громадського порядку;

2) створення умов, які унеможливають використання правоохоронних органів для обмеження прав і свобод громадян, або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності, а також в інтересах окремих осіб, політичних партій, громадських організацій;

3) урахування громадської думки, пропозицій громадян та громадських організацій при обговоренні й ухваленні рішень з питань діяльності правоохоронних органів та посадових осіб у сфері оборони, національної безпеки, зміцнення громадського порядку і законності;

4) виділення відповідно до законів у необхідних обсягах і раціональне використання бюджетних коштів, спрямовуваних на утримання і функціонування правоохоронних органів держави і використання за цільовим і функціональним призначенням державного майна, переданого в управління правоохоронним органам;

5) своєчасне, повне і достовірне інформування органів державної влади та суспільства про діяльність правоохоронних органів, забезпечення її відповідності вимогам Конституції і законів України, нормам міжнародного права, реальній криміногенній обстановці, завданням забезпечення і зміцнення громадського порядку.

Правовими основами цивільного контролю над правоохоронними органами держави є Конституція України, цей та інші закони України, а також міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Закон визначає принципи, які є обов'язковими при провадженні цивільного контролю над правоохоронними органами держави:

1. Верховенство права і неухильне дотримання вимог законодавства, яким регулюється діяльність правоохоронних органів;

2. Розмежування функцій і повноважень політичного керівництва правоохоронною діяльністю та професійного управління правоохоронними органами, унеможливлення дублювання їхніх функцій;

3. Взаємодії й відповідальності органів державної влади та правоохоронних органів у межах, визначених законодавством, за здійснення громадського порядку, за своєчасне і всебічне матеріально-фінансове забезпечення правоохоронних органів держави для виконання покладених на них функцій;

4. Деполітизації та деідеологізації контролю. Службові (посадові) особи, здійснюючи згідно із цим Законом функції контролю у сфері правоохоронної діяльності, не можуть бути пов'язані рішеннями політичних партій чи громадських організацій;

5. Прозорості видатків на правоохоронну діяльність, утилізацію та ліквідацію озброєнь, запобігання і ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій;

6. Відкритості для суспільства інформації про діяльність правоохоронних органів держави, яка не становить державну таємницю, з урахуванням визначеної законами специфіки державних правоохоронних органів відповідальності посадових осіб за своєчасність, повноту і достовірність інформації, що надається, та за реагування на звернення громадян, громадських організацій, виступи засобів масової інформації;

7. Судового захисту прав суб'єктів цивільного контролю. Стаття 5 Закону визначає, що предметом цивільного контролю у сфері правоохоронної діяльності держави є: а) обґрунтованість рішень державних органів правоохоронної діяльності з погляду відповідності їх засадам внутрішньої і зовнішньої політики, міжнародним зобов'язанням України за укладеними договорами, згода не обов'язковість яких надана Верховною Радою України; б) перебіг виконання загальнодержавних програм у сфері правоохоронної діяльності; формування і реалізація кадрової політики в цій галузі;

Систему цивільного контролю становлять:

- а) парламентський контроль;
- б) контроль, що здійснюється Президентом України;
- в) контроль з боку органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;

г) контроль з боку судових органів та нагляду органів прокуратури;

д) громадського контролю.

До суб'єктів цивільного контролю над правоохоронними органами Закон відносить: Верховну Раду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Президента України; Раду національної безпеки і оборони України; Кабінет Міністрів України; центральні та місцеві органи виконавчої влади в межах повноважень, визначених законом; органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом; прокуратуру України; судові органи України; громадяни України та громадські організації, створені відповідно до Конституції України для захисту прав і свобод громадян та задоволення їхніх політичних, економічних, соціальних, культурних інтересів; засоби масової інформації.

Парламентський контроль над діяльністю правоохоронних органів.

Верховна Рада України, реалізуючи установчі й законодавчі функції, здійснює парламентський контроль над правоохоронними органами держави. Відповідно до Конституції України вона:

1. Визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики; визначає основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і гарантування громадського правопорядку;

2. Затверджує загальну структуру, чисельність, визначає функції Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, Міністерства внутрішніх справ України;

3. Визначає основи правового і соціального захисту та види пенсійного забезпечення при затвердженні Державного бюджету України; визначає розмір витрат на гарантування державної безпеки України і громадського порядку із зазначенням конкретного спрямування бюджетних асигнувань;

4. Розглядає за поданням Кабінету Міністрів України і затверджує загальнодержавні програми реформування та розвитку правоохоронних органів, вирішення соціальних проблем, а також інші програми, що стосуються програми їх діяльності;

5. Обговорює хід реформування правоохоронних органів держави у форматі «Дня Уряду України» та на парламентських слуханнях;

6. Визначає порядок збереження державної таємниці при інформуванні громадськості про діяльність правоохоронних органів держави;

7. Визначає правовий режим державного кордону України; визначає правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації та затверджує укази Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

8. Оголошує за поданням Президента України стан війни та укладення миру і схвалює рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;

9. Надає згоду на обов'язковість міжнародних договорів України, зокрема тих, що безпосередньо стосуються правоохоронної діяльності.

Президентський контроль над діяльністю правоохоронних органів держави. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами держави» відносить до такого і президентський контроль.

Президент України як глава держави і гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України прав і свобод людини і громадянина:

1. Вносить на затвердження Верховної Ради України пропозиції щодо загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;

2. Призначає на посади та звільняє з посад правоохоронних органів; присвоює вищі військові звання;

3. Вносить до Верховної Ради України пропозиції про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України в разі збройної агресії проти України;

4. Приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Ук-

раїні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України з внесенням рішення на затвердження Верховною Радою України;

5. Приймає у разі потреби рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з визначенням участі в здійсненні пов'язаних із цим заходів Збройних Сил України та інших військових формувань – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

6. Вживає заходів щодо припинення діяльності незаконних воєнізованих формувань, а також будь-яких спроб використання Збройних Сил України та інших військових формувань, правоохоронних органів для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності;

7. Приймає рішення – з внесенням їх на схвалення Верховною Радою України – про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави, зокрема, для участі в міжнародних миротворчих операціях, та про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України; розглядає перед внесенням на затвердження Верховною Радою України розроблені Кабінетом Міністрів України загальнодержавні програми у сфері національної безпеки і оборони, програми військового, військово-політичного та військово-технічного співробітництва України з іншими державами та міжнародними союзами.

Контроль за діяльністю Збройних Сил України, інших військових формувань і органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони та правоохоронної діяльності Президент України здійснює як безпосередньо, так і через очолювану ним Раду національної безпеки і оборони України та створювані ним у разі необхідності відповідно до п. 28 ч. 1 ст. 106 Конституції України допоміжні служби.

Громадяни України беруть участь у здійсненні цивільного контролю над військовою організацією держави та правоохоронними органами як через громадські організації, членами яких вони є, через депутатів представницьких органів влади,

так і особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та його представника у справах захисту прав військовослужбовців або до іншого державного органу в порядку, визначеному Конституцією України та Законом України «Про звернення громадян».

Громадським організаціям, зареєстрованим у встановленому порядку, гарантується відповідно до Конституції України, цього Закону і статутних положень можливість:

- запитувати та отримувати в установленому порядку від органів державної влади, правоохоронних та інших органів інформацію, яка не містить державної таємниці, з питань військових формувань, правоохоронної діяльності;

- проводити громадську експертизу проектів законів, рішень, програм, надавати свої висновки і пропозиції відповідним державним органам для врахування в ході реформування правоохоронних органів держави;

- брати участь у громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях з питань реформування правоохоронних органів держави, проблем правового і соціального захисту військовослужбовців, членів їхніх сімей;

- через суб'єктів права законодавчої ініціативи виступати із законодавчими ініціативами в галузі правоохоронної діяльності, соціального захисту пенсіонерів та членів їхніх сімей.

Гарантії здійснення цивільного контролю над правоохоронними органами держави. З метою забезпечення відкритості для громадськості функціонування правоохоронних органів, створення необхідних умов для здійснення демократичного цивільного контролю в цій сфері:

- державні органи, діяльність яких пов'язана з охороною громадського порядку і боротьбою зі злочинністю, сприяють визначеним цим Законом суб'єктам цивільного контролю в одержанні потрібної інформації і надають допомогу у виконанні їхніх функцій;

- Міністерство внутрішніх справ України, інші центральні органи виконавчої влади, органи військового управління, їх посадові особи зобов'язані розглядати звернення громадських організацій, військовослужбовців та інших громадян, повідомлення засобів масової інформації про порушення прав військовослужбовців, працівників правоохоронних органів,

членів їхніх сімей або неналежне виконання наданих законом повноважень і функцій відповідними органами у сфері оборони, національної безпеки, охорони громадського порядку, їх посадовими і службовими особами та у встановлений законом строк повідомляти заявників і засоби масової інформації про результати розгляду та вжиті заходи;

– органи управління Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів заздалегідь повідомляють органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації, а у разі потреби також населення щодо військових навчань та інших заходів, якщо вони можуть зачіпати права територіальних громад, майнові та інші інтереси громадян або створювати загрозу для життя і здоров'я людей.

Інформування громадськості, взаємодії Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів з Верховною Радою України, громадськими організаціями, засобами масової інформації покладається на одного із заступників керівника (державного секретаря) міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, якому підпорядковуються створювані у зазначених органах прес-служби та підрозділи по зв'язках із громадськістю.

Прес-служби та відділи по зв'язках з громадськістю оперативно надають засобам масової інформації об'єктивну та повну інформацію про діяльність Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів.

Передбачається відповідальність посадових осіб за порушення законодавства, що регулює здійснення цивільного контролю над військовою організацією і правоохоронними органами держави.

Нагляд за дотриманням законності у разі здійснення цивільного контролю над військовою організацією та правоохоронними органами держави покладається на органи прокуратури України.

§ 2. Інститут народних засідателів і присяжних як форма громадського контролю

Створивши правову основу і механізм побудови і функціонування судової влади, Конституція України передала в її руки

функцію контролю за застосуванням законів прокуратурою і правоохоронними органами, дотримання ними прав і свобод людини і громадянина. Права і свободи людини і громадянина, — зазначається у ст. 55 КК України, — захищаються судом. Основною формою такого захисту є судочинство, яке, відповідно до Конституції України, провадиться переважно за участю народних засідателів або присяжних. Суддя також провадить контроль за своєчасним спрямуванням до виконання судового рішення, винесеного під його головуванням.

Якщо до прийняття Закону України «Про судоустрій» питання про надання санкції на арешт, тримання під вартою або на його продовження вирішувалося келейно, у кабінеті прокурора, то зараз це можливо лише на підставі мотивованого рішення суду, прийнятого в судовому засіданні за обов'язковою участю особи, стосовно якої вирішується питання і (чи) її представника (адвоката, іншої особи). Аналогічно вирішується питання й у разі потреби порушення конституційної гарантії на недоторканність житла, таємницю листування, невтручання в особисте життя громадян тощо.

Багаторічна практика засвідчила, що прокурорський нагляд над правоохоронними органами за дотриманням ними законів у галузі охорони прав і свобод людини і громадянина, виявився не ефективним. Більш того, слідчі органи прокуратури, користуючись відсутністю зовнішнього контролю, самі допускали ті самі порушення, які їм належало викорінювати в інших відомствах.

Про триваюче, нині надмірне та не завжди законно обґрунтоване застосування слідчими Генеральної прокуратури України (!!!) взяття під варту як засіб впливу на підозрюваних і навіть свідків розповідає на сторінках газети колишній перший заступник в. о. Генерального прокурора України Б. Ференц («Дзеркало тижня». — 2003. — 22 березня (№ 436)). Це вже «школа» і дороговказ нижнім прокурорським чинам, як потрібно діяти.

Таким чином, доцільність і обґрунтованість передачі Конституцією України зазначених контрольних функцій суду не викликає сумнівів. Однак контрольна функція суду щодо надання санкцій на арешт, обшук, інші слідчі дії не закінчується. Під час судового розгляду справи можуть виявитися обставини і факти, що свідчать про застосування недозволених методів

стосовно підсудних, свідків чи їх близьких. У цих випадках суд не тільки має право, але і зобов'язаний реагувати у визначеному процесуальним законом порядку.

...У кримінальній справі про розкрадання в особливо великих розмірах державних коштів звинувачення будувалося, переважно, на висновку експертів, що стверджували, ніби у пляшках із продукцією заводу (горілкою) встановлено недолив у 2-3 кубічних сантиметри в кожній пляшці, за рахунок чого, на думку слідчих, створювалися величезні надлишки продукції, які потім викрадалися.

Під час судового розгляду з'ясувалося, що слідчий, перш ніж передати зразки (пляшки зі спиртними напоями – продукцією заводу), зберігав їх у кабінеті протягом 7 місяців.

Було також встановлено, що слідчий, намагаючись домогтися від звинувачуваної «зізнавальних» свідчень, двічі поміщав її в напівпідвальну камеру слідчого ізолятору, до відкритої квартирки якої підганяли вантажне авто. Водій вмикав двигун, і камера за 5-8 хвилин миттєво наповнювалася газом. Звинувачувану в несвідомому стані виносили із камери і «доставляли» до слідчого на допит.

До речі, епізод звинувачення, який базувався на зазначеному висновку експертизи, судом було відкинута як недоведений прокурором, а підсудні виправдані і звільнені з-під варті прямо в залі суду. Суд (а справа слухалася судовою колегією Д-го обласного суду) виніс досить жорстку, наскільки дозволяла обстановка часів радянської держави, ухвалу на адресу керівництва управління внутрішніх справ області на дії слідчого з особливо важливих справ М.

У незалежній Україні суди, будучи носіями судової влади, мають у своєму розпорядженні великі можливості контролю за діяльністю правоохоронних органів, їхньої слідчої й оперативної структур.

Конституція України і Закон «Про судоустрій» значно розширили народне представництво в правосудді за рахунок народних засідателів і присяжних. Народ безпосередньо бере участь у провадженні правосуддя через народних засідателів і присяжних, – зазначається у ст. 124 Основного Закону держави. Народні засідателі при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді, – говорить у Законі.

Здійснення правосуддя — це головне завдання народних засідателів і присяжних. Однак, беручи особисто участь у провадженні правосуддя як представники народу, засідателі мають можливість і зобов'язані займати принципову громадянську позицію стосовно фактів прояву беззаконня співробітниками правоохоронних органів, якщо такі виявлено в ході судового слідства. Ця позиція має бути активною. Не секрет, що практика знає чимало випадків, коли судді (так само як і медики) з багатьох причин (зокрема, і з корпоративної солідарності) не бажають псувати відносини з колегами зі слідчих структур. Тим більше, якщо виявлене порушення загрожувє серйозними наслідками для слідчого. У цих випадках можливий тиск на засідателів, щоб вони не акцентували увагу на прикрих «дріб'язках».

Засідатель завжди має пам'ятати, що в подібних випадках замовчування щодо виявлених в ході судового розгляду протизаконних дій посадових осіб, є не чим іншим, як заохоченням до нових зловживань.

У кримінальній справі про квартирні крадіжки в судовому засіданні було встановлено, що слідчий, аби позбутися «глухарів» (нерозкритих квартирних крадіжок), при розслідуванні справи шляхом обману і побоїв змусив обвинувачуваного взяти на себе шість квартирних крадіжок, яких останній не вчинив. Протоколи виїзду на місце здійснення крадіжок фальсифікувалися.

У суді підсудний заявив, що його побили оперативні працівники, яких слідчий прокуратури постійно викликав для «бесіди» з ним, ідучи під час побоїв з кабінету.

У дорадчій кімнаті суддя разом із засідателями обурювався поведженням слідчого, погоджувався з необхідністю виключення з обвинувачення сумнівних епізодів, однак, наполегливо переконував засідателів не наполягати на винесенні ухвали на адресу слідчого. Засідателі пожаліли слідчого і не стали наполягати на твердому реагуванні суду.

Очевидно, про зміст бесід у дорадчій кімнаті так ніхто ніколи і не довідався б, якби не трапилося лиха. Якийсь час поготів у камері слідчого ізолятора повісилася молода жінка, яку звинувачували в замаху на дітовбивство. Слідство у справі вів той самий слідчий прокуратури.

Як з'ясувалося в ході розслідування справи слідчий довів покійну до самогубства, примушуючи її до самообмови із застосуванням катувань і побоїв, використовуючи з цією метою співкамерниць.

Якби засідателі проявили принциповість і надані їм законом владу та права, вони врятували б одразу двох людей, зокрема і самого слідчого. Саме наполегливість і принциповість засідателів роблять їх справжніми представниками народу в судочинстві.

Під час судового розгляду кримінальної справи, яка виникла у зв'язку з масовими безладдями в одному з місць виконання покарань для неповнолітніх, саме завдяки активній участі в роботі суду народних засідателів було виявлено грубі порушення режиму співробітниками цієї установи, що виражалися в обкраданні та побитті засуджених, які відбували покарання.

Наслідком цього стала кримінальна справа стосовно співробітників колонії для неповнолітніх. Як з'ясувалося пізніше, професійний суддя, який головував у справі, виклав особливу думку, і не погодився з окремою ухвалою, яка стала основою для порушення кримінального переслідування стосовно посадових осіб колонії.

Це підтримує думку щодо важливості участі народних засідателів у судочинстві.

Трохи інша специфіка участі в судочинстві присяжних. Вони позбавлені можливості активної участі в ході судового розгляду – не задають запитань, не беруть участі в дослідженні матеріалів справи.

Однак вони бачать і чують усе, що відбувається, вислуховують свідчення підсудних і потерпілих, аналізують відповіді свідків, висновки експертів, виступ прокурора і адвоката. Від колективного погляду присяжних не сховається допущена слідчим необ'єктивність. На заключному етапі перед виходом у дорадчу кімнату присяжним надаються усі матеріали справи. І тоді, будучи вільніші від стороннього впливу, наодинці з власним сумлінням, і пам'ятаючи про довіру їм співгромадян, присяжні мають право і зобов'язані приймати рішення, яке враховує і такі чинники в справі, як сумнівність здобутих слідством свідчень, якщо це мало місце.

Знаючи про неминучість такої процесуальної процедури і допускаючи можливість негативних для себе наслідків, слідчий неминуче прагнучим до максимальної об'єктивності в процесі розслідування справи.

Безперечно, що лише сам факт участі у правосудді представників громадськості вже є могутнім стимулом для оперативних і слідчих працівників для підвищення якості розслідування справ і максимального утримання від застосування у своїй роботі заборонених законом засобів.

Проте тут на нас чекає небезпека, з якою уже зіткнулися суди Російської Федерації. Відсутність належного фінансування, з одного боку, і недовіра до влади, — з іншого, призвели до того, що суди не здатні укомплектувати штати народних засідателів і присяжних відповідно до вимог закону. В існуючій економічній ситуації громадяни, які забезпечені робочим місцем, боячись його втратити, всіляко ухиляються від участі в судочинстві. Перевіркою укомплектування штату присяжних Міністерством юстиції Росії виявлено, що найчастіше склад засідателів укомплектовано безробітними, зустрічаються особи, що мають непогашену судимість, і навіть такі, що числяться як померлі.

Якщо не врахувати сумного досвіду сусідів, то громадськість України, яка покладає на судову реформу цілком певні надії, очікує розчарування, а судочинство може перетворитися на фарс. Головна небезпека, яку криє подібна аналогія, — це неминуче виникнення суддівської сваволі, яка заохочується безграмотністю і повною залежністю таких засідателів від професійного судді.

Виборам народних засідателів і присяжних має передувати широка роз'яснювальна робота серед населення про важливість і відповідальність участі в судочинстві. Очевидно, що не обійтися і без певного курсу навчання з залученням до цього процесу як практиків, так і вчених.

Адвокатуру, на відміну від суду, не наділено контролюючими функціями стосовно правоохоронних органів. Однак адвокат — вічний і непримиренний опонент слідчого в суперечці з питань про провину і ступінь винуватості. Одне з головних призначень адвоката — надання суду обставин, що виправдують підозрюваного, обвинувачуваного, підсудного, пом'якшують

або виключають його відповідальність. У поняття виправдовуючих обставин неминуче включаються будь-яка недбалість слідчого, необ'єктивність і, тим більше, зловживання. Можливість і обов'язок виявлення цих негативних явищ, доведення їх до відома судових інстанцій та широкої громадськості ставлять адвокатуру в ряд інститутів, що утримують працівників слідчих органів від дуже живучих звичок використання протиправних засобів при розслідуванні кримінальних справ.

Глава 12. АДВОКАТУРА УКРАЇНИ

Правові основи адвокатської діяльності в Україні. В ст. 1 Закону України «Про адвокатуру», прийнятого 19 грудня 1992 р., тобто ще задовго до прийняття чинної Конституції України, записано, що «адвокатура України є добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним, відповідно до Конституції України, сприяти захисту прав, свобод і представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу».

З цього визначення випливає таке:

1. Адвокатура є *добровільним* об'єднанням. Це означає, що ця організація не є державним формуванням і не підпорядкована у своїй діяльності державним органам.

2. Адвокатура є *професійним* об'єднанням. В адвокатуру входять юристи-професіонали, що добровільно присвятили себе адвокатській діяльності.

3. Адвокатура покликана *сприяти захисту прав і свобод* і представляти законні інтереси громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу.

Чинна Конституція України конкретизує роль адвокатури, робить її більш відповідальною. У ст. 59 встановлюється, що «...кожний має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, така допомога надається безкоштовно. Кожен вільний у виборі захисника своїх прав.

Для забезпечення права на захист від обвинувачення і надання правової допомоги при рішенні справ у судах і інших державних органах, — говориться далі в Конституції України, — діє адвокатура».

Така конституційна настанова вимагала внесення змін до Закону України «Про адвокатуру». Події, що відбулись в 1999 р., давали реальні підстави сподіватися, що вони знаменують відродження адвокатури. Не секрет, що за роки розпаду СРСР і періоду формування нового українського законодавства всі правоохоронні інститути різко знизили планку професіоналізму, культури, професійної честі.

Протягом 1999 р. було підготовлено, а потім і затверджено Президентом Вищу кваліфікаційну комісію, яка серйозно підвищила рівень вимог до претендентів на адвокатське посвідчення. Виходячи з того, що адвокатура на той час була єдиною організацією, допущеною до захисту прав громадян у період досудового слідства й у суді, ст. 2 Закону «Про адвокатуру» доповнено вимогою про необхідність реєстрації як адвоката в професійній Асоціації адвокатів України.

У цивілізованих демократичних державах, до числа яких прагне ввійти й Україна, невід'ємним фактором правової системи й основним недержавним інститутом захисту особистості, її прав і свобод є адвокатура.

Будівництво адвокатури в суверенній Україні, так само як і в інших пострадянських республіках, сильно ускладнене тією обставиною, що протягом минулого століття на територіях цих держав вдруге відбувається поворот до системи діаметрально протилежних соціально-правових цінностей.

Парадоксально, однак, після сімдесятирічного існування радянської правової системи низка колишніх радянських республік, роблячи крок до європейської цивілізації в сфері права, власне кажучи, робить два кроки назад, повертаючись до правової системи, яка існувала на їхніх територіях у період Російської імперії.

Такі нововведення нинішньої судової реформи, як суди присяжних, апеляційні суди, незмінюваність суддів, рівність учасників судового процесу, незалежна адвокатура тощо багато в чому повторюють кроки Російської судової реформи 1864 р. Водночас, це рух уперед порівняно з організацією судової і правоохоронної системи в колишній радянській державі.

Ставлення держави до адвокатури, преси дає чітке уявлення про справжні цінності, що визнаються владою. Рішучий поворот міжнародного суспільства після другої світової війни

до таких цінностей, як особистість, її права і свободи, закріплення принципу поваги до прав людини в Статуті ООН дали різкий поштовх для розвитку відповідних інститутів і, насамперед, адвокатури. Могутнім стимулятором у цьому напрямі став період «перебудови» у СРСР, а потім і розвал радянської тоталітарної системи.

Уже в серпні 1990 р. у Нью-Йорку Восьмим Конгресом ООН приймаються «Основні положення про роль адвокатів», метою яких було виявлення морально-політичного впливу на правову політику держав-учасників щодо адвокатури.

Положення цього документа стали основою «Стандартів юридичної професії», прийнятих Міжнародною асоціацією юристів у вересні 1990 р. Обидва документи досить чітко визначають статус адвокатури як важливого соціально-правового інституту у захисті прав і свобод особи.

Ця думка знаходить своє відображення і у підходах міжнародної правової громадськості з питань допуску до адвокатської діяльності. У ст. 10 «Основних положень про роль адвокатів» йдеться про неприпустимість будь-якої дискримінації при допуску до адвокатської діяльності за ознаками раси, статі, етнічного походження, релігійних переконань, політичних і інших поглядів; наявністю власності, місця народження, економічного чи іншого стану. Беззастережно підтримується настанова про те, що кожній людині, яка має необхідну юридичну кваліфікацію, має надаватися право стати юристом і провадити юридичну практику без обмежень.

Виходячи з міжнародних принципів, Україна з перших днів своєї незалежності намітила шлях перетворення правової системи держави шляхом реформування судової системи, правоохоронних органів, адвокатури. Кінцевою метою перетворень є максимальне наближення українського законодавства до міжнародних стандартів і реорганізація правоохоронної системи з метою максимального гарантування прав людини в Україні.

Закон України «Про внесення змін у Кримінально-процесуальний кодекс України», прийнятий 27 червня 2001 р., доповнив чинний КПК ст. 16¹ «Змагальність і диспозитивність», яка цілком зрівнює в правах захисника з прокурором при розгляді кримінальної справи в суді. Доповнення до ст. 61¹ цього

самого Закону чітко врегулювали питання відводу захисника від участі в справі.

До 16 жовтня 2000 р. функцію захисника в кримінальному процесі могла виконувати лише особа, яка має право займатися адвокатською діяльністю, для чого необхідно було стати членом Співки адвокатів України. Така вимога ґрунтувалася на положенні ст. 69 Конституції України, яка встановлює, що для забезпечення права на захист від обвинувачення і надання правової допомоги при рішенні справ у судах, інших державних органах в Україні діє адвокатура.

У Кримінально-процесуальному й Адміністративному кодексах існували, відповідно, статті 44 і 286, що надавали можливість захищати інтереси притягнутих до відповідальності осіб лише членами адвокатських колегій.

Розглянувши скаргу громадянина Солдатова Г.І. на відмову слідчого допустити до захисту його прав обраного ним юриста, Конституційний Суд роз'яснив, що вирішальним фактором при розв'язанні питання щодо захисника інтересів звинувачуваного або підсудного є волевиявлення особи, яка потребує захисту. Цим само рішенням статті 44 і 286 зазначених кодексів визнано неконституційними.

Конституційний Суд вказав, що положення ч. 1 ст. 44 Кримінально-процесуального кодексу України, яке обмежує право на вільний вибір підозрюваним, обвинувачуваним і підсудним як захисника своїх прав, крім адвоката, іншого фахівця у сфері права, який має за законом право на надання правової допомоги, особисто чи за дорученням юридичної особи, є неконституційним.

Положення ч. 1 статей 268 і 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення, — йдеться далі в рішенні КС, — обмежуючі право на вільний вибір особою, яка притягується до адміністративної відповідальності як захисника своїх прав, крім адвоката, іншого фахівця у сфері права, який має за законом право на надання правової допомоги, особисто чи за дорученням юридичної особи, не відповідають ч. 1 ст. 59 Конституції України, тобто є неконституційними.

Таким чином, з моменту прийняття цього рішення Конституційним Судом України в ролі адвоката може опинитися будь-яка особа, що має право на виконання такого роду функцій, що,

в певній мірі, відповідає вимогам зазначених міжнародних документів і практики багатьох європейських судових систем.

Наприклад, § 138 КПК Німеччини передбачає, що як захисники на попередньому слідстві можуть брати участь, крім професійних адвокатів, викладачі права німецьких вищих навчальних закладів. У Франції під поняття «адвокат» підпадають усі юридичні спеціалізації, й усі вони наділені правом здійснювати адвокатські функції в суді.

Однак у Франції, починаючи з 1991 р., діє Національна рада адвокатури – колегіальний орган, який здійснює регулювання питань, що стосуються етичних сторін адвокатської діяльності. При цьому слід наголосити, що ст. 114 КПК Франції ставить за обов’язок магістрату роз’яснити обвинувачуваному його право обирати собі захисника з числа адвокатів чи з числа адвокатів-стажистів, чи з числа повірників, а у разі неможливості зробити вибір – самому призначити захисника, якщо обвинувачуваний заявив про це клопотання.

Приймаючи таке рішення, Конституційний Суд України керувався принципом максимального дотримання прав людини, обґрунтовано вважаючи, що лише особа, яка потребує юридичної допомоги, має право вирішити, кого обрати своїм захисником, кому довірити свою долю. Це цілком відповідає положенням Європейської Конвенції з прав людини, прийнятої Радою Європи в 1950 р., що «...кожна людина, обвинувачувана в здійсненні кримінального злочину, має, як мінімум, право... захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника на власний розсуд».

Проте це рішення Конституційного Суду України не всі сприйняли однозначно. Негативно поставився до цього адвокатський корпус. Це цілком логічно, оскільки воно дозволяє практично будь-якій особі, яка має юридичну освіту, за вимогою обвинувачуваного чи підсудного захищати їх інтереси, тобто здійснювати адвокатські функції. В адвокатів з’являються неочікувані та зовсім не бажані конкуренти. Не викликало це рішення схвалення й у суддів, для яких поява учасників судового процесу, що не мають професійних навичок роботи в судовому засіданні, завдає додаткових турбот.

Абстрагуючись від позиції адвокатів і суддів, слід визнати, що рішення КС України містить у собі поряд із позитивною

загальною тенденцією — максимально захистити право особи на вибір захисника за своїм розсудом, чимало сумнівних і навіть шкідливих для інтересів правосуддя моментів. Корисність цього рішення буде вибірковою і, найчастіше, сумнівною.

Адвокат — це самостійна юридична спеціальність. Наявність вищої юридичної освіти або вченого ступеня в будь-якій галузі права зовсім не гарантує грамотного і якісного виконання адвокатських обов'язків. Залучення зацікавленими особами в ролі захисників юристів за принципом: «своя людина» чи «добрий знайомий» може виявитися ефективним лише тоді, коли запрошений юрист добре знайомий зі специфікою роботи адвоката на попередньому слідстві й у суді.

Як не ризикне лікар-терапевт узятися за проведення навіть нескладної хірургічної операції, так не зважиться юрист, який не має адвокатського досвіду і наділений почуттям відповідальності, прийняти на себе захист у складній кримінальній справі. Спокуса долучитися до адвокатського «промислу», не обтяжуючи себе ніякими корпоративними зобов'язаннями і етичними правилами, наводнить слідчі кабінети і судові зали людьми, далекими від інтересів правосуддя. Що вже і відбувається.

Поза сумнівом, по мірі підвищення правової культури населення звертання до юристів, що не є членами адвокатських об'єднань, буде знижуватися. Цьому сприятимуть і низька якість роботи, і наслідки діяльності останніх. Саме тому в п. 9 «Основних положень про роль адвокатів» підкреслюється: «уряди, професійні асоціації адвокатів і навчальні заклади повинні забезпечити одержання адвокатами належної освіти, підготовки і поінформованості про етичні обов'язки дотримання прав людини та її основних свобод, визнаних національним міжнародним правом» [34].

Конституційний Суд розглядав проблему в межах власної юрисдикції та тлумачив ст. 59 Конституції лише з позиції правового забезпечення прав особи на захист від обвинувачення. Етичний бік питання про подальшу долю адвокатури, корпоративного органу, вповноваженого Конституцією забезпечувати «...захист від обвинувачення і надавати правову допомогу при вирішенні справ у судах і інших державних органах» залишилася, природно, поза рамками рішення. Усунувши *error juris* («помилку в праві») і допустивши до адвокатської практики

будь-яку особу, яка має диплом про вищу юридичну освіту і право здійснення захисту, Конституційний Суд створив ситуацію, яку можна розцінити як *error fakti*. Це цілком природно, оскільки урахування і врегулювання правових та етичних нюансів — це питання розробників відповідного закону. Парадоксально, але обґрунтоване із суто правового погляду рішення КС може призвести до розвалу традиційної української адвокатури як такої.

Існує конче важливий і далеко не байдужий державі та суспільству інститут безкоштовної юридичної допомоги, гарантованої Конституцією України «...у випадках, передбачених законом» (ст. 59). Увесь тягар забезпечення цього конституційного положення лягає на адвокатів, які поки ще числяться членами Спілки адвокатів України. Слово «поки» вжито тут не випадково, тому що державна політика стосовно адвокатури така, що через півроку остання може розпастися на сотні приватних адвокатів, які не несуть перед державою ніяких інших обов'язків, крім сплати річного податку.

Справа в тому, що держава, яка зобов'язалася оплачувати роботу адвокатів з надання обіцяного Конституцією України безкоштовного захисту, здійснюваного за призначенням слідчих і судів, не в змозі цього зробити. Сотні адвокатів щодня виконують цю роботу насправді безкоштовно, на шкоду своїм особистим інтересам. І це незважаючи на те, що існує спеціальна постанова КМ України від 14 травня 1999 р. під № 821, яка зобов'язує Міністерство фінансів і Мін'юст України вирішити питання про оплату роботи адвокатів із надання громадянам безкоштовної юридичної допомоги у кримінальних справах. За період, що минув з часу прийняття цієї постанови, не тільки нічого не змінилося на краще, але і навпаки — адвокатура прирівняна до приватних підприємців і обкладається руйнівним податком — 37 коп. з 1 грн. від гонорару, що автоматично удорожує для населення вартість платної юридичної допомоги на 37 %.

Водночас, завдяки рішенню Конституційного Суду України адвокатські функції виконують сотні не обтяжених адвокатськими проблемами і веденням безкоштовних справ юристів. Вони не обтяжені також і завищеним оподаткуванням, як це відбувається у професійних адвокатів, і звільнені від

корпоративного контролю за якістю роботи і дотриманням етичних вимог.

Штучно створена рішенням Конституційного Суду ситуація підштовхує адвокатуру до розвалу, щоб потім починати її терміново відновлювати, що виявиться дуже не легкою справою. А в тому, що це неминуче відбудеться, сумнівів бути не може, тому що без організованої адвокатури слідчі органи і суди виявляться нездатними забезпечити конституційну гарантію щодо безкоштовного надання юридичної допомоги населенню. Із розвалом місцевих колегій буде цілком утрачений механізм контролю за якістю надання юридичної допомоги і виключена можливість корпоративного впливу на порушників етичних норм адвокатури.

Невизначенність та дискусії, викликані появою рішення Конституційного Суду України щодо «фахівців у галузі права» та їх використання в сфері судочинства, були призупинені Пленумом Верховного суду України, який своїм рішенням рекомендував судам до розробки спеціального закону не допускати «фахівців у галузі права» до участі у кримінальних справах. Таким чином колізія рішень вищих судових інстанцій продовжує існувати до розробки спеціального закону. Оскільки має тепер точиться дискусія навколо нового закону про адвокатуру, то слід надіятись, що дане питання буде вирішене саме з його прийняттям.

При всіх позитивних оцінках проведеної в Україні роботи щодо підготовки «Правил адвокатської етики» доводиться констатувати, що ця робота занадто затягнулась.

Прийняття «Правил адвокатської етики» не можна розглядати як суто організаційний акт. Для України, де падіння моральності в правоохоронній і судовій сферах загрожує безпеці держави, відсутність сильної організаційної структури, яка здатна методично направляти усіх юристів, що професійно займаються адвокатською практикою, єдиних правил поведінки і обов'язкових для них кваліфікаційно-дисциплінарних центрів – це тривожний симптом хвороби, яку можна кваліфікувати як професійний анархізм, і яка спричинить розвал професійного стану адвокатів.

У країнах, що побудували правову державу (США, Німеччина, Франція, Англія, Швейцарія й ін.), виключена участь ад-

воката як в суді, так і на досудовому слідстві, якщо останній не має відповідного статусу належності до однієї з адвокатських корпорацій, незалежно від бажання підслідного чи підсудного. Останні мають право обирати собі захисника лише зі складу місцевих адвокатських об'єднань. Приналежність до професійної асоціації вже сама по собі передбачає високий професіоналізм і корпоративну відповідальність.

В Італії, Франції, Японії до участі в судах вищих інстанцій допускаються навіть не всі адвокати, що належать до певної асоціації.

У цивілізованому суспільстві особи, які потребують юридичної допомоги, користуються послугами адвокатів, що, як правило, належать до адвокатських асоціацій. У Німеччині, приміром, «кожен адвокат...зобов'язаний відкрити своє бюро при тому певному вищому суді землі чи суді землі, в якому він допущений до адвокатської практики. Адвокати, що діють в окрузі того чи іншого вищого суду землі, створюють одну колегію адвокатів. Існуючі у ФРН колегії адвокатів об'єднані у Федеральну асоціацію» [35].

Усі допущені до адвокатської діяльності юристи США об'єднані в асоціації юристів штату. У Франції, для того щоб бути прийнятим до колегії і тим самим одержати право виступати у французьких судах, слід мати вищу юридичну освіту, скласти іспити для зарахування в один із центрів професійної підготовки, пройти там річний курс навчання й одержати сертифікат про професійну придатність [36].

Непрофесіоналізм «випадкових адвокатів», їхня повна незалежність від корпоративних вимог і відсутність досвіду судової роботи вносить у судово-слідчу роботу чимало хаосу і підозрливості. Існує відома частка ризику, коли слідча чи судова справа надається для вивчення невідомій приватній особі, представнику звинувачуваного чи підсудного.

Бачиться, що при підготовці та прийнятті Кримінально-процесуального кодексу має бути продуманий механізм, який дозволяє слідчим і судовим органам залучати до надання безкоштовної допомоги на попередньому слідстві й у судах усіх осіб, що займаються професійною адвокатською практикою поза організованою адвокатурою. Наразі доводиться орієнтуватися на чинне кримінально-процесуальне законодавство, яке

враховує зазначене рішення КС України про те, що право вибору юриста для захисту своїх інтересів лишається за звинувачуваним, підсудним.

Підбиваючи підсумок розділу про правовий статус адвокатури України необхідно констатувати, що в правовому відношенні більшість питань діяльності адвокатури законом урегульовано. Як і раніше має потребу в розгляді питання про звільнення адвокатів від оподаткування, застосовуваного до суб'єктів господарської діяльності, з урахуванням того, що послуги адвокатів не є продукцією загального споживання, а забезпечують реалізацію конституційної гарантії права громадян на правову допомогу.

Доступність юридичної допомоги в Україні. Основна маса цивільних і кримінальних справ у судах розглядається за участю адвоката. На попередньому слідстві дуже рідко справа закінчується без участі захисника. Адвокат, таким чином, є однією з центральних фігур українського судочинства. Особливо важлива роль адвоката-захисника в кримінальному процесі.

У разі єдності засад юридичної професії та її моральної основи з іншими спеціалізаціями – слідчою, суддівською – адвокатура виконує лише її властиві функції і має унікальну специфіку, що вимагає від юриста високого інтелекту, терпимості, принциповості, а нерідко і справжньої мужності.

У відносинах між слідчим і звинувачуваним, суддею і підсудним завжди присутня атмосфера офіційності та владного примусу, з одного боку, і змушеної покори, – з іншого, з домішкою підозрілості і взаємної недовіри. Ведення справи адвокатом за дорученням клієнта передбачає добровільність установлюваних між сторонами відносин, платоспроможність, тобто оплату клієнтом роботи адвоката із захисту його інтересів, довіру, засновану на інституті адвокатської таємниці і, нарешті, повну координацію дій з метою досягнення сприятливого для клієнта результату у справі.

Взаємини перших є суто службовими, виключають особисті фактори і будуються винятково на нормативно-правовій основі. Взаємини адвоката з клієнтом містять, крім суто нормативної основи, безліч етичних нюансів: фінансові взаєморозрахунки, допустимість наявності близьких і родинних відносин, можливість єдності інтересів тощо. І все це здійснюється на правовому підґрунті.

Як же знаходять один одного клієнт і адвокат, якими шляхами доходять згоди про співробітництво? Як створюється юридична основа надання адвокатом будь-якої форми юридичної допомоги клієнту? Питання про прийняття адвокатом доручення на ведення справи і про укладення відповідної угоди зовсім не просте, особливо з погляду етичного, який заслуговує на особливе місце в розділі адвокатської етики.

Слід згадати досить тверді критерії моральності в цьому питанні, що панували в адвокатурі України періоду Російської імперії XIX – XX століть. У «Правилах адвокатской профессии в России» питанням прийняття захисту було присвячено спеціальний розділ – «Недопустимые способы приобретения дел», де особливої уваги надавалося корпоративній делікатності питання придбання справ і їхнього оформлення. Зокрема, говорилося, що «Только отсутствием нравственной безразличности можно объяснить то унижительное положение, в какое ставит себя присяжный поверенный, покупая за деньги протекцию и покровительство с целью извлечения возможно большей прибыли из профессиональной своей деятельности» [37]. В основі такого підходу була істина: адвокат, укладаючи угоду про надання юридичної допомоги, не має права стягувати останні гроші з клієнта і не вільний обіцяти останньому позитивного результату, тому що вирішує справу лише суд.

Справедливості заради слід зазначити, що адвокатура радянського періоду являла собою високоосвічену й організовану частину юристів, яка володіла досить стійкими моральними традиціями.

Вступаючи в кримінальний процес на прохання звинувачуваного (підозрюваного), підсудного з його згоди або на прохання рідних і близьких, адвокат стає повноправним учасником кримінального процесу, приймаючи при цьому усі обов'язки, що впливають з такого становища. З цього моменту він має право без обмеження часу і кількості мати зустрічі зі своїм підзахисним, якщо останній перебуває під вартою, знайомитися з матеріалами справи, брати участь у слідчих діях, заявляти клопотання тощо.

Для звинувачуваного (підозрюваного), підсудного і його родичів адвокат стає головним радником, єдиною ниткою, яка пов'яже їх, і надійним засобом обміну інформацією. Від

адвоката чекають реальної допомоги, а нерідко і не тільки правової. Послуги адвоката можуть знадобитися людям різного складу, достатку і рівню поінформованості. Залежно від комбінації цих характеристик і відбувається пошук майбутнього захисника.

Люди не дуже заможні та малодосвідчені діють найпростішим чином: йдуть прямо до найближчої юридичної консультації, потрапляють до першого-ліпшого, який попадеться на очі (частіше, чергового) адвоката і розповідають про своє лихо. Переважно це справи нескладні та не дуже привабливі з боку гонорару, тому і дістаються вони адвокатам «простішим». Якщо справа «гнила» (заздалегідь програшна) і великих заробітків не обіцяє, черговий відправляє клієнта до завідувача, котрий і призначає адвоката. Оплата праці адвоката є договірною і залежить від багатьох обставин: обсягу і складності справи, стадії вступу, географічних, тимчасових і соціальних характеристик тощо.

Люди заможні і з налагодженими зв'язками звертаються до знайомих — хто-небудь з них напевно знає кваліфікованого юриста. У кожному місті завжди на слуху кілька прізвищ по-різному відомих адвокатів — той добре виступає в судах, цей захожий до усіх слідчих і суддів, третій відомий через гучну справу... Іноді, якщо дозволяє час, ходять по судах, довідуються про переваги тих чи інших «світил», а потім уже звертаються просто до адвоката. В адвокатському побуті такі звертання називають «персональними», відбувається знайомство, з'ясовуються подробиці справи, умови співробітництва й оплати праці адвоката.

На цьому етапі адвокат за різних обставин — велика зайнятість, стан здоров'я чи за іншими, зокрема і передбаченими законом причинами, має право відмовитися від укладення угоди на ведення справи.

За відсутності зазначених причин для відмови адвокат зобов'язаний укласти угоду про надання юридичної допомоги. Не можуть бути мотивом для відмови в прийнятті доручення особисте негативне ставлення адвоката до інкримінованого звинувачуваному чи підсудному діяння, особистий осуд злочину і злочинця. Природно, що при персональному звертанні ці моменти не піддаються контролю. У випадку призначення адвоката за вимогою слідчого чи суду подібна «естетська» розбірливість і «громадянський пафос» неприпустимі.

Хибним явищем в адвокатському середовищі залишається наявність так званих «кишенькових» захисників, що паразитують на «добрих» відносинах зі слідчими. Переважно, це колишні слідчі й оперативні працівники, що були за різних обставин звільнені з колишньої роботи і швидко перекваліфікувалися в адвокатів. Ці «добрі» стосунки, як правило, будуються на інтересах, далеких від вимог закону і юридичної етики, і як правило, на меркантильній основі.

Закінчення терміну розслідування у справі і виконання вимог ст. 218 КПК — знайомство обвинувачуваного і його адвоката з матеріалами справи — це завжди відповідальна процесуальна межа, яку слідчий має перебороти без зайвих ускладнень. Сильний і досвідчений детектив сприймає його, як ще одну можливість усунути погіршеності та зміцнити позиції звинувачення перед направленням справи до суду. Такий слідчий не вдається до послуг описаних адвокатів і не опускається до обговорення кандидатур адвокатів зі звинувачуваним чи його родичами.

Якщо ж слідчий розуміє, що справа розслідувана з великими натяжками й участь розумного адвоката буде пов'язана із серйозними ускладненнями: клопотаннями, скаргами прокурору, він звертається до випробуваного способу — до послуг «кишенькового» адвоката. Слідчий знає, що адвокат А. не тільки не стане чіплятися до «неточностей» і погіршеностей, але і, більш того, допоможе переконати недосвідченого обвинувачуваного підписати протокол про ознайомлення з матеріалами справи без клопотань і претензій. Тому він переконує обвинувачуваного, що А. — чудовий адвокат, і він, слідчий, готовий у порядку послуги запросити останнього для участі в справі. У свою чергу, адвокат докладе максимум зусиль, щоб виправдати надії слідчого, — він ніяких недоліків не знайде і нічого не розпочне. Як подяку за послугу слідчий підпише довідку про участь адвоката на слідстві 1, 2, 3 дні, порекомендує наступному клієнту. Загалом, одна нечиста рука миє іншу нечисту руку, і усі задоволені, за винятком обвинувачуваного.

Такі тандеми існують у кожному місті, і чимало шкодять недосвідченим клієнтам, і завдають великої шкоди авторитету адвокатури, тому що є не чим іншим, як зрадництвом інтересів обвинувачуваного, який довірився адвокату.

Однак якщо такий захисник є членом колегії адвокатів, то у випадку виявлення подібного факту існує можливість дисциплінарного впливу на порушника етичних правил. Це, безперечно, є стримуючим і виховним фактором. «Вільні» юристи, що залучаються до адвокатської роботи на підставі зазначеного раніше рішення Конституційного Суду України, знаходяться поза досяжністю дисциплінарних впливів і виховних заходів. Залишається тільки сподіватися на відповідну реакцію судів за умови виявлення в судовому засіданні ознак несумлінного виконання захисниками своїх прямих обов'язків у період досудового розслідування справи.

Прийняття доручення, тобто укладання угоди на ведення справи з клієнтом — це відповідальна процедура. Закон України «Про адвокатуру» (ст. 7) позбавляє адвоката права «...відмовитися від прийнятого на себе захисту підозрюваного, звинувачуваного, підсудного». Тому, укладаючи угоду на ведення справи, адвокат зобов'язаний ретельно зважити свої можливості: усвідомити характер, обсяг і можливу тривалість роботи, з'ясувати специфіку справи і тверезо зважити свої пізнання в даній сфері, уточнити позицію й особистість звинувачуваного, характер побажань клієнтів. Недостатньо зважений підхід до прийняття доручення криє чимало можливих ускладнень, а нерідко і неприємностей. З іншого боку, клієнту, який звертається до адвоката з проханням про захист своїх інтересів, слід поцікавитися, наскільки адвокат готовий до цієї роботи, чи знайомий він зі специфікою питання, яке є предметом справи.

Коли йдеться про зважений підхід до своїх можливостей при укладанні угоди, то мається на увазі не тільки рівень власних знань у тій чи іншій галузі, але і характер самої справи, її передісторія.

Фінансові розрахунки з клієнтом вимагають особливої педантичності. Зазначені раніше «Правила адвокатской профессии» дуже вимогливо відносилися до цього боку адвокатської етики: «Присяжный поверенный не может без нарушения требований моральной опрятности превращать свой кабинет в мелочную торговую лавку и практиковать в ней приемы, присущие героям последней» [38]. Наводнення адвокатури людьми, далекими від кращих її традицій і корпоративної етики,

сприяє процвітанню непривабливих тенденцій, коли головними критеріями оцінки адвоката стають не грамотність і професійні якості, а його знайомства і зв'язки серед слідчих і суддів.

У перші роки існування радянської держави робилися спроби теоретично обґрунтувати право адвоката на відмову від захисту інтересів звинувачуваного, підсудного за мотивами такої собі «соцбридливості», однак, як засвідчив подальший розвиток подій, ані законодавство, ані адвокатська практика не пішли цим шляхом. Закон України про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу (21 червня 2001 р.) пішов шляхом зміцнення статусу захисника на попередньому слідстві й установив, що усунення адвоката в цей період ведення справи здійснюється за рішенням суду.

Наведені міркування покликані зміцнити в адвокаті почуття порядності і відповідальності під час укладення угоди про надання юридичної допомоги і на інших етапах, що допоможе уникнути ситуацій, котрі нерідко спонукають до розриву угоди або призводять до конфлікту між адвокатом і клієнтом.

Тут, до речі, слід сказати і про те, що більшість фірм, які нині іменують себе адвокатськими, аж ніяк такими в широкому традиційному розумінні не є. Основне їхнє заняття — обслуговування юридичних осіб. І досвіду ведення цивільних і кримінальних справ вони у своїй більшості позбавлені. З шести студентів 3-го курсу ДІЕГП, направлених у 2001 році в адвокатські фірми для ознайомлення з задекларованою діяльністю, лише один отримав уяву про адвокатуру, інші п'ятеро займалися роботою юрисконсульта.

Професійна правова допомога як форма цивільного контролю над діяльністю правоохоронних органів. Адвокатська допомога на досудовому слідстві. Людина, яка опинилась у становищі підозрюваного або звинувачуваного, а тим більше ізольована від близьких і суспільства, найчастіше відчуває почуття пригніченості і розгубленості. До цього доцільно додати, що умови, в яких вона утримується, занадто далекі від ідеальних.

Раніше наголошувалося, що головним недоліком правоохоронної системи України були і залишаються дотепер слідчі ізолятори й ізолятори тимчасового тримання, де місяці, а іноді і роки тримаються особи, підозрювані або звинувачувані у вчиненні злочину, провини яких ще не доведено. У цей період

людина найбільше потребує допомоги адвоката, якого вона має право запросити сама, або це можуть зробити її родичі чи близькі.

Прийняття адвокатом доручення на ведення кримінальної справи на стадії попереднього розслідування ставить перед ним низку професійних і етичних завдань. Нерідко вони тісно сплітаються в єдину лінію поведінки.

Взаємини адвоката з клієнтами – особами, з якими він уклав угоду на ведення справи, і із самим підзахисним неминуче поділяються на офіційні та неофіційні.

Офіційні відносини адвоката зі слідчим і підзахисним регулюються кримінально-процесуальним законодавством і Законом України «Про адвокатуру». Що стосується морально-етичного боку цього складного співробітництва, то воно, впливаючи з деяких законоположень, переходить у сферу моральних відносин.

Головними діючими особами, з якими адвокату доводиться працювати у цей період майже повсякденно, є слідчий і звинувачуваний (підозрюваний). Взаємини адвоката зі слідчим носять робочий офіційний характер і не повинні переростати в «панібратські» стосунки, які неминуче тягнуть за собою відхід від етичних вимог та роблять можливими конфліктні ситуації.

Не слід ані на мить забувати, що визначальною функцією адвоката є однобічність займаної ним позиції, і до його завдань не входять відшукання істини у справі як такої чи прагнення до абстрактної справедливості. У адвоката є конкретне завдання, покладене на нього законом, – надати всебічну юридичну допомогу своєму підзахисному. Він зобов'язаний відшукати і використовувати в інтересах захисту всі помилки і слабкості, що підривають і розхитують висновки слідства про винність підзахисного. При цьому адвокат ніяким чином не підштовхує слідство до посилення цих доказів. Узаконене кредо адвоката чітко і недвозначно викладене в ст. 48 КПК України в новій редакції: «Захисник зобов'язаний використовувати передбачені в цьому кодексі й інших законодавчих актах засоби захисту з метою з'ясування обставин, що усувають підозру чи обвинувачення, що пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, звинувачуваного, підсудного, засудженого і надає їм необхідну юридичну допомогу» [39].

Закон (п. 16 ст. 48 КПК України) забороняє захисникові розголошувати відомості, що стали йому відомими від підзахисного у зв'язку з виконанням професійних обов'язків, а Закон України про адвокатуру зобов'язує його зберігати адвокатську таємницю. Однак обіцянку зберігати адвокатську таємницю містить і присяга адвоката, що належить до сфери етичних засад адвокатської діяльності.

У зв'язку з цим виникає потреба коротко зупинитися на деяких етичних моментах адвокатської присяги, що вимагають перегляду й уточнення. Не можна не сказати про редакційні штампи типу: «суворо дотримуватися», «суворо зберігати»... Мимоволі напрошується думка про можливість «дотримуватися» і «зберігати» не дуже суворо. Це усього лише дрібні редакційні деталі.

Однак є сумніви і з більш принципових моментів. Прикладом, адвокат, відповідно до присяги, обіцяє «бути завжди справедливим». Така обіцянка входить у суперечність з деякими основними принципами адвокатської діяльності. Об'єктивно справедливість тріумфує тоді, коли злочин розкрито, а злочинця покарано. Навпаки, адвокат тріумфує тоді, коли йому вдається, використавши недоліки слідства, домогтися розвалу обвинувачення в суді, чи його ослаблення, або виправдання підсудного, навіть завідомо винного у вчиненні злочину, що, за загальними поняттями, не може вважатися справедливим.

Якщо адвокат, запрошений за відповідну винагороду захищати звинувачуваного, підсудного, стане за його рахунок займатися пошуками об'єктивної справедливості як такої, він неминуче прийде до конфлікту з інтересами підзахисного, а отже, і з обов'язком — захищати за будь-яких обставин.

У цьому і є унікальність становища адвоката, і вимагати від нього загальної справедливості означає нерозуміння завдань адвокатури загалом. Ще менш обґрунтовано вимагати від адвоката обіцянки у вигляді присяги про те, що він буде справедливим. Інше питання — вибір засобів досягнення мети особисто адвокатом. Тут адвокат має право і зобов'язаний виявляти і розбірливість, і особисту порядність. І закон, і суспільство мають право вимагати від адвоката високого професіоналізму і сумлінності при веденні справи, охайності у виборі засобів захисту і моральності їхнього застосування при виконанні адвокатського обов'язку.

Можлива ситуація, коли захисник виявляє серйозний недолік у діях слідчого. Закон, слова присяги адвоката вимагають від нього чесності, а отже, виконання морального обов'язку заради тріумфу справедливості. Іншими словами, адвокат має вказати слідчому на допущений недолік. Ліквідація слідчої помилки здатна серйозно ускладнити становище підзахисного. Як поводитися адвокату у цій ситуації? Прагнути до ідеалів справедливості на шкоду своєму підзахисному? Звичайно, ні.

Узаконена односторонність позиції адвоката, його обов'язок дотримуватися лише інтересів особи, яка довірилася йому, безперечно, повинні стояти на першому місці; у протилежному разі знецінюється основна ідея адвокатури.

Етичний бік запропонованого висновку полягає в односторонньому сприйнятті адвокатом зібраних матеріалів кримінальної справи, у критичному підході до їх оцінки з позицій захисту, що диктує і цілком визначені взаємини зі слідчими і саме вже не може не викликати певної конфронтації між процесуальними супротивниками.

Поглянемо на ситуацію із життєвої позиції. У провадженні слідчого, водночас, знаходиться десяток-півтора (часом до тридцяти) справ. По багатьом з них арештовані люди, що вимагає твердого контролю за термінами утримання під вартою і великої відповідальності. Щодня виконуються десятки слідчих дій. Для слідчого це означає одночасну, паралельну роботу з п'ятьма, десятьма адвокатами. У кожного з них свій підхід до взаємин на досудовому слідстві — один налаштований по-діловому, інший прагне до власного самоствердження в присутності свого підзахисного і нерідко плутає рядову безтактність зі сміливістю та ін.

Якщо ці особи не виявлять максимуму прагнення до того, щоб установити нормальні ділові відносини, можуть виникати тертя і колізії, що шкодять як інтересам слідства, так і конкретним інтересам самого підзахисного, а отже, і інтересам самого адвоката.

Навіть найгостріша і найнепримиренніша позиція захисника має нормально сприйматися слідчим, якщо адвокат обґрунтовує її етично, по-діловому, дотримуючись закону і з повагою ставиться до його роботи.

«Состязательное построение уголовного судопроизводства, предполагающее разумное, соответствующее интересам под-

линного правосудия распределение функций, прав и обязанностей между различными субъектами уголовного процесса, и, в частности, ... предоставление обвиняемому права как лично защищаться, так и иметь защитника, является верной гарантией полного, всестороннего и объективного исследования обстоятельств уголовного дела, осуждения только виновных и только в меру их действительной вины, оправдания и полной реабилитации лиц невиновных, важной гарантией законности, обоснованности и справедливости судебной репрессии» [40]. Саме у цьому і полягає зміст змагальності в кримінальному судочинстві.

Ці слова належать проф. П.С. Елькінду, який багато років присвятив дослідженням участі захисника в кримінальному процесі, промовлених ним у період розпаду сталінських репресій.

Дуже важливим фактором у роботі адвоката на досудовому слідстві є встановлення нормальних, етично витриманих відносин з підзахисним у частині узгодження позиції стосовно пред'явленого обвинувачення. Часто виникає ситуація, коли думки адвоката й обвинувачуваного розходяться в питанні про потребу в заявленні клопотання. З процесуального погляду адвокат незалежний від побажань або вимог свого підзахисного і може заявити таке клопотання навіть усупереч волі останнього. Однак це можливо лише за абсолютної упевненості, що клопотання не погіршить стану підзахисного. Тому такий крок вимагає дуже серйозного обговорення з підзахисним і ретельного зважування всіх обставин.

У процесі роботи на попередньому слідстві адвокат може помітити намір слідчого полегшити становище інших звинувачуваних у справі за рахунок його підзахисного. Чи повинен адвокат заявити слідчому необхідні, на його думку, клопотання, спрямовані на виправлення такої позиції слідчого і всебічний захист інтересів свого підзахисного, за умови, що це погіршить становище інших звинувачуваних у справі осіб? Відповідно до закону адвокат не тільки має право, але і зобов'язаний це зробити. Такий крок адвоката виправданий і з етичного погляду, оскільки дії слідчого, який намагається поліпшити становище інших обвинувачуваних за рахунок підзахисного, суперечать закону і є аморальними.

Дуже складною є ситуація, коли адвокат відчуває сумніви щодо представлених підзахисним доказів на користь своєї позиції, однак, не володіє даними про їхню невірогідність. Чи має він право надавати слідчому, суду такі докази і відстоювати їх, не ризикуючи виявитися пособником звинувачуваного у спробі відвернути слідство від істини?

На цей рахунок є різні думки. Так, М.П. Кан вважав «...несовместимым с основными началами адвокатской этики рекомендовать адвокату представлять суду доводы, которые говорят в пользу достоверности сомнительного для самого адвоката доказательства» [41].

Принципово іншу позицію в цьому питанні зайняв свого часу М.М. Полянський, який рішуче висловився на користь того, що «...адвокат обязан предоставить суду все те доводы, которые говорят в пользу достоверности доказательств, как бы сам ни сомневался в их достоверности» [42].

Шлях до виходу з запропонованої ситуації лежить, насамперед, через її оцінку з позицій дотримання законності. Чинні кримінально-процесуальні норми, Закон України «Про адвокатуру» недвозначно вимагають від захисника використовувати всі зазначені в законі засоби захисту з метою з'ясування обставин, що виправдовують підозрюваного, звинувачуваного, підсудного, пом'якшують чи виключають їхню відповідальність. У світлі цієї вимоги адвокат просто позбавлений права, посилаючись на свої сумніви, відмовитися від будь-якої потенційної можливості відстояти інтереси підзахисного. Не можна, мабуть, визнати відмови від використання представлених звинувачуваним доказів і морально виправданим вчинком, тому що сумнів зобов'язує адвоката до дії, а не до капітуляції.

Можливість колізії, тобто розбіжності позицій адвоката і його підзахисного у виборі засобів і прийомів захисту – явище нерідке. Утримуваний під вартою звинувачуваний, поспілкувавшись з «камерними адвокатами», раптом на всі 180° змінює чи цілком відкидає попередні свідчення, значно погіршуючи цим своє становище. Адвокат, об'єктивно оцінюючи обстановку, розуміє, що винність підзахисного доведена незалежно від його свідчень. Слідчий, зіткнувшись з такою різкою зміною курсу звинуваченого, вживе всіх заходів до посилення позиції слідства незалежно від визнання, не залишивши ніякого резерву

«сумнівності», який можна було б використати в суді з метою захисту.

Вихід з колізії – лише в обережній і копіткій роз'яснювальній роботі з підзахисним, без використання найменшого тиску на нього з боку захисника.

Ненормативні відносини з клієнтами, якщо підзахисний тримається під вартою, зводяться до інформування останніх про подробиці справи, про позицію підзахисного на слідстві, про його прохання, поради і вимоги, про можливі перспективи розвитку справи.

Цей пласт взаємин завжди є присутнім, хоча етичні дослідження соромливо обходять його своєю увагою. Тим часом, інформаційний вакуум у цій дуже делікатній темі залишає молодих адвокатів сам-на-сам з купою проблем і спокус.

Клієнти – родичі і близькі арештованого звинувачуваного і сам підзахисний нерідко звертаються до своєї довіреної особи, адвоката, із проханням передати будь-яку конфіденційну інформацію у вигляді записки. Чого гріха таїти, іноді адвокат погоджується на заборонену законом «послугу», не замислюючись, яку серйозну небезпеку може містити передана інформація для нього самого. Не кажучи вже про те, що адвокат при цьому йде на грубе порушення закону, він може мимоволі виявитися співучасником злочинної змови чи наразитися на іншу неприємність. Тому найкраще у такій ситуації – це відхилити спроби клієнтів залучити себе до подібних протиправних витівок.

Судовий захист адвокатом прав і законних інтересів клієнта.

Судоговоріння має чітку цілеспрямованість: кожне запитання, заява, клопотання носять продуманий, професійно сформульований і конкретний характер і обов'язково фіксуються за допомогою технічних засобів. Якщо це запитання до свідка, підсудного чи експерта, то воно формулюється точно, лаконічно, чітко і не має містити навіть натяку на підказку відповіді. У противному разі запитання буде зняте суддею, а автор може бути попереджений про неетичність використання своїх процесуальних прав.

Запитання в судовому засіданні задаються не стільки з бажання довідатися про щось нове для себе з вуст допитуваної особи і тим більш не з цікавості. Суддя, прокурор, адвокат пре-

красно знайомі з матеріалами справи, їм відома позиція допитуваної особи, зайнята нею на попередньому слідстві, і тому, ставлячи запитання, вони переслідують цілком визначену мету – підтвердити чи спростувати певний факт. Відповідно до мети формулюється і запитання. Мистецтво володіння мовними засобами досягається тривалою практикою і досвідом.

Ставлячи запитання, учасник судового засідання прагне закріпити свою позицію, а тому користується своїм правом і можливістю лише тоді, коли абсолютно переконаний, що одержить бажану відповідь. У противному разі краще не ризикувати, тому що можливий варіант, коли на непродумане запитання прозвучить відповідь, яка вшент підриває позицію самого запитуючого [43].

Судовий розгляд – процес, який, певною мірою, є офіційно-бюрократичним: прискіпливе дослідження дрібних подробиць і їхнє документування, суворе дотримання процедури та ін. Для адвоката, який є учасником розгляду кримінальної справи, – це процес творчий, припускаючий, природно, в межах закону й етичних вимог, елементи експромту, змагальності та ризику.

Закон дозволяє адвокату заявляти клопотання в будь-який момент судового розгляду. Клопотання, заяви повинні бути цілеспрямованими, своєчасними і доречними. Іноді адвокат змушений і зобов'язаний виходити з конкретної ситуації, яка непередбачено виникла в ході судового слідства.

У справі Г., засудженої свого часу до десяти років позбавлення волі за «вбивство власної матері», адвокат зумів домогтися протесту Генерального прокурора України і скасування звинувачувального вироку і рішень усіх судових інстанцій. До цього часу Г. уже два 2 роки відбувала покарання в місцях позбавлення волі. Головним мотивом протесту була явна невідповідність висновків судово-медичної експертизи, проведеної під час попереднього слідства, іншим матеріалам. Справу було направлено на нове розслідування. Районна прокуратура, не здійснивши жодних додаткових слідчих дій, направила справу до суду на основі попереднього обвинувачення за юридичною кваліфікацією «навмисне вбивство». Головними свідками обвинуваченої у суді знову були ті самі судово-медичні експерти і медики карети «швидкої допомоги». Вони поводитися агресивно і відкрито демонстрували свій намір

підтвердити висновок експертизи і попередні свідчення, як з'ясувалося пізніше, записані під диктовку слідчого.

Адвокат розумів, що підтвердження експертами свого колишнього висновку може виявитися згубним для підзахисної. І тоді напередодні виступу судмедекспертів адвокат запропонував своїй підзахисній на ранковому засіданні заявити клопотання про притягнення судово-медичних експертів до кримінальної відповідальності за надання завідомо неправдивих свідчень. Коли суд запропонував адвокату висловити свою думку з приводу заявленого підсудною клопотання, він підтримав останнє, аргументовано і грамотно обгрунтувавши його. Клопотання дуже сильно вплинуло на експертів, які згодом переглянули власний висновок і попередні свідчення.

Таким чином, сфабриковане прокуратурою обвинувачення Г. в умисному вбивстві матері було знято з підсудної, вона була виправдана судом і звільнена з-під варти у залі судового засідання. З етичного погляду адвокат поступив дещо некоректно, інспірувавши таку серйозну заяву підсудної за день до закінчення процесу, коли дослідження всіх матеріалів справи вже було проведено. Однак у цьому і полягав план адвоката, який розумів, що з'явиться така заява раніше, прокуратура зуміла б підготувати до допиту експертів і свідків-медиків.

У зв'язку з цим виникає досить серйозна етична проблема: наскільки припустимо в становищі захисника довіряти висновкам експертів. Опорним критерієм у підході адвоката до висновку судового експерта за конкретною справою є положення ст. 75 КПК України (п. 4), яка визначає, що «Висновок експерта для особи, що провадить дізнання, слідчого, суду необов'язковий, але незгода з ним має бути мотивованою». Отже, все залежить від обгрунтованості та переконливості критичних доводів адвоката, представлених ним слідчому, суду.

З етичного погляду, беззастережна капітуляція адвоката перед експертизою будь-якої складності й експертом будь-якого рангу не що інше, як добровільне визнання власної професійної неспроможності і низького рівня наданої юридичної допомоги.

Свого часу мала місце тенденція до визнання за експертами рівня «наукового судді». В. Владимиров наполягав, що: «Отличие эксперта от судьи – эксперт – «научный судья»; решение эксперта есть приговор по специальному вопросу» [44].

Антитеза підтверджувала: думка експерта лише *propositio major*, «...специально судебская функция — вывод окончательного заключения принадлежит одному лишь судье», і далі: «...отвергая положение об «эксперт-судье», мы укрепляем положение суда как *domini litis*? Не связываем его формальными доказательствами, предоставляем ему свободную оценку мнения экспертов, как и любого доказательства по делу» [45].

Згодом майже всі правові системи дійшли до висновку, що слід визнавати висновок експерта як рядовий доказ. Прийшла до цього і радянська правова наука. Так, А.Я. Вишинський визнавав, що: «Такое деление (на свидетелей и экспертов. — Д.Ф.) совершенно искусственно и неправильно. Эксперты — это сведущие лица, обладающие специальными познаниями в науке искусстве или ремесле. Советское процессуальное право, безусловно, правильно объединяет этих лиц в одну категорию, не делая между ними различия по характеру их специализации» [46].

Нове українське кримінально-процесуальне право також не віддає переваги експертному висновку перед іншими доказами з формальних ознак. До уваги приймаються лише ті висновки експертів, що підтверджуються іншими матеріалами справи. Звідси можливий лише один висновок: експертиза є самостійним видом у загальному ряді доказів із усіма наслідками, що випливають; її оцінка здійснюється судом за внутрішнім переконанням, заснованим на ретельному дослідженні та зіставленні з іншими доказами.

Незважаючи на істотне розходження в процесуальному походженні свідка й експерта (перший — виявляється, другого — призначають), суті і характері наданої інформації (перший цікавий лише тим, що він сам безпосередньо бачив і чув, другий — лише своєю науковою думкою про те чи інше питання), обидва вони дають свідчення «під присягою», можуть бути щирішими, або помилятися, правдивішими, або упередженішими. Тому їхні свідчення і висновки є предметом критичного судового дослідження з приводу вірогідності й істинності.

Адже як належить адвокату-захиснику, або юристу-представнику будувати свої взаємини з експертами і їхніми висновками в суді? Тут немає однозначної відповіді. Якщо висновок задовольняє адвоката, підкріплює його позицію, то варто ре-

тельно готуватися до грамотної підтримки висновків експертизи з метою домогтися позитивного ставлення до них суду.

Якщо висновки експертів суперечать матеріалам слідства, логіці подій чи геть відкидаються підсудним, адвокат повинен бути готовим до критики цих висновків на рівному з експертами професійному рівні у тій галузі, якої вони стосуються.

Експертні висновки можуть містити помилкові положення, такі, що допущені через халатність або сумлінну оману, а також неправдиві. У будь-якому випадку незалежно від наміру чи дрібної недбалості хтось виявиться жертвою такого експертного висновку.

Попередній приклад із практики – слугує ілюстрацією свідомого перекручування експертами-медиками обставин справи і прилаштування висновків експертизи під версію слідчого.

Можливі випадки сумлінної омани експертів через недбалий чи зловмисний підхід слідчого до зразків, що надаються для експертного дослідження. Приклад із зберіганням слідчим у своєму робочому кабінеті більше шести місяців призначених для експертного дослідження зразків (горілка в пляшках) дає уявлення про можливі прийоми несумлінного слідчого з метою отримати від експертів потрібні йому висновки.

Іноді експерти (найчастіше це трапляється в медицині), бажаючи виручити свого колегу, свідомо закривають очі на грубу помилку або недбалість останнього. Внаслідок висновок містить положення, що спотворюють картину досліджуваної події.

Не меншої (якщо не більшої) уваги вимагають і автотехнічні експертизи у справах про автотранспортні події. Зацікавлені особи шукають праведні і неправедні шляхи з метою уникнути відповідальності й ухилитися від відшкодування збитку. Від працівника міліції, який виїхав на подію, а потім і від експерта залежить дуже багато. Досить збільшити чи вкоротити на один-два метри гальмовий шлях чи загубити будь-яку непомітну для недосвідченого ока, але дуже важливу деталь, щоб картина події придбала інше тлумачення.

Було б неетично звинувачувати всіх експертів у несумлінності чи упередженості. Однак не менш аморально з боку адвоката під час захисту інтересів особи, яка довірилася йому, не переконатися особисто в ідентичності відображення події в слідчих документах і адекватності зроблених експертами висновків.

Питання довіри чи недовіри в кримінальному і цивільно-судочинстві відступають на задній план і перекриваються обов'язком професійних учасників процесу спиратися лише на перевірені й об'єктивно підтверджені факти. У цьому аспекті прагнення адвоката особисто перевірити, перерахувати, перекласти і є проявом сумлінності, а отже, не може бути засуджуваним, а тим більше аморальним.

Іноді адвокат переймається довірою до підзахисного і сприймає його доводи як такі, що цілком заслуговують на довіру. Слід застерегти молодих адвокатів від зайвої довірливості та беззастережного сприйняття «щирих» запевнень своїх підзахисних в абсолютній невинуватості і т.п. Зустрічаються звинувачувані та підсудні, що володіють великими артистичними здібностями і неабиякою чарівністю, і з успіхом використовують це у власних цілях.

Чи значить це, що адвокат не має довіряти своєму підзахисному? Аж ніяк. Однак кожне запевнення клієнта, яким би правдоподібним воно не здавалося, має бути осмислене і досліджене адвокатом, але ні в якому разі не відкинуте без перевірки і не прийняте на віру.

Захист у кримінальній справі в суді вимагає від адвоката повної самовідданості. Мається на увазі не тільки самозанурення у сферу розглянутих подій і проникнення в специфіку провадження або галузі, що стали об'єктом інтересів слідчих органів, але і ретельний, прискіпливий підхід до відбору зразків для проведення експертизи, методів експертних досліджень.

Ситуація, коли адвокат щиро сприймає запевнення підзахисного у його невинуватості, трапляється не часто. У цьому випадку переконання захисника в правоті звинувачуваного зливається з професійним обов'язком, моральною необхідністю захисту безпідставно звинуваченої у злочині людини. В адвокатській практиці – це ідеальний випадок.

Набагато складніше, якщо злочин огидний, сумнівів у його доведеності немає, особистість звинувачуваного відрозлива, а захищати доводиться через професійний обов'язок, за призначенням слідчого чи суду. На жаль, ці випадки дуже нерідкі. Як бути? Як змусити себе до сумлінного пошуку слідчих огріхів чи пом'якшуючих відповідальність обставин?

Вихід є – він зазначений законом і безвідмовний. По-перше, міцна професійна настанова: для адвоката не існує справ важливих чи неважливих. По-друге, огидна особистість злочинця – ще не свідчення того, що він говорить неправду. По-третє, чим страшніший злочин і складніший захист, тим відповідальніше завдання адвоката, і тим сумлінніше має проводитися робота над матеріалами справи.

Ведення подібних справ вимагає від захисника не тільки уміння, але і міцних нервів і міцного здоров'я. Особливе місце в діяльності адвоката посідає захисна промова. Це заключний акт його роботи у суді першої інстанції. Йому передуватиме копітка і напружена робота, яка має своєю метою максимальне зміцнення позиції захисту в процесі перевірки судом обґрунтованості пред'явленого обвинувачення. На цій стадії судового процесу захисник групує і подає суду в найбільш переконливій формі всі здобуті в процесі суду аргументи на користь свого підзахисного. Тут оголюються і зіштовхуються справжні інтереси підсудних, що знаходяться на лаві, виявляються приховувані до цього думки і задуми. Захисна промова – це підсумок напруженої праці, сплав творчого осмислення фактів і таланту їхнього викладення, що слугують єдиній меті – наданню максимальної допомоги підзахисному у реально сформованому розкладі фактичних обставин і можливостей.

Не виключаються ситуації, коли підзахисний з метою захисту власних інтересів готовий вдатися до засобів, які є неприйнятними для адвоката – шантаж, наклеп, погрози тощо. Адвокат має право і повинен заявити підсудному про своє ставлення до аморальних способів і методів захисту і категорично відмовитися використовувати їх у своїй роботі. Він також зобов'язаний роз'яснити підзахисному можливу негативну реакцію суду на подібні методи захисту. Однак ні в якому разі захисник не має право і не повинен перешкоджати підсудному у його рішенні самостійно вдатися до розголосу тих чи інших відомостей, якщо останній розраховує на позитивний результат. У цьому випадку відповідальність за погіршення позиції захисту лежить на самому підзахисному.

Несумлінні прийоми, як правило, є не тільки аморальними, але і недоцільними і, практично, не виправданими. Адвокат у принципі, позбавлений права і моральної основи вико-

ристовувати такі засоби захисту, як завідомо неправдиві свідчення, підроблені документи, вигадані обставини і т.д.

Значну кількість розглянутих судами справ становлять цивільні справи. Інтереси кожної зі сторін у суді представляє адвокат, в завданням якого є надання правової допомоги стороні, інтереси якої він захищає. Робити це слід ґрунтуючись на законі, дотримуючись поваги до суду і свого колеги, який представляє інтереси супротивної сторони, такту при розборі доказів, незневажаючи на почуття і гідність учасників судового спору. Це можливо лише за наявності високого професіоналізму, загальної культури і володіння законами етики.

При розгляді цивільних суперечок поняття справедливості набуває відносного характеру і нерідко не збігається з вимогами закону. Проте адвокати, що представляють кожну зі сторін, мають сумлінно обстоювати інтереси останніх.

Запитання для засвоєння теми

- 1. Розкрийте історичні корені адвокатури.*
- 2. Конституція України про адвокатуру. ЗУ “Про адвокатуру”.*
- 3. Яке місце займає адвокатура в системі недержавних правозахисних органів України?*
- 4. Особлива роль адвокатури України як правозахисної організації.*
- 5. Які форми адвокатської діяльності в Україні?*
- 6. Види адвокатської діяльності в Україні.*
- 7. Назвіть права адвоката при виконанні своїх функцій.*
- 8. Які форми надання правової допомоги використовуються при захисті від пред’явленого обвинувачення?*
- 9. Розкрийте роль адвоката при захисті прав і законних інтересів громадян на досудовому слідстві.*
- 10. Моральний і професійний обов’язки адвоката.*
- 11. Якими нормативно-правові акти, що регулюється діяльність адвокатури?*

Глава 13. ЗМІ: ОРПИЛЮДНЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ФОРМА ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ НАД ДІЯЛЬНІСТЮ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Один з основних принципів правової держави – гласність. Конституція України поклала цей принцип в основу діяльності судової влади. Закони, що регулюють діяльність правоохоронних органів держави, послідовно проводять принцип гласності. У ст. 3 Законі України «Про міліцію» прямо вказується, що «Діяльність міліції є гласною». Закон «Про Службу безпеки» (ст. 7) встановлює, що «...громадськість України через засоби масової інформації і в інших формах у встановленому законодавством порядку інформується про діяльність Служби безпеки України».

Перебудова українського суспільства і державних інститутів у світлі європейської орієнтації вимагала демократизації засобів масової інформації, усунення цензури і створення умов для відкритості перед народом усіх видів державної діяльності, зокрема органів, що здійснюють охорону прав і свобод людини і громадянина.

Законами України «Про інформацію» і «Про друковані засоби масової інформації (пресу) України» закріплено основні положення Конституції про збір, збереження, користування і поширення інформації.

Однак, як свідчить практика, урочисте проголошення і законодавче закріплення принципів гласності і відкритості правоохоронних структур виявилися явно не достатніми, щоб народ одержував правдиву інформацію про їхню діяльність. Багато журналістів за спробу донести до суспільства істинний стан справ у роботі правоохоронних органів стали жертвами відвертої розправи.

Тим часом, журналісти своєю професією приречені на проникнення в ретельно приховувані таємниці всіх, зокрема і правоохоронних, закулісних справ. Завдяки засобам масової інформації громадськість довідується про катування і жорстоке поводження з особами, що містяться в слідчих ізоляторах (СІЗО) і в ізоляторах тимчасового утримання (ІТТ) та інші неподоб-

ства, що вчинюються служителями правоохоронних органів, які існують на кошти платників податків.

Засоби масової інформації — одна з найефективніших форм громадського контролю і тому відверто не сприймається тими працівниками правоохоронних структур, яким так не хочеться розлучатися із засвоєними з радянських часів методами «правоохорони». На жаль, цей висновок знаходить дедалі більше публічних підтвержень.

16 січня 2003 р. у Верховній Раді України відбулися парламентські слухання на тему: «Суспільство, засоби масової інформації, влада: свобода слова і цензура в Україні». За результатами слухань прийнято відповідну постанову, у якій йдеться про ситуацію в Україні, що склалася із забезпеченням основних прав та свобод людини і громадянина на отримання повної, неупередженої інформації, необхідної для прийняття усвідомлених рішень. Значного поширення набув тиск на журналістів під час виконання ними своїх професійних обов'язків, що є фактично запровадженням політичної цензури. Засоби масової інформації втрачають належну їм у демократичному суспільстві функцію посередника між владою та суспільством.

Верховна Рада України постановила визнати незадовільним виконання Кабінетом Міністрів України, Генеральною прокуратурою України, Державним комітетом інформаційної політики, телебаченням та радіомовленням України, Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення рекомендацій та пропозицій, викладених у постанові Верховної Ради України від 7 червня 2001 р. «Про підсумки парламентських слухань «Проблеми інформаційної діяльності, свободи слова, дотримання законності та стану інформаційної безпеки України» стосовно неухильного дотримання вимог законодавства України в інформаційній сфері, забезпечення конституційних прав громадян на свободу слова та вільний збір, використання і поширення інформації.

Генеральній прокуратурі України, Міністерству внутрішніх справ України запропоновано в установленому порядку провести перевірку діяльності посадових осіб органів державної влади у сфері регулювання діяльності засобів масової інформації щодо відповідності такої діяльності вимогам законо-

давства та наявності в ній ознак злочинів, передбачених ст. 171 ККУ «Перешкоджання законній професійній діяльності журналістів» та ст. 364 «Зловживання владою або службовим становищем».

Окремим пунктом цієї постанови Генеральну прокуратуру України зобов'язали вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення осіб, винних у смерті журналістів Георгія Гонгадзе та Ігоря Олександрова, провести всебічне розслідування обставин смерті Михайла Коломійця та справ, пов'язаних із застосуванням фізичного насилля до журналістів в Україні.

Наголошено на необхідності в найближчий час дати визначення поняття «правопорушення цензури» та визначення відповідальності за таке правопорушення посадових осіб; установити норми, які б унеможливили переслідування засобів масової інформації та журналістів за їхню професійну діяльність, а також норми адміністративної відповідальності посадових осіб за ненадання інформації на інформаційні запити осіб, подані згідно зі ст. 32 Закону України «Про інформацію».

19 червня 2003 р. Верховна Рада України після тривалого вивчення і обговорення прийняла Закон «Про демократичний громадський контроль над військовою організацією і правоохоронними органами держави».

Закон надає значної уваги ролі ЗМІ в справі громадського контролю над діяльністю правоохоронних органів. Зокрема, у Законі йдеться, що засоби масової інформації, висвітлюючи проблеми у сфері національної безпеки і оборони, боротьби із злочинністю, на основі об'єктивної інформації про службу, життя і побут військовослужбовців, процеси, що відбуваються в армійському середовищі, формують громадську думку, сприяють підвищенню престижу служби захисників Вітчизни, зміцненню довіри суспільства до Збройних Сил України, інших складових частин Військової організації держави, правоохоронних органів.

Засоби масової інформації можуть:

– у встановленому порядку запитувати та безоплатно отримувати від органів військового управління, інших органів державної влади, організацій, підприємств і установ, які належать до правоохоронних органів, відкриту інформацію, до-

кументи і матеріали з питань, віднесених до їхньої компетенції. Керівники відповідних органів, установ, підприємств і організацій зобов'язані безперешкодно надавати таку інформацію;

– поширювати отриману інформацію через пресу, радіо, телебачення, засоби глобальної інформаційної мережі Інтернет та в інший спосіб, дотримуючись вимог законодавства щодо збереження державної таємниці;

– публікувати офіційні відповіді органів державної влади та військового управління на матеріали, що були оприлюднені раніше. З метою систематичного інформування громадськості про діяльність Воєнної організації держави і правоохоронних органів, наявні проблеми в цій галузі та їх розв'язання відповідні органи державної влади та військового управління періодично, за задалегідь оприлюдненим розкладом, проводять прес-конференції, вміщують на веб-сторінках Інтернету і оновлюють відповідні матеріали. З цією ж метою.

Глава 14. УПОВНОВАЖЕНИЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Перелік організацій, покликаних стояти на захисті прав і свобод громадянина і людини, був би неповним без згадки такого інституту, як Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Ця посада, іменована у світі «омбудсманом», введена в Україні з прийняттям чинної Конституції України. Згідно з ч. 7 ст. 85 Конституції України Верховна Рада України призначає на посаду і звільняє з посади Уповноваженого ВРУ з прав людини, заслуховує щорічні повідомлення останнього про стан дотримання прав людини і громадянина в Україні.

Діяльність Уповноваженого ВРУ регулюється Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», прийнятим 13 листопада 1997 р.

Парламентський контроль, — вказується в ст. 1 Закону, — за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина і захист прав кожного на території України й у межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі — Уповноважений), який у своїй діяльності керується Конституцією України, за-

конами України, міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Сферою застосування Закону «Про уповноваженого ВР України» є також відносини, що виникають при реалізації прав і свобод людини і громадянина України, незалежно від місця його перебування, іноземця або особи без громадянства, що знаходяться на території України, і органами державної влади, органами місцевого самоврядування і їхніми посадовими і службовими особами.

Метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є:

1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України і міжнародними договорами України;

2) дотримання і повага прав і свобод людини і громадянина суб'єктами, зазначеними в статті 2 дійсного Закону;

3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина чи сприяння їхньому відновленню;

4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність із Конституцією України, міжнародними стандартами в цій сфері;

5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в сфері захисту прав і свобод людини і громадянина;

6) запобігання будь-яким формам дискримінації у реалізації людиною своїх прав і свобод;

7) сприяння правовій поінформованості населення і захист конфіденційної інформації про особу.

Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів і посадових осіб. Діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не скасовує їх і не спричиняє перегляду компетенції державних органів, що забезпечують захист і відновлення порушених прав і свобод. Повноваження Уповноваженого не можуть бути припинені або обмежені у випадку закінчення терміну повноважень Верховної Ради України чи її розпуску (саморозпуску), введення військового чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях. Місцеперебування Уповноваженого є столиця України – м. Київ.

Уповноважений призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. На цю посаду може бути призначений громадянин України, який досяг на день обрання 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності і протягом останніх п'яти років проживає в Україні.

Не може бути призначеною на цю посаду особа, яка має судимість за вчинення злочину, якщо цю судимість не погашено і не знято у встановленому законом порядку. Уповноважений призначається терміном на п'ять років, який починається з дня принесення ним присяги на сесії Верховної Ради України.

При вступі на посаду Уповноважений на пленарному засіданні Верховної Ради України приносить присягу такого змісту: «Я, (ім'я і прізвище), вступаючи на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, урочисто присягаю чесно і сумлінно захищати права і свободи людини і громадянина, сумлінно виконувати свої обов'язки, дотримуватись Конституції України і законів України і керуватися справедливістю і власною совістю. Zobov'язуюся діяти незалежно, неупереджено, в інтересах людини і громадянина».

Повноваження Уповноваженого починаються з моменту проголошення присяги. Уповноважений не може мати представницького мандата, обіймати будь-які інші посади в органах державної влади, виконувати іншу оплачувану чи неоплачувану роботу в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, крім викладацької, наукової чи іншої творчої діяльності. Він не може бути членом будь-якої політичної партії.

Уповноважений призначає своїх представників у межах виділених коштів, затверджених Верховною Радою України. Уповноважений має право:

- 1) невідкладного прийому Президентом України, головою Верховної Ради України, прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України і вищих спеціалізованих судів України, генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств,

установ, організацій незалежно від форми власності, їхніми посадовими і службовими особами;

2) бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України і вищих спеціалізованих судів України, колегії Прокуратури України й інших колегіальних органів;

3) звертатися до Конституційного Суду України з поданням:

– про відповідність Конституції України законів України й інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, що стосуються прав і свобод людини і громадянина;

– про офіційне тлумачення Конституції України і законів України;

4) безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їхніх засіданнях;

5) на ознайомлення з документами, зокрема, і секретними (таємними), і одержання їхніх копій в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи справи, що знаходяться в судах.

Доступ до інформації, пов'язаної зі службовою і державною таємницями, здійснюється в порядку, визначеному законодавчими актами України.

На думку автора, п. 5 потребує певного переосмислення і дещо нової редакції. Право на ознайомлення з документами і «зокрема, секретними», коли це стосується приватних фірм, викликає певний сумнів щодо його конституційності і обґрунтованості. Поза сумнівом, цей пункт потребує роз'яснень Конституційного Суду України;

б) вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій; виділення

фахівців для участі в проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків.

Пункт 6, на думку автора, як і деякі інші, потребує уточнення в частині, якій йдеться щодо перевірки. Слід підкреслити, що ці перевірки мають торкатися питань, що стосуються лише прав людини;

7) запрошувати посадових і службових осіб, громадян України, іноземців і осіб без громадянства для одержання від них усних чи письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються в справі;

8) відвідувати у будь-який час місця утримання досудового слідства, установи відбування засудженими покарань і установи примусового лікування і перевиховання, психіатричні лікарні, опитувати осіб, що там знаходяться, і одержувати інформацію про умови їхнього утримання;

9) бути присутнім на засіданнях судів всіх інстанцій, зокрема, на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим;

10) звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини і громадянина, які за станом здоров'я або за інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно, а також особисто чи через свого представника брати участь у судовому процесі у випадках і порядку, встановлених законом;

11) направляти до відповідних органів акти реагування Уповноваженого у випадку виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів;

12) перевіряти стан дотримання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, зокрема тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

Уповноважений зобов'язаний дотримуватися Конституції України і законів України, інших правових актів, прав й охоронюваних законом інтересів людини і громадянина, забезпечувати виконання покладених на нього функцій і повною мірою користуватися наданими йому правами.

Уповноважений зобов'язаний зберігати конфіденційну інформацію. Це зобов'язання діє і після припинення його повноважень. У разі розголошення таких відомостей Уповнова-

жений несе відповідальність у встановленому законодавством порядку.

Уповноважений не має права розголошувати отримані відомості про особисте життя заявника й інших причетних до заяви осіб без їхньої згоди.

Актами реагування Уповноваженого про порушення положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів України щодо прав і свобод людини і громадянина є конституційне подання Уповноваженого і подання Уповноваженого до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їхніх посадових і службових осіб.

Конституційне подання Уповноваженого — це акт реагування до Конституційного Суду України про рішення винесення на питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) закону України або іншого правового акта Верховної Ради України, Акта Президента України і Кабінету Міністрів України, правового акта Автономної Республіки Крим; офіційне тлумачення Конституції України і законів України.

Подання Уповноваженого — це акт, який вноситься Уповноваженим до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їхніх посадових і службових осіб для вживання відповідних заходів у місячний термін щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини і громадянина.

Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які одержує:

- 1) зі звернень громадян України, іноземців, осіб без громадянства або їхніх представників;
- 2) зі звернень народних депутатів України;
- 3) за власною ініціативою.

Уповноважений приймає і розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи осіб, що діють у їхніх інтересах, відповідно до Закону України «Про звернення громадян».

Звернення подаються Уповноваженим у письмовій формі протягом року після виявлення порушення прав і свобод людини і громадянина. За наявності виняткових обставин цей термін може бути продовжений Уповноваженим, але не більше ніж до двох років.

У разі розгляду звернення Уповноважений:

1) відкриває провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина;

2) роз'яснює заходи, яких повинна вжити особа, що подала звернення Уповноваженому;

3) направляє звернення за приналежністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи, і контролює розгляд цього звернення;

4) відмовляє у розгляді звернення.

Уповноважений не розглядає звернення, що розглядаються судами, припиняє вже розпочатий розгляд, якщо зацікавлена особа подала позов, заяву чи скаргу до суду.

Повідомлення про прийняття звернення до розгляду чи відмова в прийнятті звернення до розгляду направляється в письмовій формі особі, яка подала його. Відмова у прийнятті звернення до розгляду має бути мотивованою.

Втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності і їхніх посадових і службових осіб у діяльність Уповноваженого забороняється.

Уповноважений не зобов'язаний давати пояснення у справах, що закінчені чи знаходяться в його провадженні.

Уповноважений користується правом недоторканності протягом усього терміну своїх повноважень. Він не може без згоди Верховної Ради України бути притягнутий до кримінальної відповідальності чи підданий заходам адміністративного стягнення, яке накладається в судовому порядку, бути затриманим, арештованим, піддаватися обшукові, а також особистому огляду. Кримінальну справу проти Уповноваженого може бути порушено тільки Генеральним прокурором України. За порушення законодавства щодо гарантій діяльності Уповноваженого, його представників і працівників секретаріату винні особи притягаються до відповідальності згідно з чинним законодавством.

Кожний може без обмежень і перешкод звернутися до Уповноваженого в порядку, передбаченому чинним законодавством. При звертанні до Уповноваженого не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, релігійних і інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними й іншими ознаками.

Особа, позбавлена волі, може звернутися з письмовим зверненням до Уповноваженого чи його представників. При цьому до неї не застосовуються обмеження щодо листування. Звернення такої особи протягом двадцяти чотирьох годин спрямовуються Уповноваженому.

Кореспонденція Уповноваженому і його представникам від осіб, затриманих, таких, що знаходяться під арештом, під вартою, у місцях позбавлення волі і місцях примусового тримання або лікування, а також інших громадян України, іноземців і осіб без громадянств незалежно від місця їхнього перебування не підлягає ніяким видам цензури і перевірок.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, посадові та службові особи, до яких звернувся Уповноважений, зобов'язані співпрацювати з ним і надавати йому необхідну допомогу, зокрема:

- 1) забезпечувати доступ до матеріалів і документів, у тому числі на принципах, зазначених нормативними актами про охорону державної і службової таємниць;
- 2) надавати інформацію і давати пояснення щодо фактичної і правової підстави своїх дій і рішень.

Відмова органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їхніх посадових і службових осіб від співробітництва, а також навмисне утаювання чи надання неправдивих даних, будь-яке незаконне втручання в діяльність Уповноваженого з метою протидії спричиняють відповідальність згідно з чинним законодавством.

Запитання для засвоєння теми

1. Що являє собою конституційний статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини?

2. Які функції Уповноваженого ВРУ з прав людини?
3. Назвіть права Уповноваженого ВРУ з прав людини.
4. Які обов'язки Уповноваженого ВРУ з прав людини?
5. Які форми реагування Уповноваженого ВРУ з прав людини?
6. Розкрийте форми звернення до Уповноваженого ВРУ з прав людини.

ВИСНОВОК

Запропонований навчальний посібник підготовлений з урахуванням останніх змін, що відбулись у сфері судоустрою і побудови органів чи організацій, так чи інакше причетних до правоохоронної, правозабезпечувальної і правозахисної діяльності.

Брак офіційних коментарів до щойно прийнятих законів і правових актів компенсовано коментарями автора цього навчального посібника й авторами публікацій у наукових виданнях.

Автор буде вдячний читачам за доброзичливу критику і пропозиції, спрямовані на поліпшення посібника.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бескровный Л.Г.* Хрестоматия по русской военной истории. — М.: Воен. изд-во министерства Вооруженных Сил Союза ССР, 1947. — С. 93-95.
2. *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — Петроград: Изд-во П.П. Сойкина, 1875. — С. 26.
3. *Кони А.Ф.* Отцы и Дети судебной реформы. — М.: Изд-во Н.Д. Сытина, 1914. — С. 1.
4. Император Александр I, его жизнь и царствование. — СПб., 1852. — С. 500.
5. Див.: Там само. — С. 524.
6. Див.: Там само. — С. 524.
7. *Кони А.Ф.* Отцы и Дети судебной реформы. — М.: Изд-во Н.Д. Сытина, 1914. — С. 79.
8. *Ленин В.И.* Твори. Т. 27. — К.: — С. 191.
9. *Энгельс Ф.* Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. XIV. — М.: — С. 94.
10. *Вышинский А.Я.* Революционная законность и задачи советской защиты. — М.: Ред.-издат. сект. Мособлисполкома, 1934. — С. 27.
11. *Полянский Н.Н.* Правда и ложь в уголовном процессе. — М.: Правовая защита, 1927. — С. 7-9.
12. «Стандарти незалежності юридичної професії Міжнародної Асоціації Юристів», прийняті на конференції МАЮ в вересні 1990 р. в м. Нью-Йорку // Советская юстиция. — 1991. — № 23–24. — С. 19–20.
13. Правовые системы стран мира. — М.: НОРМА (Издат. группа «НОРМА–ИНФРА–М»), 2001. — С. 160.
14. Див.: Там само. — С. 510.
15. *Рене Д., Жофре-Спинози К.* Основные правовые системы современности. — М.: Международные отношения, 1996.
16. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. академика РАЕН В.В. Лазарева. — М.: Юрист, 1997. — 471 с.
17. *Кораблев С.* Дело Александрова — повод для выяснения отношений в юридическом хозяйстве Украины? // Зеркало недели. — 2002. — 19 января (№ 2 (377)).

18. *Бойко В.Ф.* Проблеми правосуддя в Україні і шляхи їх вирішення // *Право України.* – 2002. – № 3. – С. 3–7.
19. *Скомороха В.* На захисті прав і свобод людини // *Урядовий кур'єр.* – 2000. – 27 липня (№ 115).
20. Див.: Там само.
21. *Станік С.* Верховенство права – нагальна потреба сьогодення // *Урядовий кур'єр.* – 1999. – 7 грудня (№ 229).
22. *Скомороха В.* Права людини на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування та конституційне правосуддя // *Право України.* – 2002. – № 6. – С. 3–8.
23. *История судебных инстанций.* – М., 1859. – С. 531.
24. *Вышинский А.Я.* Теория судебных доказательств в советском праве. – М.: Гос. изд. юрид. лит., 1950. – С. 242.
25. *Мазур В.А.* История России 1917–1940: Хрестом. / Под ред. М.Е. Главацкого. – Екатеринбург, 1993.
26. *Звягинцев А., Орлов Ю.* От первого прокурора России до последнего прокурора Союза. – М.: ОЛМА – ПРЕС, 2001. – С. 240
27. *Кони А.Ф.* Собр.соч. Т. 3. – М., 1966. – С. 10.
28. *Руденко М.* Представництво прокуратурою України інтересів держави у господарському суді: проблеми теорії та практики // *Право України.* – 2001. – № 11. – С. 49–52.
29. *Руденко М.* Проблеми та перспективи прокурорського нагляду за додержанням законів в Україні // *Право України.* – 2002. – № 6. – С. 68.
30. *Солодкий В.* Прокурорський нагляд за законністю виконавчого провадження. Окремі питання теорії та практики // *Підприємництво, господарство і право.* – 2002. – № 4. – С. 89 – 91.
31. *Басаргин В.* Прокуратура – проблемы и реальность // *Человек, закон, общество.* – 2000. – № 5 – 6. – С. 67.
32. *Бабенко В.* Місце і роль прокуратури в державному механізмі охорони навколишнього середовища // *Підприємництво, господарство і право.* – 2002. – № 6. – С. 105.
33. «Стандарти незалежності юридичної професії Міжнародної Асоціації Юристів», прийняті на конференції МАЮ в вересні 1990 р. в м. Нью-Йорку // *Збірник міжнародних договорів.* – Нью-Йорк: Видання ООН, 1989. – St/HR: Rev. 3.
35. *Правовые системы стран мира.* – М.: НОРМА (Издат. группа «НОРМА–ИНФРА-М»), 2001. – С. 178–179.
36. Див.: Там само.

37. Правила адвокатской профессии в России / Сост. А.Н. Марков. — М.: Типогр. О.Л. Сомовой, 1913.
38. Див. там жогляду само.
39. Уголовно-процессуальный кодекс Украины. — Х.: Одиссей, 1999.
40. *Элькинд П.С.* Адвокатская этика. — М., 1940.
41. *Кан Н.П.* Вопросы защиты по уголовным делам. — Л., 1967.
42. *Полянский Н.Н.* Правовая защита. — М, 1927.
43. *Фиолевский Д.П.* Записки адвоката. — К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1987.
44. *Владимиров В.* Учение о судебных доказательствах. — М., 1910. — С. 3.
45. *Glaser Handbuch des Strafprozesses.* — Leipzig, 1883. — S. 76.
46. *Вышинский А.Я.* Теория судебных доказательств в советском праве. — М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1950. — С. 275.
47. Конституція України від 26 липня 1996 р. № 254 к/96—ВР // ОВУ ВВР України. — К.: І.В.А., 1996. — 52 с.
48. Закон України «Про судоустрій» від 7 січня 2002 р. // ВВР України — 2002. — № 10. — С. 441.
49. Закон України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 р. // ВВР України. — 1993. — № 8; 1994. — № 22.
50. Закон України «Про внесення змін в Закон України «Про статус суддів» від 21 червня 2001 р. // ВВР України. — 2002. — № 33.
51. Закон України «Про органи суддівського самоврядування» // ВВР України. — 1994. — № 22.
52. Закон України «Про внесення змін в Закон України «Про органи суддівського самоврядування» від 21 червня 2001 р. // ВВР України. — 2001. — № 33.
53. Закон України «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України» // ВВР України. — 1994. — № 22.
54. Закон України «Про внесення змін в Закон України «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України» від 21 червня 2001 р. // ВВР України — 2002. — № 27—28.
55. Закон України «Про Конституційний Суд України» від

- 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР // ВВР України. — 1997. — № 49.
56. Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р. // ВВР України. — 1991. — № 53; 1993. — № 22; 1995. — № 11.
57. Закон України «Про прокуратуру» від 12 липня 2001 р. / ВВР України — 2001. — № 40.
58. Закон України «Про міліцію» (зі змінами) // ВВР України — 1991. — № 4; Харків: Арсис, 2000. — 32 С.
59. Закон України «Про внесення змін в Закони України «Про міліцію», «Про попереднє ув'язнення», «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» від 21 червня 2001 р. // ВВР України — 2001. — № 40.
60. Закон України «Про службу безпеки» від 25 березня 1992 р. // ВВР України. — 1992. — № 27.
61. Указ Президента України від 30 грудня 1997 р. «Про Положення про Міністерство юстиції України» // Офіційний вісник України. — № 2. — С. 14.
62. Закон України «Про державну виконавчу службу» від 31 грудня 1998 р. // ВВР України — 1999. — № 8.
63. Закон України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 р. // ВВР України — 1999. — № 24.
64. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» // ВВР України — 1992. — № 22.
65. Закон України «Про нотаріат» // ВВР України — 1993. — 22 с.
66. Указ Президента України № 248/99 від 12 березня 1999 р. про утворення Державного департаменту з питань виконання покарань // Офіційний вісник України — 1999. — № 12.
67. Закон України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 р. / ВВР України — 1993. — № 9.
68. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 13 листопада 1997 р. // ВВР України — 1998. — № 20.
69. Указ Президента України «Про утворення Державної судової адміністрації» // Офіційний вісник України. — 2000. — № 20.
70. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» від 19 червня 2003р. // ВВР України — 2003. — № 46. — СТ. 366.

ДОДАТКИ

Судова влада в Україні

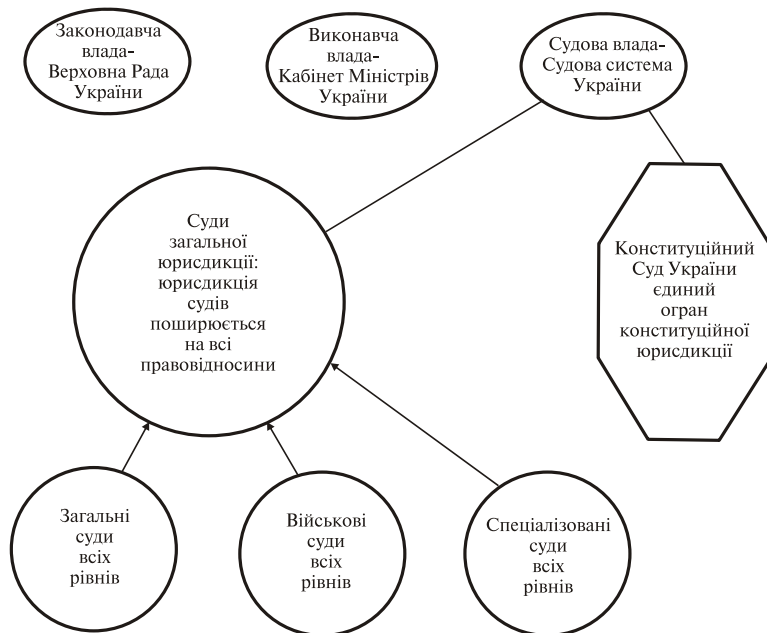


Рис. 1. Розділ судової влади

1. Судова система України є самостійною сферою влади – судовою. Судова система України поділяється на систему судів загальної юрисдикції та Конституційний Суд України.

2. Суди загальної юрисдикції: юрисдикція судів поширюється на усі правовідносини, що виникають у державі.

3. Конституційний Суд України є окремою гілкою судової влади. Конституційна юрисдикція розв’язує питання щодо відповідності законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України і Законів України.

СИСТЕМА СУДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

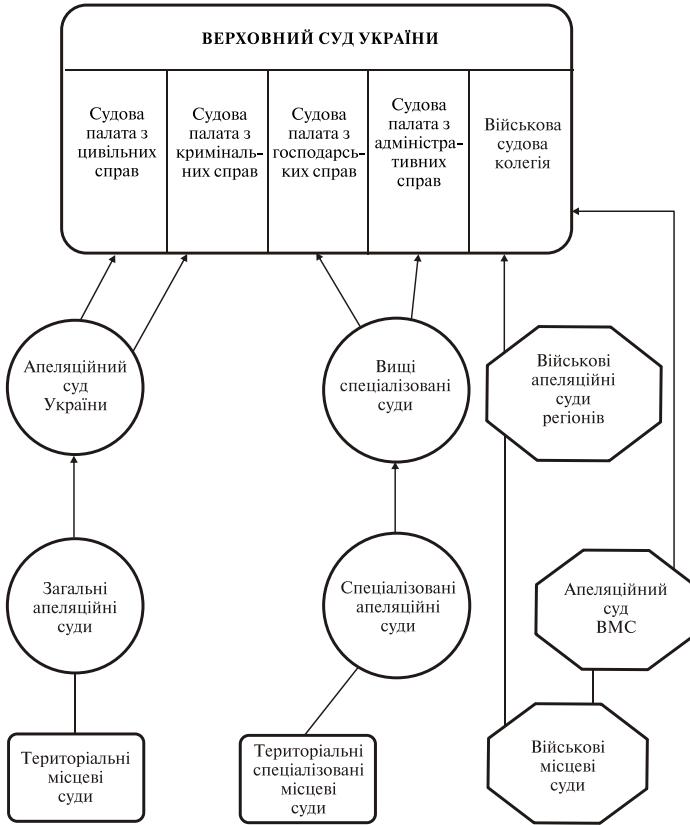


Рис. 2. Підпорядкування судів Верховному Суду України

1. Стрілки вказують на ієрархію судових інстанцій.
2. Загальні апеляційні суди створюються у всіх областях України, у містах Києві і Севастополі, в Автономній Республіці Крим.
3. Військові апеляційні суди й Апеляційний суд Військово-Морських Сил України є регіональними.
4. Господарські й адміністративні апеляційні суди створюються в апеляційних округах, установлюваних Указом Президента України.

Місцеві суди України

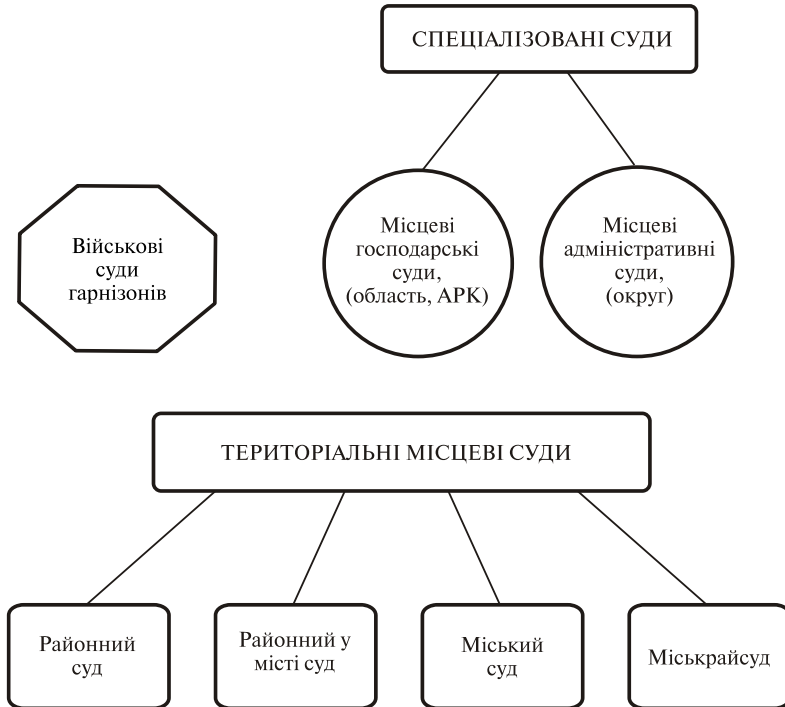


Рис. 3. Поділ спеціалізованих та територіальних судів

1. Сполучні лінії позначають приналежність місцевих судів до системи судів загальної юрисдикції на чолі з Верховним Судом України.

2. Місцевими судами є:

а) районні, районні в містах, міські і міськрайонні суди;

б) військові суди гарнізонів: Вінницький, Дарницький, Дніпропетровський, Донецький, Євпаторійський, Житомирський, Запорізький, Івано-Франківський, Луганський, Львівський, Миколаївський, Одеський, Полтавський, Ровенський,

кий, Ужгородський, Феодосійський, Харківський, Хмельницький, Черкаський, Чернівецький, Чернігівський, Київський, Севастопольський, Сімферопольський;

в) господарські суди: всі області України, міста Київ і Севастополь, АРК;

г) адміністративні суди (окружні) створюються в округах, установлюваних Указом Президента України.

3. Місцеві суди розглядають справи у першій інстанції.

Апеляційні суди у системі судів загальної юрисдикції

Апеляційний суд України

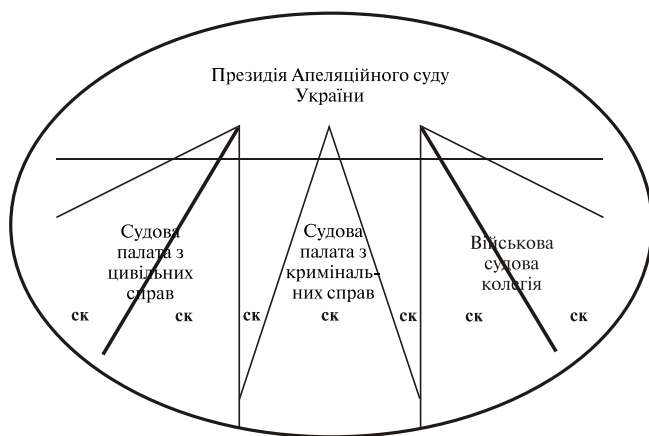
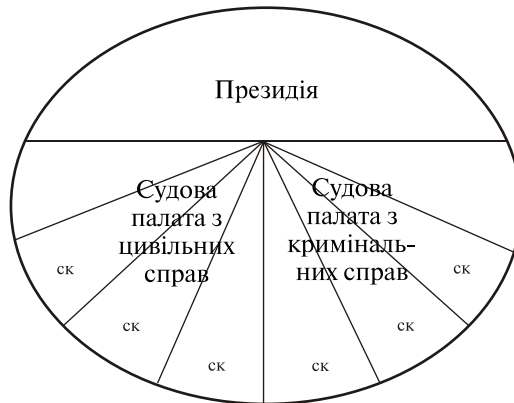


Рис. 4. Президія Апеляційного суду

1. Апеляційний суд України розташовується в м. Києві.
2. Для розгляду справ у судових палатах створюються судові колегії (СК) у складі трьох професійних суддів.
3. Апеляційний суд України розглядає апеляційні скарги на рішення апеляційних судів, що розглядали справи по першій інстанції.

АПЕЛЯЦІЙНИЙ СУД



Апеляційний суд АРК, областей, міст Києва та Севастополя

1. Апеляційні суди створюються в АРК, областях, містах Києві і Севастополі. При необхідності Апеляційні суди створюються в межах області на кілька районів (Маріупольський апеляційний суд).
2. Для розгляду апеляційних справ у судових палатах створюються судові колегії (СК) у складі трьох професійних суддів.
3. У передбачених законом випадках Апеляційним судом розглядаються справи у першій інстанції.

Спеціалізовані суди

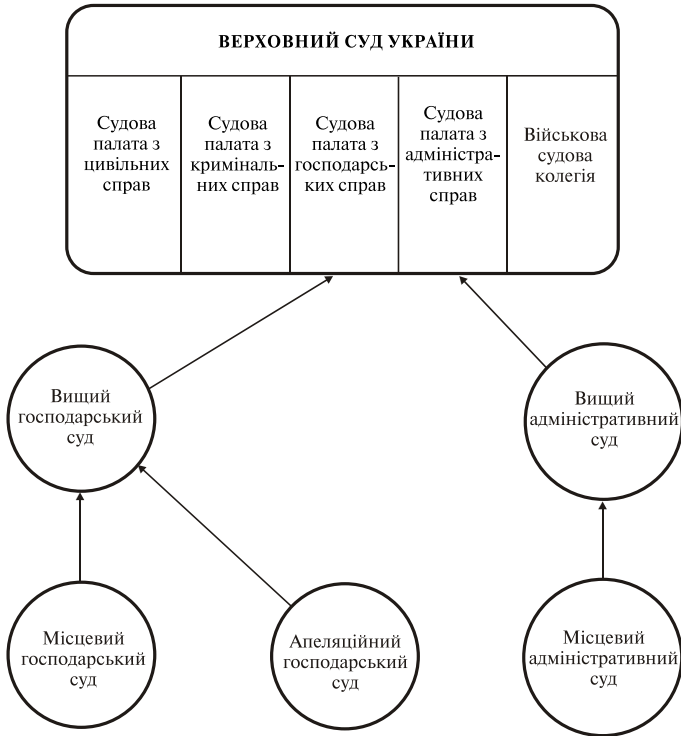


Рис. 6. Склад Верховного Суду України

1. Місцевими господарськими судами є господарські суди АРК, областей, міст Києва і Севастополя.

2. Місцевими адміністративними судами є окружні суди, що створюються в округах Указом Президента України.

3. Апеляційні господарські суди створюються в апеляційних округах Указом Президента України. Нині апеляційні господарські суди створено в Київській, Одеській, Дніпропетровській, Донецькій, Львівській, Харківській, Чернігівській, Миколаївській областях і містах Києві і Севастополі.

4. Формування адміністративних судів.

5. Можуть створюватися й інші спеціалізовані суди.

Верховний Суд України



Рис. 7

1. При Судовій палаті ВР України діє група наукових консультантів (г.н.к).

2. Суддя Верховного Суду України має помічника, яким може бути громадянин України, що має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менше трьох років.



Рис. 8. Підрозділи Генеральної прокуратури України

1. Законом «Про прокуратуру» допускається створення інших прокуратур: прокуратур із наглядом за дотриманням законів у виправно-трудовах установах (ці прокуратури існували, однак, були скасовані), спеціальні прокуратури. Таким чином, в основі організації прокуратури є територіальність і спеціалізація.

2. Стрілками позначено безпосередню підпорядкованість прокуратур різного рівня. З даної таблиці видно, що організація прокуратури базується на принципі суворої централізації та підпорядкованості.

Структура апарата Генеральної прокуратури України

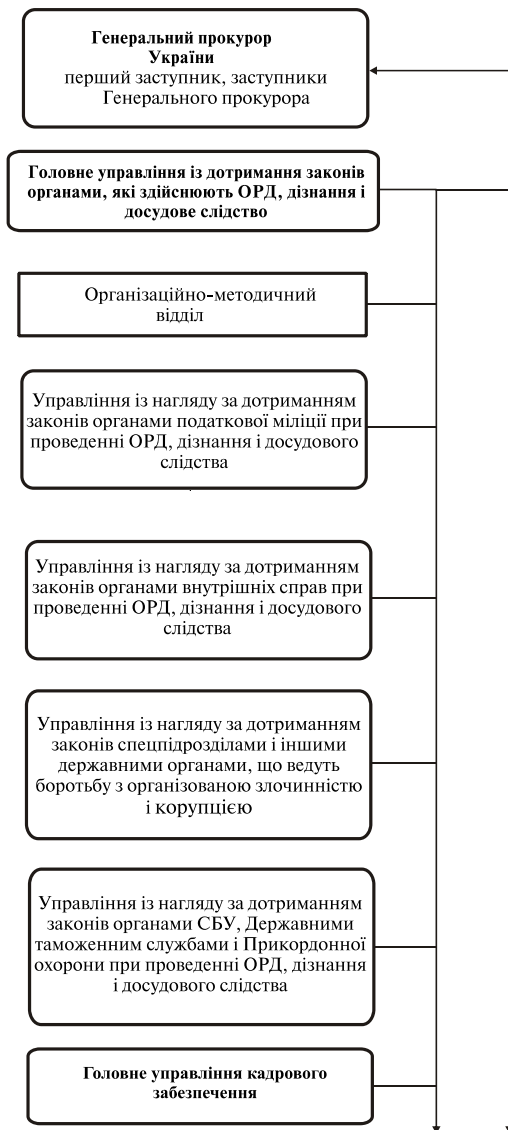






Рис. 9. Склад Генеральної прокуратури України

ЗАКОН У К Р А Ї Н И
про порядок обрання на посаду
та звільнення з посади професійного судді
Верховною Радою України

Глава I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Питання, які регулюються цим Законом

Цей Закон регулює порядок:

1) обрання Верховною Радою України професійного судді (далі – судді) безстроково, термін повноважень якого на посаді судді закінчився;

2) обрання Верховною Радою України суддею безстроково особи, яка раніше уже обіймала посаду судді не менше п'яти років, але на час розгляду питання про обрання не займає посаду судді;

3) обрання Верховною Радою України судді, раніше обраного безстроково, до суду іншого рівня або до суду того ж рівня, але іншої спеціалізації;

4) звільнення Верховною Радою України з посади судді, який обіймає посаду судді безстроково.

Стаття 2. Порядок обрання кандидата на посаду судді безстроково

Обрання кандидата на посаду судді безстроково відбувається в такому порядку:

1) звернення кандидата на посаду судді безстроково до державної судової адміністрації, а суддів Верховного Суду України та суддів спеціалізованих судів – до голів цих судів щодо рекомендації їх для обрання судьями безстроково;

2) підготовка матеріалів щодо обрання кандидата суддею безстроково з повідомленням про це в місцевих засобах масової інформації, газеті “Голос України” та направлення їх до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

3) надання рекомендації про можливість обрання кандидата на посаду судді безстроково Вищою кваліфікаційною комісією суддів України;

4) подання Головою Верховного Суду України або головою відповідного вишого спеціалізованого суду до Верховної Ради України матеріалів про обрання кандидата суддею безстроково;

5) розгляд Комітетом Верховної Ради України, до відання якого належить розгляд питання про обрання суддів та звільнення суддів, обраних безстроково (далі — Комітет Верховної Ради України), подання про обрання кандидата суддею безстроково, прийняття рішення щодо рекомендації або нерекomenдації кандидата на посаду судді безстроково та внесення цього рішення на розгляд Верховної Ради України;

6) прийняття Верховною Радою України рішення щодо обрання кандидата або відмови йому в обранні на посаду судді безстроково.

Стаття 3. Порядок звільнення з посади судді, обраного безстроково

Звільнення з посади судді, обраного безстроково, відбувається в такому порядку:

1) ініціювання перед Вищою радою юстиції питання про звільнення з посади судді в порядку, передбаченому статтею 17 цього Закону;

2) розгляд питання Вищою радою юстиції та прийняття рішення щодо внесення подання до Верховної Ради України про звільнення судді, обраного безстроково;

3) подання Вищої ради юстиції до Верховної Ради України матеріалів про звільнення судді, обраного безстроково;

4) розгляд подання Вищої ради юстиції відповідним Комітетом Верховної Ради України і прийняття рішення по суті цього подання;

5) розгляд подання Вищої ради юстиції та висновку Комітету Верховної Ради України на пленарному засіданні Верховної Ради України і прийняття Верховною Радою України рішення стосовно звільнення судді з посади.

Стаття 4. Суб'єкти звернення до Верховної Ради України з питань обрання та звільнення з посади судді, обраного безстроково

Суб'єктами звернення до Верховної Ради України з питань обрання та звільнення з посади судді, обраного безстроково, є:

1) Голова Верховного Суду України – щодо судді загального суду у випадках, передбачених пунктами 1-3 статті 1 цього Закону;

2) голова відповідного вищого спеціалізованого суду – щодо судді відповідного спеціалізованого суду у випадках, передбачених пунктами 1-3 статті 1 цього Закону;

3) Вища рада юстиції – щодо судді суду загальної юрисдикції з питання, передбаченого пунктом 4 статті 1 цього Закону.

Глава II. ПІДСТАВИ І ПОРЯДОК РОЗГЛЯДУ ПОДАННЯ ПРО ОБРАННЯ КАНДИДАТА НА ПОСАДУ СУДДІ БЕЗСТРОКОВО ВЕРХОВНОЮ РАДОЮ УКРАЇНИ

Стаття 5. Підстави для розгляду матеріалів про обрання кандидата на посаду судді безстроково

Підставами для розгляду матеріалів щодо обрання кандидата на посаду судді безстроково є:

особиста заява кандидата;

рекомендація Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

подання Голови Верховного Суду України або голови відповідного вищого спеціалізованого суду.

Стаття 6. Вимоги до подання про обрання кандидата на посаду судді безстроково

У поданні про обрання кандидата на посаду судді безстроково зазначаються: рівень, місцезнаходження, спеціалізація та назва суду, до якого має бути обраний кандидат.

До подання додається особова справа кандидата на обрання суддею безстроково, яка повинна містити:

- 1) письмову заяву кандидата, написану власноручно;
- 2) рішення про рекомендацію Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про обрання кандидата на посаду судді безстроково з обов'язковим зазначенням дотримання кандидатом вимог, передбачених статтею 127 Конституції України;
- 3) протокол кваліфікаційної атестації (якщо перерва в роботі на посаді судді перевищує п'ять років, до протоколу кваліфікаційної атестації додається висновок про складення іспиту і підготовленість кандидата до судової роботи);
- 4) копію документа, що посвідчує громадянство;
- 5) особовий листок з обліку кадрів та автобіографію кандидата;
- 6) копію диплома про освіту, наявність вченого ступеня або вченого звання;
- 7) виписку з трудової книжки;
- 8) характеристику з місця (або з останнього місця) роботи;
- 9) довідку про показники роботи судді за останні п'ять років за підписами голови відповідного суду та начальника територіального управління державної судової адміністрації. При цьому в довідці зазначаються: інформація щодо кількості розглянутих справ по роках і категоріях, кількості скасованих, змінених вироків, рішень, ухвал, постанов; підстави скасування, зміни вироків, рішень і ухвал, кількість порушених дисциплінарних проваджень та кількість прийнятих рішень про притягнення до дисциплінарної відповідальності;
- 10) біографічну довідку про роботу кандидата в минулому відповідно до даних трудової книжки та інших документів, які підтверджують трудовий стаж;
- 11) копії рішень уповноважених державних органів про призначення та переведення суддів на посади;
- 12) довідку медичної установи про стан здоров'я кандидата;
- 13) декларацію про доходи за останній рік за встановленою Міністерством фінансів України формою.

Стаття 7. Подання про переведення судді з одного суду до іншого у порядку обрання

Подання про переведення судді з одного суду до іншого у порядку обрання Голова Верховного Суду України або голова відпо-

відного вищого спеціалізованого суду вносить до Верховної Ради України. До подання додається особова справа судді, яка складається з документів, зазначених у статті 6 цього Закону.

Стаття 8. Розгляд питання про обрання кандидата на посаду судді безстроково Вищою кваліфікаційною комісією суддів України

Вища кваліфікаційна комісія суддів України розглядає питання, пов'язані з обранням кандидата на посаду судді безстроково, не пізніше ніж за два місяці до закінчення строку перебування судді на посаді.

Подання Голови Верховного Суду України або голови відповідного вищого спеціалізованого суду з рекомендацією Вищої кваліфікаційної комісії суддів України щодо обрання кандидата на посаду судді безстроково та іншими матеріалами вноситься до Верховної Ради України не пізніш як через один місяць після надходження висновку Вищої кваліфікаційної комісії суддів України до голів цих судів.

Народний депутат України має право бути присутнім, отримувати відповідні матеріали та брати участь під час розгляду питання про обрання кандидата на посаду судді на засіданні Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Стаття 9. Перевірка Комітетом Верховної Ради України звернень громадян та інших матеріалів стосовно діяльності кандидата, який обирається суддею безстроково

Комітет Верховної Ради України здійснює перевірку дотримання кандидатом на посаду судді безстроково вимог статті 127 Конституції України та статті 7 Закону України “Про статус суддів”, а також перевірку звернень громадян, громадських організацій, підприємств, установ, органів державної влади всіх рівнів та органів місцевого самоврядування (далі – звернень) щодо діяльності кандидата.

У разі якщо розгляд звернень потребує додаткової перевірки, Комітет Верховної Ради України приймає рішення про направлення їх до Верховного Суду України, відповідного ви-

щого спеціалізованого суду, Вищої ради юстиції, Державної судової адміністрації України, Ради суддів України або кваліфікаційних комісій суддів.

Строк розгляду таких звернень та надання відповіді Комітету Верховної Ради України обчислюється відповідно до положень, передбачених законом про звернення громадян.

За необхідності Комітет Верховної Ради України може провести безпосередню перевірку звернень, доручивши її здійснення члену цього Комітету (за його згодою).

Кандидат, який обирається на посаду судді безстроково, має право ознайомитися з матеріалами звернень щодо його діяльності, запитів Комітету Верховної Ради України по них та відповідей, наданих Комітету Верховної Ради України.

Секретаріат Комітету Верховної Ради України у триденний строк з дня надходження подання поширює серед народних депутатів України через Апарат Верховної Ради України списки кандидатів, які пропонуються для обрання суддями безстроково чи звільнення суддів, обраних безстроково, із займаних посад, із зазначенням дня та часу засідання Комітету Верховної Ради України.

На засідання Комітету Верховної Ради України запрошуються також уповноважені представники Верховного Суду України, Вищої ради юстиції, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, вищих спеціалізованих судів, Державної судової адміністрації України, Ради суддів України, а також кандидат на посаду судді, присутність якого на засіданні є обов'язковою.

На засідання Комітету Верховної Ради України на вимогу народних депутатів України можуть бути запрошені представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також громадськості.

Особи, зазначені в частині сьомій цієї статті, повідомляються про день і час засідання письмово не пізніше як за три дні до його початку.

Стаття 10. Розгляд подання про обрання кандидата на посаду судді безстроково на засіданні Комітету Верховної Ради України

Комітет Верховної Ради України розглядає подання про обрання кандидата на посаду судді безстроково в місячний

строк з дня їх надходження. У разі необхідності перевірки фактів, які не дають можливості прийняти рішення, цей строк може бути продовжений цим Комітетом, але не більше ніж на два місяці, за винятком випадків, коли строк продовження перевірки припадає на міжсесійний період роботи Верховної Ради України.

Розгляд подання про обрання кандидата на посаду судді безстроково проводиться на засіданні Комітету Верховної Ради України колегіально щодо кожного кандидата окремо.

Під час обговорення члени Комітету Верховної Ради України, запрошені особи мають право ставити запитання доповідачу та безпосередньо кандидату.

Рішення Комітету Верховної Ради України про рекомендацію або нерекomenдацію щодо обрання кандидата на посаду судді безстроково після обговорення кандидатури та розгляду поданих звернень стосовно його діяльності проголошується в присутності кандидата.

Рішення Комітету Верховної Ради України про нерекomenдацію кандидата на обрання суддею безстроково не є перешкодою для розгляду цього питання на пленарному засіданні Верховної Ради України.

Стаття 11. Обов'язковість рішення Комітету Верховної Ради України про обрання кандидатів на посаду суддів безстроково Верховною Радою України

За наявності рішення про рекомендацію або нерекomenдацію щодо обрання суддів безстроково Комітет Верховної Ради України вносить пропозиції про включення до порядку денного пленарного засідання Верховної Ради України питання стосовно обрання цих суддів.

Верховна Рада України на пленарних засіданнях обирає або відмовляє в обранні суддів безстроково за наявності рішення відповідного Комітету Верховної Ради України.

Стаття 12. Порядок обговорення питання про обрання кандидата на посаду судді безстроково на пленарному засіданні Верховної Ради України

Обговорення питання про обрання кандидата на посаду судді безстроково на пленарному засіданні Верховної Ради України починається з доповіді визначеного Комітетом Верховної Ради України доповідача.

Якщо при розгляді питання про обрання кандидата на посаду судді безстроково у відповідному Комітеті Верховної Ради України були висловлені зауваження до кандидата, який обирається на посаду судді безстроково, доповідач має поінформувати про це народних депутатів України.

Кожний народний депутат України має право ставити запитання доповідачу та безпосередньо кандидату, який обирається на посаду судді безстроково, висловлювати свою думку щодо цієї кандидатури.

За наявності зауважень до кандидата, який обирається на посаду судді безстроково, висловлених на пленарному засіданні Верховної Ради України, що потребують додаткової перевірки відповідним Комітетом Верховної Ради України, голосування щодо цього кандидата не проводиться. Повторний розгляд подання щодо нього здійснюється Верховною Радою України за умови прийняття рішення цього Комітету відповідно до вимог статті 9 цього Закону.

Запитання можуть бути також поставлені до голови відповідного суду — суб'єкта подання.

Стаття 13. Порядок прийняття рішення про обрання кандидата на посаду судді безстроково на пленарному засіданні Верховної Ради України

Рішення про обрання кандидата на посаду судді безстроково приймається шляхом відкритого фіксованого голосування більшістю голосів від конституційного складу Верховної Ради України.

Рішення про обрання кандидата на посаду судді безстроково оформляється постановою Верховної Ради України.

У разі, якщо кандидата на посаду судді безстроково не обрано, Вищою радою юстиції вноситься подання про звільнення цього кандидата з посади судді.

Стаття 14. Повторна рекомендація кандидатури на обрання судді безстроково

Якщо кандидата не було обрано суддею безстроково на пленарному засіданні Верховної Ради України у зв'язку з нововиявленими обставинами, повідомленими у виступах народних депутатів України, Комітет Верховної Ради України приймає рішення про звернення до Вищої ради юстиції, відповідної кваліфікаційної комісії суддів щодо перевірки цих обставин або доручає народним депутатам України – членам цього Комітету внести подання про проведення такої перевірки, погоджує термін її проведення і за результатами перевірки приймає рішення про повторне внесення раніше відхилених кандидатур на пленарне засідання Верховної Ради України.

Результати проведеної перевірки вищезазначеними органами розглядаються на засіданні Комітету Верховної Ради України з урахуванням вимог, визначених статтею 10 цього Закону.

Внесення двічі відхилених Верховною Радою України кандидатур на обрання судді безстроково не допускається.

Стаття 15. Порядок переведення судді з одного суду до іншого шляхом обрання

Переведення судді з одного суду до іншого шляхом обрання відбувається в такому порядку:

- 1) звернення судді до територіального управління державної судової адміністрації щодо переведення з одного суду до іншого;
- 2) підготовка державною судовою адміністрацією матеріалів та направлення їх до Верховного Суду України або відповідного вищого спеціалізованого суду;
- 3) внесення Головою Верховного Суду України або головою відповідного вищого спеціалізованого суду подання до Верховної Ради України.

Переведення судді з одного суду до іншого шляхом обрання здійснюється на пленарному засіданні Верховної Ради України за наявності висновку відповідного Комітету Верховної

Ради України без обговорення. Присутність такого судді в залі засідань Верховної Ради України є обов'язковою.

Доповідач Комітету Верховної Ради України оголошує висновок цього Комітету стосовно переведення судді до іншого суду.

Голосування щодо переведення судді з одного суду до іншого здійснюється в порядку, передбаченому статтею 13 цього Закону.

Глава III. ПІДСТАВИ І ПОРЯДОК РОЗГЛЯДУ МАТЕРІАЛІВ ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ З ПОСАДИ СУДДІ, ОБРАНОГО БЕЗСТРОКОВО

Стаття 16. Підстави розгляду питання про звільнення з посади судді, обраного безстроково

Суддя, обраний безстроково, звільняється з посади Верховною Радою України за поданням Вищої ради юстиції у випадках, передбачених частиною п'ятою статті 126 Конституції України.

Стаття 17. Ініціювання питання про звільнення з посади судді, обраного безстроково

Ініціювання питання про звільнення з посади судді, обраного безстроково, відповідно до пунктів 1–3, 6–9 частини п'ятої статті 126 Конституції України відбувається в такому порядку:

1) у випадках, передбачених пунктами 1–3 та пунктом 9 частини п'ятої статті 126 Конституції України, суддя з відповідною заявою звертається до територіального управління державної судової адміністрації, а суддя Верховного Суду України чи вищого спеціалізованого суду — до голови відповідного суду;

2) подання про звільнення судді з підстав, передбачених пунктами 1–3, 6–9 частини п'ятої статті 126 Конституції України, вноситься територіальним управлінням державної судової адміністрації до відповідної кваліфікаційної комісії суддів, а щодо судді Верховного Суду України та судді спеціалізованого суду — головами цих судів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

3) пропозиція про прийняття подання про звільнення суддів вноситься відповідною кваліфікаційною комісією суддів до Вищої ради юстиції;

4) Вища рада юстиції за пропозицією відповідної кваліфікаційної комісії суддів або за власною ініціативою вносить подання про звільнення судді до Верховної Ради України.

Ініціювання питання про звільнення суддів з підстав, передбачених пунктами 4 і 5 частини п'ятої статті 126 Конституції України, відбувається в такому порядку:

1) відповідна кваліфікаційна комісія суддів, Вища рада юстиції розглядають та перевіряють звернення Комітету Верховної Ради України, депутатські звернення, звернення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, звернення інших посадових осіб, органів державної влади і органів місцевого самоврядування, громадян, якщо в них містяться відомості про наявність підстав для звільнення судді, передбачених пунктами 4 і 5 частини п'ятої статті 126 Конституції України ;

2) відповідна кваліфікаційна комісія суддів або член Вищої ради юстиції вносить до Вищої ради юстиції пропозиції про прийняття подання про звільнення судді;

3) Вища рада юстиції розглядає пропозицію про звільнення судді в порядку, передбаченому законом;

4) Вища рада юстиції вносить подання про звільнення судді до Верховної Ради України.

Стаття 18. Вимоги до подання про звільнення з посади судді, обраного безстроково

У поданні про звільнення судді, обраного безстроково, зазначаються: дата внесення подання, повне ім'я, рік народження, відомості про перебування на посаді судді, назва суду, підстава внесення подання про звільнення, визначена частиною п'ятою статті 126 Конституції України, фактичні обставини (у разі внесення подання про звільнення судді за особливих обставин, визначених статтею 32 Закону України “Про Вищу раду юстиції”).

До подання Вищої ради юстиції про звільнення з посади судді, обраного безстроково, додається особова справа з матеріалами, що свідчать про наявність підстав для звільнення, а також пропозиція члена Вищої ради юстиції, який ініціював питання про звільнення судді, або висновок відповідної кваліфікаційної комісії суддів про звільнення з посади судді відповідного

суду чи висновок Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про звільнення з посади суддів Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів та Апеляційного суду України.

Стаття 19. Порядок розгляду Комітетом Верховної Ради України подання про звільнення з посади судді, обраного безстроково

Подання про звільнення з посади судді, обраного безстроково, розглядається Комітетом Верховної Ради України в місячний строк з дня його надходження.

Цей строк може бути продовжений Комітетом Верховної Ради України для перевірки фактів, що мають значення для прийняття рішення, але не більше ніж на один місяць.

Секретаріат Комітету Верховної Ради України у триденний строк з дня надходження подання поширює серед народних депутатів України через Апарат Верховної Ради України список суддів, які пропонуються для звільнення із займаних посад, із зазначенням дня та часу засідання Комітету Верховної Ради України.

Комітет Верховної Ради України здійснює перевірку звернень громадян або інших повідомлень щодо діяльності судді, які надійшли до Комітету Верховної Ради України.

Комітет Верховної Ради України може направити звернення для додаткової перевірки до Верховного Суду України, Вищої ради юстиції, відповідного вищого спеціалізованого суду, Державної судової адміністрації України, Ради суддів України або до відповідної кваліфікаційної комісії суддів.

Про результати перевірки відповідні органи письмово повідомляють Комітет Верховної Ради України у встановлений ним строк, але не пізніш як через 15 днів із часу отримання ними доручення про перевірку.

Про час та місце засідання Комітету Верховної Ради України повідомляється суддя, обраний безстроково, щодо якого порушено питання про звільнення його з посади.

Стаття 20. Порядок розгляду Комітетом Верховної Ради України питання про звільнення з посади судді, обраного безстроково

У засіданні Комітету Верховної Ради України у розгляді питання про звільнення з посади судді, обраного безстроково, можуть брати участь народні депутати України, представники Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів, Вищої ради юстиції, Державної судової адміністрації України, а також представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадськості.

Участь судді, обраного безстроково, стосовно якого розглядається подання про звільнення його з посади, у засіданні Комітету Верховної Ради України є обов'язковою, крім випадків, зазначених у пунктах 2, 3, 6, 7, 8 і 9 частини п'ятої статті 126 Конституції України.

У разі повторної неявки без поважних причин судді, стосовно якого розглядається подання про звільнення його з посади, з установленням Комітетом Верховної Ради України факту отримання цією особою повідомлення про час і місце засідання розгляд питання щодо цього судді проводиться за його відсутності. Комітет Верховної Ради України надає оцінку поважності причин неявки. Таким же чином провадиться і розгляд питань стосовно суддів, які письмово відмовилися від участі в засіданні Комітету Верховної Ради України або стосовно яких є письмове повідомлення про їх відмову від участі в засіданні цього Комітету.

На засіданні Комітету Верховної Ради України розгляд подання про звільнення судді починається з доповіді головуючого.

Члени Комітету Верховної Ради України та інші народні депутати України можуть ставити запитання судді щодо матеріалів перевірки, а також за фактами, зазначеними у зверненнях громадян.

Суддя має право ознайомитися з матеріалами, довідками та висновком Комітету Верховної Ради України, що стосуються його звільнення.

Стаття 21. Внесення Комітетом Верховної Ради України на пленарне засідання Верховної Ради України пропозиції про звільнення з посади судді, обраного безстроково

Комітет Верховної Ради України вносить на пленарне засідання Верховної Ради України пропозицію про рекомендацію або нерекomenдацію щодо звільнення з посади судді, обраного безстроково, і представник цього Комітету доповідає із зазначеного питання.

Стаття 22. Запрошення осіб для розгляду питання про звільнення з посади судді, обраного безстроково

На пленарне засідання Верховної Ради України для розгляду питання про звільнення з посади судді, обраного безстроково, запрошуються Голова Верховного Суду України, Голова Вищої ради юстиції, голова відповідного вищого спеціалізованого суду, Голова Державної судової адміністрації України.

Присутність судді на пленарному засіданні Верховної Ради України при розгляді питання про його звільнення з підстав, зазначених у пунктах 1, 4 і 5 частини п'ятої статті 126 Конституції України, є обов'язковою. Неявка на засідання не є перешкодою для розгляду питання по суті.

Стаття 23. Порядок розгляду питання про звільнення з посади судді, обраного безстроково, на пленарному засіданні Верховної Ради України

Кожна кандидатура для звільнення з посади судді, обраного безстроково, персонально представляється на пленарному засіданні Верховної Ради України представником Комітету Верховної Ради України.

У разі якщо суддя не згоден з поданням про звільнення, його пояснення заслуховується обов'язково.

Народні депутати України можуть ставити запитання судді щодо його діяльності.

Якщо при обговоренні питання на пленарному засіданні Верховної Ради України виникає не-

обхідність здійснити перевірку звернень громадян щодо діяльності судді або витребувати додаткову інформацію, Верховна Рада України доручає відповідному Комітету Верховної Ради України здійснити таку перевірку.

Стаття 24. Прийняття Верховною Радою України рішення про звільнення судді, обраного безстроково, з посади

З підстав, визначених частиною п'ятою статті 126 Конституції України, Верховна Рада України приймає рішення про звільнення судді з посади.

Рішення приймається шляхом відкритого нефіксованого голосування більшістю голосів від конституційного складу Верховної Ради України.

Рішення про звільнення судді оформляється постановою Верховної Ради України.

Глава IV ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Внести зміни до таких законодавчих актів України:

1) у Законі України “Про статус суддів”

(Відомості Верховної Ради України, 1993 р., № 8, ст. 56; 1994 р., № 22, ст. 142, № 26, ст. 203; 1995 р., № 34, ст. 268; 1999 р., № 50, ст. 434; 2000 р., № 10, ст. 79, N 13, ст. 102, № 38, ст. 322; 2001 р., № 33, ст. 180):

частину другу статті 9 доповнити абзацом другим такого змісту:

«Порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України визначається Законом України “Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України”;

статтю 38 виключити;

2) у Законі України “Про судоустрій України”

(Відомості Верховної Ради України, 2002 р., № 27-28, ст. 180): у частині п'ятій статті 59 та частині третій статті 62 слова “цим Законом” замінити словом “законом»;

статтю 61 доповнити частиною сьомою такого змісту:

«7. Порядок обрання на посаду та звільнення з посади судді безстроково Верховною Радою України визначається Законом України “Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України»;

частину першу статті 126 доповнити пунктом 4– 1 такого змісту:

«4–1) оприлюднює інформацію щодо ініціювання питання про обрання суддів безстроково»;

3) статтю 3.2.5 Регламенту Верховної Ради України доповнити частиною третьою такого змісту:

«3. Рішення про обрання на посаду судді безстроково приймається шляхом відкритого фіксованого голосування більшістю голосів від конституційного складу Верховної Ради України”.

3. Визнати такою, що втратила чинність, Постанову Верховної Ради України від 14 травня 1997 року “Про порядок розгляду питання про обрання на посаду судді безстроково” (Відомості Верховної Ради України, 1997 р., № 22, ст. 164, № 26, ст. 180) з дня набрання чинності цим Законом.

4. Кабінету Міністрів України внести до Верховної Ради України у тримісячний строк з дня опублікування Закону України “Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України” проект Закону України про внесення змін до інших законів у зв’язку з прийняттям цього Закону.

Президент України Л. КУЧМА

м. Київ, 18 березня 2004 року
N 1625-IV

ПРО ДЕРЖАВНИЙ ЗАХИСТ ПРАЦІВНИКІВ СУДУ І ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Проблема безпеки суддів та працівників правоохоронних органів була і залишається на сьогодні вкрай актуальною. Сучасна злочинність, особливо — організована, являє собою важливий фактор вкрай негативного впливу на розкриття, розслідування кримінальних справ та їх розгляд у суді. Маючи на своєму озброєнні величезну кількість найсучаснішої зброї, володіючи найдосконалішою технікою в галузях зв'язку, транспорту, підслуховування тощо, злочинці ідуть на все, аби уникнути покарання за вчинені злочини. З цією метою вчинення тиску на працівників оперативних служб, слідчих та суддів і досягнення бажаних результатів в хід ідуть найбрудніші засоби — від шантажу та погроз до фізичної розправи з останніми чи членами їх сімей.

Усе це не може не відбиватися на якості боротьби зі злочинністю, не турбувати суспільство, владу. Слід мати на увазі, що дане питання турбувало законодавців ще в перші роки незалежності України. Так, 23 грудня 1993 р. було прийнято Закон «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів».

Цей Закон встановлював систему особливих заходів державного захисту працівників суду і правоохоронних органів від перешкоджання виконанню покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав, а так само від посягань на життя, здоров'я, житло і майно зазначених осіб та їх близьких родичів у зв'язку із службовою діяльністю цих працівників.

Правоохоронними органами, згідно із Законом, визнавались органи — прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, органи і установи виконання покарань, державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Захисту підлягають працівники суду і правоохоронних органів, зазначених вище, а також співробітники кадрового складу розвідувального органу Міністерства оборони України, працівники Антимонопольного комітету України та уповнова-

жені особи Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку України, які беруть безпосередню участь, відповідно, у:

- а) розгляді судових справ у всіх інстанціях;
- б) провадженні і розслідуванні кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення;
- в) оперативно-розшуковій діяльності;
- г) охороні громадського порядку і громадської безпеки;
- д) виконанні вироків, рішень, ухвал і постанов судів, постанов органів дізнання і досудового слідства та прокурорів;
- е) контролі за переміщенням людей, транспортних засобів, товарів та інших предметів чи речовин через державний і митний кордон України;
- є) нагляді і контролі за виконанням законів.

2. Близькі родичі, які відповідно до цього Закону підлягають захисту, — це батьки, дружина (чоловік), діти, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки, посягання на життя, здоров'я, житло і майно яких перешкоджає виконанню працівниками суду і правоохоронних органів покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав.

Відповідно до законодавства України працівники суду, правоохоронних органів та їх близькі родичі мають право:

а) застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і зброю з метою забезпечення виконання правомірних наказів і усних вимог, що добровільно не виконуються, для захисту особистої безпеки, безпеки близьких родичів, а також свого житла і майна;

б) вимагати і одержувати від відповідних правоохоронних та інших державних органів допомогу у виконанні покладених на них обов'язків, а в разі необхідності — для особистого захисту, а також захисту свого житла і майна;

в) здійснювати спеціальні заходи забезпечення безпеки;

г) отримувати матеріальну компенсацію в разі загибелі працівника, каліцтва або іншого ушкодження здоров'я, знищення чи пошкодження його житла і майна у зв'язку з виконанням службових обов'язків.

Життя і здоров'я працівників суду і правоохоронних органів підлягають обов'язковому державному страхуванню за рахунок коштів відповідних бюджетів.

Для забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів та їх близьких родичів, недоторканності житла, а та-

кож збереження їх майна з урахуванням конкретних обставин можуть застосовуватися відповідно до законодавства такі заходи:

- а) особиста охорона, охорона житла і майна;
- б) видача зброї, засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку;
- в) встановлення телефону за місцем проживання;
- г) використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження;
- д) тимчасове розміщення у місцях, що забезпечують безпеку;
- е) забезпечення конфіденційності даних про об'єкти захисту;
- є) переведення на іншу роботу, направлення на навчання, заміна документів, зміна зовнішності, переселення в інше місце проживання.

У разі встановлення даних, що свідчать про реальну небезпеку посягання на осіб, зазначених вище, вживаються заходи щодо особистої охорони працівників суду і правоохоронних органів та їх близьких родичів, їх житла і майна. У разі необхідності житло і майно осіб, взятих під захист, за рахунок коштів місцевого бюджету обладнуються засобами протипожежної і охоронної сигналізації, замінюються номери їх квартирних телефонів і державні номерні знаки належних їм транспортних засобів. Можуть також застосовуватися оперативно-технічні засоби відповідно до Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”.

Залежно від ступеня загрози для життя і здоров'я працівнику суду або правоохоронного органу та його близьким родичам з дотриманням вимог чинного законодавства можуть видаватися зброя, спеціальні засоби індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку.

У разі загрози вчинення насильства або інших протиправних дій щодо осіб, взятих під захист, за письмовими заявами або згодою цих осіб може проводитися прослуховування телефонних та інших переговорів. У ході прослуховування переговорів осіб, взятих під захист, може застосовуватися звукозапис.

У разі необхідності працівник суду або правоохоронного органу, його неповнолітні діти та інші близькі родичі можуть бути за їх згодою тимчасово розміщені у місцях, що гарантують їх безпеку.

ку, в тому числі в дошкільних виховних закладах або установах органів соціального захисту населення України.

За рішенням органів, що забезпечують безпеку, прийнятим відповідно до їх компетенції, може бути накладено тимчасову або постійну заборону на видачу відомостей про місце проживання осіб, взятих під захист, та інших відомостей про них адресними бюро, паспортними службами, підрозділами державтоінспекції, довідковими службами АТС та іншими офіційними інформаційно-довідковими службами.

В окремих випадках відомості, передбачені частиною першою цієї статті, можуть вилучатися в порядку, встановленому законодавством.

За клопотанням або за згодою осіб, взятих під захист, якщо їх безпека не може бути забезпечена іншими заходами, вони тимчасово або постійно переводяться на іншу роботу, направляються на навчання, переселяються в інше місце проживання, можуть бути змінені їх зовнішність, анкетні дані з видачею відповідних особистих документів.

Зазначені заходи повинні здійснюватися без будь-якого ущемлення житлових, трудових, пенсійних та інших прав осіб, взятих під захист.

При тимчасовому переселенні в інше місце проживання жила площа за постійним місцем проживання підлягає бронюванню.

Вирішення питань переселення в інше місце проживання, надання житлової площі, матеріальної допомоги в розмірі мінімальної заробітної плати чи посадового окладу за попереднім місцем роботи працівника суду або іншого правоохоронного органу та працевлаштування забезпечується органом, що прийняв рішення про вжиття спеціальних заходів забезпечення безпеки, у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Слід визнати, що постійне недостатнє фінансування судів та правоохоронних органів перетворило цей Закон у прояв благих побажань. Саме тому в зазначених органах процвітають невпевненість у прийдешньому дні, висока плінність кадрів, нестабільність і корупція.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абсолютизм [лат. *absolutus* – «безумовний»] – самодержавна влада, необмежена монархія.

Адаптація [лат. *adaptatio* – пристосування] – пристосування вітчизняного законодавства до Європейського з юридичного погляду.

Адвокат – юрист, що обрав своїм основним завданням надання правової допомоги особам і захистові їх інтересів у процесі судочинства.

Адекватний – той, що відповідає ситуації.

Аргумент – логічний довід, який слугує підставою доказу.

Апеляція – форма оскарження судових рішень, які не набрали законної сили.

Апріорі – [лат. *a priori* одвічний] – задалегідь будь-що стверджувати чи відкидати.

Асоціація (юр.) – об'єднання, спілка.

Вакансія [лат. *vacans* – «порожній», «вільний»] – незайнята посада.

Гілка влади – сукупність державних органів, що здійснюють одну з найважливіших державних функцій – дотримання законодавства, його виконання, судочинство.

Влада державна – знаряддя здійснення загальнообов'язкової волі всього суспільства, здійснюваної державою від його імені.

Гедонізм [гр. *hedone* – «насолада»] – етичне навчання (давньогрецька філософська школа): метою життя і вищим благом визнає насолоду.

Гностизм – [гр. *gnosis* «знання»] – релігійно-філософська течія раннього християнства, яка являє собою суміш християнських релігійних догматів із грецькою ідеалістичною філософією і східними релігіями.

Гіпотеза (юр.) – структурна частина норми права (припущення).

Державність – створення, функціонування і розвиток у конкретній країні інститутів публічної влади. Термін має на увазі перехід якого-небудь суспільства до розвинутої політичної системи, тобто держави. Крім того, Д. припускає історичну ево-

люцію органів влади і методів управління. У сучасній вітчизняній літературі підкреслюються національні характеристики Д. Наприклад, українська Д., болгарська Д. і т.д.

Делегування – добровільна, передбачена чинним законодавством передача частини повноважень однієї фізичної чи юридичної особи іншій.

Деонтологія [гр. *Deon* – «належне» і *logos* – «навчання»] – розділ етики, в якому розглядаються проблеми обов'язку і належного; навчання про належне.

Детермінізм [лат. *determinare* – «визначати»] – властиве науковому світорозумінню визнання загальної об'єктивної закономірності і причинної обумовленості всіх явищ природи.

Джерело права – форма вираження державної волі, спрямованої на визнання факту існування права, на його формування, зміну чи припинення.

Диктатура [лат. *dictature*] – нічим не обмежена, не утиснута ніякими законами влада, яка спирається на силу.

Дискредитація – позбавлення довіри, підрив довіри, авторитету.

Дискримінація [лат. *discriminatio* – «розрізнення», «поділ»] – обмеження у правах за расовою, національною, майновою, релігійною, політичною тощо ознаками людей, народів, держав.

Дуалізм [лат. *dua* – «два»] – роздвоєність, подвійність.

Диспозиція – структурна частина норми права (правило поведінки, заборонена правом дія).

Законність – принцип, метод і режим реалізації норм права, що містяться в законах і заснованих на них підзаконних нормативних актах усіма учасниками правовідносин.

Ієрархія [гр. *hierarchia* – «службові сходи»] – порядок підпорядкованості, рух від нижчого до вишого.

Імператив [лат. *imperativus* – «наказовий»] – веління, наполеглива вимога, повинність.

Імплементация – включення норм міжнародно-правового договору, який підписала і ратифікувала держава, у систему національного законодавства шляхом внесення в нього відповідних коректив. З літа 2000 р. в українській правовій публіцистиці термін «імплементация» використовується щодо процедури приведення конституційно-правових норм відповідно до результатів всенародного референдуму.

Індемнітет — невідповідальність депутата за дії, пов'язані зі здійсненням депутатських повноважень, що мають ознаки правопорушення.

Індивід [лат. *individuum* — «неподільне»] — окрема людина, особистість.

Інквєтива [лат. *invectiva oratio* — «лайлива мова»] — різкий виступ проти будь-кого, будь-чого, образлива мова, лайка, випад.

Інтелігент [лат. *Intelligens* — «розуміючий», «розумний»] — працівник розумової праці.

Інстанція [лат. *instantis* — «майбутній»] — кожен з наступних вищих ступенів у системі, підпорядкованих один одному органів (державної, судової влади).

Іntenція [лат. *intentio* — «намір»] — свідомий намір.

Касація — форма оскарження судового рішення, яке набрало законної сили.

Комфорт [англ. *comfort*] — сукупність побутових зручностей.

Конфіденційність [лат. *confidentia* — «довіра»] — довірчий, не підлягаючий розголосу, секретний.

Кримінологія [лат. *crimen (criminis)* — «злочин», *logos* — «навчання»] — навчання про природу злочинності.

Легалізація [лат. *legalis* — «законний»] — узаконення, визнання законним, надання законної сили.

Легітимація [лат. *legitimus* — «законний»] — визнання чи підтвердження законності будь-якого права чи правомочності.

Легіслатура — термін повноважень виборного органу; у США — назва законодавчих зборів штатів.

Марксизм (на ім'я основоположника Карла Маркса) — наука про закони розвитку природи і суспільства, про революцію пригноблених і експлуатованих мас, про перемогу соціалізму у всіх країнах і про побудову комуністичного суспільства.

Мораль [лат. *moralis* — «моральний»; *mores* — «вдача»] — предмет вивчення етики.

Мораторій [лат. *moratorius* — «затримуючий», «уповільнюючий»] — відстрочка державою будь-яких дій на певний строк із будь-яких важливих обставин.

Нігілізм [лат. *nihil* — «нічого»] — заперечення будь-яких норм, принципів, законів.

Новела — новація в законодавстві, яка вносить зміну до чинного законодавства.

Омбудсман [швед. *ombudsman* – «представник будь-чий інтересів»] – незалежна посадова особа, призначувана чи обрана для захисту конституційних прав і свобод, спостереження за законністю і справедливістю дій органів влади. В даний час, як правило, омбудсманом називають парламентського Уповноваженого з прав людини.

Онтологія [гр. *on (ontos)* – «суттє» і *logos* – «поняття», «вчення»] – метафізичне уявлення про буття, про початок усього існуючого, протиставлюване науковому природознавству.

Плюралізм – різноманіття поглядів, ідей; теорія і практика політичного життя, яка виходить з того, що основою суспільно-політичного розвитку є конкуренція соціальних груп, партій і організацій. У результаті визнання концепції П. у суспільстві співіснують кілька програм розвитку, громадяни в процесі виборів віддають перевагу тим, які вважають кращими. Держава може заборонити лише ті, що засновано на насильстві чи спрямовано на підризу основ існуючого устрою.

Поділ влади принцип – один з основних принципів конституціоналізму, відповідно до якого єдина державна влада підрозділяється на самостійні та незалежні одна від одної законодавчу, виконавчу і судову влади. У Латинській Америці, крім того, прийнято виділяти президентську владу як самостійний елемент системи поділу влади. У державах СНД (Російська Федерація, Молдова) висувуються ідеї надання концепції президентської влади законодавчого закріплення.

Право – 1) у суб'єктивному значенні – особисте володіння (правом); 2) професійне розуміння – сукупність установлених державою правил поведінки, що є загальнообов'язковими; за точністю їхнього виконання держава стежить через спеціальні органи; 3) доктринальне (наукове) розуміння – сукупність визнаних у даному суспільстві та забезпечених офіційним захистом нормативів рівності та справедливості.

Правопорядок – стан упорядкованості громадських відносин, заснований на праві та законності.

Правопорушення – протиправне, винне, суспільно шкідливе діяння, за яке передбачено юридичну відповідальність.

Правовідносини – об'єктивно виникаюча в суспільстві відповідно до закону особлива форма соціальної взаємодії, учасники якої мають взаємні права й обов'язки і реалізують їх з ме-

тою задоволення своїх потреб і інтересів в особливому порядку, не забороненому державою чи гарантованому й охоронюваному нею в особі певних органів.

Правосвідомість — це відносно самостійна сфера чи галузь громадської, групової чи індивідуальної свідомості, яка відтворює правову дійсність у формі юридичних знань і об'єктивованих оцінок чинного права, а також у вигляді соціально-правових установок і варіантів орієнтації, що виконують роль внутрішнього регулятора юридично значущого поведіння.

Презумпція [лат. *praesumptio* — припущення, доки не буде доведено зворотнє] — юридична особа визнається невинною доки не буде доведено зворотнє.

Процесуальний — діяльність, здійснювана відповідно до встановленого законом процесу (кримінальний процес, цивільний процес).

Полі [гр. *poli* — «багато»] — у сполученні з іншими словами означає множинність (полігамія, поліглот).

Прагматизм [гр. *pragma* — «дія»] — одна з філософських течій, прагнення до «практично корисного» рішення. Може бути шкідливим, коли «практично корисним» виправдується зневага до теорії, науки, культури.

Публічне право — умовна назва тих галузей права, чії норми регулюють відносини, що торкаються суспільства загалом. Навпаки, приватне право присвячене регулюванню відносин, пов'язаних з індивідами, їхніми групами.

Радикальний [лат. *radicalis* — «корінний»] — корінний, основний, рішучий.

Режим державний — властивість, яка визначає ступінь концентрації та характер розподілу влади, умови формування владних органів і способи легітимації їхніх дій, а також межі використання владних методів.

Санкція — структурна частина норми права, яка встановлює покарання за її порушення; письмова (у вигляді документа) згода посадової особи на провадження передбачених законом дій.

Стандарт [англ. *Standard*] — норма, зразок, мірник.

Суверенітет — верховенство влади держави на її території, право і можливість держави за своїм розсудом вирішувати всі питання внутрішнього життя, обирати і проводити зовнішню політику, погоджуючи зі своїми інтересами. Втручання в ці

сфери діяльності держави дорівнює зазіханню на недоторканність його кордонів і цілісність території та є грубим порушенням суверенітету.

Термін – слово, яке точно визначає поняття в науці, техніці, мистецтві.

Тлумачення обов'язкове – тлумачення закону уповноваженим на те органом (Конституційний Суд України), обов'язкове для всіх і на всій території держави.

Тлумачення необов'язкове – тлумачення закону не вповноваженими на те органами, науковий коментар, не обов'язковий для виконання.

Тоталітаризм [новолат. *totaliter* – «цілком», «цілком охопний»; юрид.] – тоталітарний режим (фашистський режим у Німеччині, комуністичний режим у СРСР).

Фікція [лат. *factio* – «вигадка»] – неіснуюче, помилкове.

Форма правління – інститут конституційного права, який регулює структуру і порядок організації вищих органів влади держави, їхню ієрархію і взаємини. Критерієм розходження форм правління є правовий статус глави держави (виборний чи спадкоємний, змінюваний чи довічний, індивідуальний чи колективний, обраний всенародно чи представницьким органом).

Фройдизм [на ім'я австрійського психіатра Зігмунда Фрейда (1856–1940)] – ідеалістична теорія в сучасній психології та психопатології, яка вважає головним двигуном людського поведіння несвідомі потяги (особливо статеві), що зменшує значення розумної діяльності.

Евдемонізм [гр. *eudaimonia* – «щастя», «задоволення»] – напрям в етиці, який визнає джерелом моралі прагнення людини до щастя.

Екзистенціалізм – [лат. *existentia* – «існування»] – одна із найвпливовіших течій у сучасній теорії моралі, різновид етичного ірраціоналізму.

Емпіричний [гр. *Empeiria* – «досвід» + «критицизм»] – заснований на досвіді; наслідуючий емпіризм.

Етика [гр. *Ethika* від *ethos* – «навчай»] – сфера філософії, об'єктом вивчення якої є мораль.

Етикет [фр. *Etiquette* – «ярлик», «етикетка»] – сукупність правил поведінки, яка стосується зовнішнього прояву вістав-

лення до людей (обходження з навколишніми, форми звернення і вітань, поводження в громадських місцях, манери, одяг).

Етнографія [гр. *Etnos* – «народ», *grapho* – «писати»] – народознавство, сфера історичної науки, яка вивчає склад, походження, розселення народів світу.

Юрисдикція [лат. *jurisdictio* – «судочинство»] – підсудність; право творити суд, а також коло справ, підпорядкованих веденню даною установою.

Юриспруденція [лат. *jurisprudentio*] – правознавство, сукупність наук про право.

Юстиція [лат. *Justitia* – «справедливість», «законність»] – система органів правосуддя.

Навчальне видання

Фіолевський Дмитро Петрович

СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ

Навчальний посібник

Наукові редактори:	<i>Болотова В. І., Компанієць В. М.</i>
Редактор:	<i>Вдовиченко В. М.</i>
Коректор:	<i>Кліменчук Є. В.</i>
Комп'ютерна верстка:	<i>Петриченко В. В.</i>
Дизайн обкладинки:	<i>Сидоренко М. О.</i>

Підписано до друку 15.06.2005 р. Формат 84x108 1/32.
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Arial.
Ум. друк. арк. 16,59.; Обл.— вид. арк.—18,96
Наклад 1000 прим. Зам. № .

Видавництво «Кондор»
Свідоцтво ДК № 1157 від 17.12.2002 р.
03057, м.Київ, пров. Польовий, 6,
тел./факс:(044) 456-60-82, 241-83-47